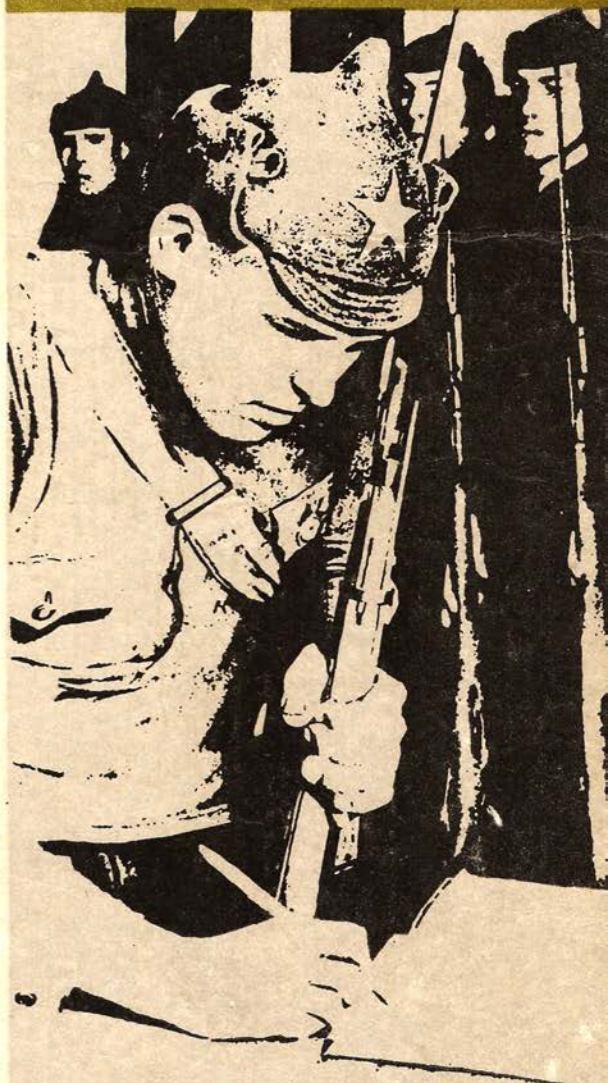

СЕРІЯ БІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ • УСЛАВЛЕНІ ІМЕНА

М. П. КУЗЬМІН

ГРИГОРІЙ
КОТОВСЬКИЙ

. СЕРІЯ БІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ

ВИПУСК 54

УСЛАВЛЕНІ ІМЕНА

М. П. КУЗЬМІН

ГРИГОРІЙ КОТОВСЬКИЙ

БІОГРАФІЧНА ПОВІСТЬ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ» ·
1981

В книге отражен жизненный и боевой путь героя гражданской войны, выдающегося полководца, любимца народных революционных масс Григория Ивановича Котовского.

У книзі відтворено життєвий і бойовий шлях героя громадянської війни, видатного полководця, улюбленця народних революційних мас Григорія Івановича Котовського.

З російської переклав *Іван Сподаренко*

Переклад за виданням:
Николай Кузьмин. Меч и плуг. *Повесть о Григории Котовском*. Москва. Политиздат, 1981.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

До донесень, що надійшли у штаб протягом ночі, додалося нарешті те, якого з нетерпінням чекали. Його доставив рановранці кінний посланець.

Ескадрони, що піднялися після ночівлі, чистили коней, коли від млина, куди звечора була виставлена посилена охорона з легким кулеметом, почувся стукіт копит. По шаленому алюру досвідчене вухо кавалеристів уловило тривожний поспіх.

Взводний командир Семен Зацепа, який доставив донесення, відшукав приміщення штабу по розчинених воротах і штовханині ординарців на подвір'ї. Не знімаючи з підборіддя ремінця кашкета, Семен скочив з сідла, підхопив шаблю і одним махом, проминувши східці, злетів на ганок.

Поява Зацепи спричинила у селі той рух, що викликається у напруженій бойовій обстановці вершником, який мчить щодуху. Семена впізнавали, і кавалеристи, проводжаючи очима взводного, що пригнувся до кінської гриви, розуміюче переглядалися: здається, почалося!

Життя ескадрону знову набуло осмисленої покvapливості. День, як здогадувалися, мав бути гарячий.

Штаб бригади розташувався нашвидкуруч, по-похідному. Зі станції Моршанськ, місця вивантаження ешелонів, полки розгорталися з таким розрахунком, щоб з ходу вступити в бій. Шифровка, одержана в дорозі з штабу військ, повідомляла, що центр антоновського заклоту — в південних повітах губернії, проте численні загони заклотників, здебільшого добре озброєних, займають цілі волості навколо міст і навіть загрожують самому Тамбову (цим пояснювався небачений поспіх, з яким бригада перекидалася з України в Тамбовську губернію. Заклот, піднятий в центрі республіки на третьому році Радянської влади, набував небезпечних розмірів, загрожуючи перекинутися в сусідні губернії: Воронежську, Пензенську, Саратовську).

Комбриг читав донесення в чистій половині великого сільського будинку, за столом, застеленим святковою скатертиною. Запустивши руку в розстебнутий комір гімнастерки, Котовський ворушив пальцями і, напружуючи брови, морщився, смикав щокою: від читання у нього щоразу різало очі й починала боліти контужена голова. Як правило, йому читали документи вголос, а накази і розпорядження він диктував. Цього разу він нетерпляче розірвав пакет сам.

У невелике село, де зупинився похідний штаб бригади, Котовський прибув напередодні ввечері. Після вивантаження ешелонів він кілька днів провів у Моршанську і Тамбові. Бригадою в цей час командував його заступник Криворучко. На перших порах бригаді ставилося завдання зосередитися й очистити від бандитів район на південь і схід від Великої Сосновки. Вчора Котовський не застав свого заступника. Криворучко одержав відомості про зосередження великих сил заколотників і негайно виступив. Комбриг, займаючись у штабі невідкладними справами, з нетерпінням очікував посланця з пакетом. Як завжди, його хвилював перший бій з новим, ще невідомим противником.

Строкатий, весь у клітинку, аркуш з якоїсь купецької амбарної книги пом'явся за гарячою пазухою посланця, через що нерівні рядки донесення здавалися ще кострубатішими. Кінці рядків то загиналися вгору, використовуючи кожну чисту клітинку, то пливли униз, збігаючи по самому краєчку сторінки. Старий вахмістр Криворучко, який прийняв командування полком, людина розважлива і вперта, не визнавав переносів і почате слово обов'язково закінчував у рядку. Ця дріб'язкова манера економити папір починала дратувати Котовського. А понад усе комбриг був розсерджений даремністю чекання.

Ще в дорозі, ґрунтуючись на шифровках із штабу військ, одержуваних на великих станціях, через які пролітали ешелони бригади, Котовський намагався скласти уявлення про боєздатність незнайомого противника. Армія заколотників налічувала десятки тисяч чоловік, на озброєнні кулемети, артилерія. І ось перше зіткнення. Замість запеклого бою, як чекалося, заколотники у паніці втекли. Сутичка вийшла надивовижу короткою. Зарубано три заколотники, одного взято в полон...

Комісар Борисов, поглядаючи на похмуре обличчя комбрига, здогадувався, що у своєму донесенні Криворучко зміг повідомити мало втішного. Це було видно хоча б з того, що донесення вийшло незвично довгим, розгонистим, а колишній

вахмістр не любив багатослів'я. Та й випадок був не той, щоб марнувати час на писанину. Кілька разів комісар поглядав на посланця, проте Зацепа, розпашілий від скачки, весь у пилюці, — шабля, маузер, ремінець на міцному підборідді — як подав пакет і відступив до порога, так і завмер мов істукан, чекаючи дозволу мчати назад. З нього й у добрі часи кожне слово ніби шаблею вирубуеш.

Поки Котовський дочитував, усі, хто був у штабі, очікувально мовчали і дивилися на аркуш з донесенням у руці комбрига.

Несподівано Котовський підвівся з табуретки і, не припиняючи читання, почав ловити стулки розчищеного віконця. Борисов кинувся допомогти. Від сільського колодязя долинав голосисько ескадронного командира Дев'ятого, який шпетив старого Поливанова за впущений на водопої цебер. Лаявся ескадронний за звичкою задьористо, його гучна лайка висіла над ранковим селом. Дев'ятий, повний георгіївський кавалер, був переконаний, що міцне слово необхідне вершнику так само, як шабля, і вважався у бригаді невинуватим матюкальником; таких віртуозних лайок бійці не чули ніколи, хоча теж народ був третій і на язик гострий.

Причинене віконце не могло стишити гарматного голосу ескадронного, — розходячись, Дев'ятий брав усе крутіше, вище:

— ...у трон, у закон, у півтори тисячі ікон, у тридцять три святителі, у сорок чотири благодетелі...

«Господи, та чи скінчить він?» — подумав Борисов, помітивши, як важчають повіки і у вузьку смужку стискаються губи Котовського.

— ...і бабцю в загробне ридання! — обірвав нарешті Дев'ятий, і комбриг з хвилину сидів, утупившись у донесення. Потім зітхнув і красномовно глянув на комісара.

«Ну, Дев'ятий... ну, псяюха... — мовчки кипів комісар, — ох і дочекаєшся ж!»

Чоловікові, якого так майстерно шпетив ескадронний командир, Герасиму Петровичу Поливанову, по його роках сидіти б зараз в Умані, де бригада, вирушаючи в Тамбов, залишила свої тили, але старий почав просити, за нього заступився Дев'ятий, і справу було вирішено: нехай воює.

Два роки тому Герасим Петрович прийшов у бригаду з синами Глібом і Борисом, могутніми, високими парубками. Дивлячись на них обох і на непоказного старенького батька, не вірилося, що таке кволе тіло могло дати життя таким багатирам. Старий привів синів до Котовського, щоб помстити-

ся за спалену білогвардійцями хату, за звалтовану офіцерами дочку. В боях Поливанови відзначалися тим, що вишукували офіцерів, і не один золотопогонник валився з сідла з розрубаною головою. Сам старий мав особливо зірке око і міцну руку.

Після вдалих боїв Герасим Петрович бував бадьорий, ніби у рідні погостював, але в перервах тьмянів і починав нудгувати.

Позаминулої осені у жорстокому нічному бою під Новою Греблею загинув старший, Гліб, і з того дня старий почав запивати, опускати. Молодший з Поливанових, Борис, соромився батька, дорікав йому і просив потриматися, але щось зовсім зламалося в душі старого кавалериста, безнадійно погасли очі. З ескадрону Герасим Петрович скотився в обоз і напевне залишився б в Умані, якби не Дев'ятий.

На підвіконні, переставлена з накритого столу, красувалася паска з білою глазурованою скоринкою в червоних і синіх просяних цяточках. Взагалі в будинку витали урочисті великодні пахощі здоби, воску й нафталіну. Прибуття перших ешелонів бригади в Тамбовську губернію збіглося з великим весняним святом.

Котовський закінчив читати і, розчаровано посапуючи, довго тер поголену голову — міцно проводив долонею від потилиці до лоба.

— На, — кинув він комісару донесення і всім масивним тілом, розкритими грудьми повернувся до посланця. Зацепа відчув себе незатишно.

— Передай своєму: писар!

Переступивши з ноги на ногу, Зацепа втупив погляд у сволок. Мовляв, ваша справа — лаяти, моя — слухати; дисципліну розуміємо. Криворучка в полку любили, і глузування над ним Зацепа сприймав з образою. Не винен же Криворучко, що противник не прийняв бою і втік. Семен сам був у цій недовгій сутичці. Криворучко з свого боку зробив усе як треба. Противник підвів — виявився зовсім не таким, яким його уявляли...

У штаб, брязкаючи шаблями, швидко увійшов уповноважений особливого відділу Гажалов і начальник польового штабу Ільїн. Привітавшись, Ільїн одразу ж нахилився над плечем комісара і, перебігши перші рядки донесення, промовив з неприхованою досадою: «От чорт!» Кинув погляд на похмуре обличчя комбрига і продовжував читати.

На перших порах, повідомляв Криворучко, полкова розвідка виявила зосередження великих сил. Розвідники допо-

віли, що антоновці зв'язані величезним обозом, отже, маневреності, якої доводилося побоюватися, цілком позбавлені.

Всупереч сподіванням, битва не зав'язалася. Відповівши на атаку вогнем з кулеметів (а ескадрони розвернулися в лаву), бандити скочили в сідла і втекли, й перед атакуючими опинився численний натовп мужиків, жінок, навіть дітлахів. Все це «військо» гомоніло на возах і нагадувало циганський табір. Виходить, полкова розвідка сприйняла цю орду на підводах за військо? Об'їжджаючи розтривожений «табір», Криворучко наливався люттю: все, що залишилося на передбачуваному полі бою, не можна було вважати ні полоненими, ні захопленими трофеями. Перед ними були найзвичайнісінькі біженці, до смерті налякані очікуваною розправою. Який диявол підняв їх з насиджених місць? Що примусило їх залишити хати, господарство і повантажитись на підводи? Ясної відповіді не знаходилося. Криворучко стьобав себе канчуком по носі, білосніжний породистий кінь під ним осідав на задні ноги, ошкірював зуби.

Давши прочухана командирю розвідників, Криворучко з важким серцем сів писати донесення. Багато б він віддав, щоб тільки не писати його. Справді, готувався до бою, а наразився на обман, на підлий виверт. Але навіщо бандити мобілізували таку кількість мирного народу? Хочуть створити видимість великих сил? Смішно! Перелякані біженці повторювали, що так, з ними були озброєні кіннотники, загрожували і махали шаблями, проте при перших же пострілах повтікали.

Начальник польового штабу ще недавно був ескадронним командиром. Штабна робота для нього була новиною. Дочитуючи донесення, він добре уявляв, що відчував збентежений Криворучко. Старий вахмістр у своєму донесенні повідомляв безліч подробиць короткочасної сутички. Але не подробиці зараз були важливі, зовсім інше... З хвилину Ільїн зволікав, дивлячись на криві рядки донесення: відчував, що комбриг чекає.

Штабна робота, що вимагала від людини посидючості, скрупульозності, здавалася Ільїну обтяжливою. Освоїтись з нею він не встиг. У ці дні звичний для Котовського начальник штабу бригади Юцевич був далеко, в Тирасполі. Вся робота похідного польового штабу лягла на плечі Ільїна... Він знав, що Котовський придивляється до нього, визначаючи, наскільки вдале призначення стройового командира у штаб. На думку самого Ільїна, особливо важким для нього став учорашній день, коли бригада, по суті, взялася за виконання свого бойового завдання і помічник комбрига Криворучко

виступив з передовим полком. Але прискіпливе око Котовського не знайшло промахів у роботі свого польового штабу. Донесення з частин, що пересувалися, надходили безперервно, точно у вказані строки, обстановка залишалася ясною, події відбувалися за наміченим планом.

Відчуваючи, що комбриг чекає, коли він дочитає донесення, Ільїн пригадав свою першу вчорашню доповідь про обстановку, що складалася. Котовський вивчав на карті район на північ від Великої Сосновки. Командири ескадронів доповідали у штаб, що поки збивають дрібні заслони противника. Шкіра на голоному лобі комбрига рухалася. З штабу військ було спеціальне попередження, що сторожові застави заколотників висунуті незвичайно далеко — на 30—40 кілометрів від основних сил. Отже, міркував комбриг, відомостей про перший бій слід чекати не скоро, може, на ранок.

Ільїн поділяв здивування комбрига з приводу несподіваного зосередження сил заколотників. Досвід боротьби з бандитами на Україні підказував, що отамани не люблять приймати відкритий бій, їхня тактика — несподівані нальоти. Ільїн висловив припущення, що, може бути, тут зовсім не той бандит. Котовський швидко глянув на нього і знову втупився у карту. Рука його машинально погладжувала круглу голену голову. Думками комбриг був там, разом з Криворучком, ішов на перше зближення із загадковим противником...

Пізно ввечері прискакав посланець від помічника командира полку Маштави, передав термінове донесення. Ільїн розпечатав пакет і пережив неприємну хвилину. На стоянці збитого заслону заколотників Маштава знайшов не що інше, як копію наказу самого Котовського. Яким чином цей важливий штабний документ міг опинитися в руках ворога?

Копія наказу, переписана карлючками не дуже грамотної людини, лежала на столі, як несподіваний і зловісний доказ. У Котовського ледь помітно тріпотіли ніздрі й опустився куточок губів під акуратними вусиками. Здається, бандит тут справді не той!

На пропозицію Ільїна послати за уповноваженим особливим відділу комбриг смикнув щокою:

— Толку тепер!

Час був пізній, розслідування відклали на ранок.

Вночі комбриг спав неспокійно, і Борисов з Ільїним, засидівшись у штабі, чули, як у сусідній кімнаті скрипіло ліжко під його могутнім тілом. Звичка спати влівока залишилася у Котовського з каторги, не до сну бувало й потім, у безперервних боях.

Годині о другій він підвівся і мовчки, з м'ятим похмурым обличчям, ні на кого не глянувши, вийшов у сніи. Грюкнули вхідні двері. Не було його довго. Потім у штабі почули, як він когось шпетив на вулиці, — схоже, вартового, і, здається, за непорядок з гвинтівкою. («З'ясувати», — намітив для себе Ільїн). Потім комбриг повернувся. Комір гімнастерки розстібнутий, повіки припухли. Перш ніж піти до себе, мовчки подивився на Ільїна, запитуючи, чи нема чого від Криворучка. Начальник штабу похитав головою.

Чути було, як у себе в світлиці Котовський шарудів картою і зітхав.

Спливала свіжа весняна ніч, і очікування новин від Криворучка ставало нестерпним. Ніщо так не мучить військову людину, як невідомість. Ільїн підводився і йшов до апаратної — довідатись, коли ж нарешті налагодиться зв'язок з штабом військ у Тамбові.

Донесення, що надходили в цю пізню годину, переглядалися Борисовим і черговим по штабу — все могло почекати до ранку, комбригу не доповідали. Лише вранці, одержавши пакет від самого Криворучка, комісар увійшов до світлиці, де спав комбриг. Котовський лежав на боці, підігнувши коліна. Ледве Борисов нахилився над ним, він одразу розплющив одне око і глянув тверезо, пильно, піби й не спав. Ця тюремна звичка прокидатися, не підхоплюючись, не міняючи пози, завжди лякала комісара. Він мовчки простягнув пакет з донесенням.

Квапливо вдягнувшись і поспішаючи до світла, Котовський розірвав конверт, спершу жадібно, через рядки, перебіг очима, потім засопів, намацав табуретку і сів. Ну от, будь ласка. Заколотники втекли, зневаживши навіть таким подарунком, як перехоплений наказ командира бригади. Але навіщо вони зосереджувалися? Для якогось маневру? Проте досить глянути на карту: місцевість ніяк не сприяє маневру...

Григорій Іванович у задумі взяв доставлений аркуш з копією свого наказу і покрутив його так і сяк.

— А все-таки цікаві справи у нас діються! — І комбриг, тільки зараз помітивши мовчазну присутність Гажалова, кинув йому через стіл знахідку Маштави.

Начальник особливого відділу неквапно наблизив папір до очей, і брови його здивовано підскочили. «Угу», — прогук він і всією долонею взяв себе за підборіддя. Мигцем глянув на Котовського — той не зводив з нього очей.

— Розберемося, — солідно промовив Гажалов. У душі, однак, він був збентежений.

Незважаючи на молодість, Гажалов тримався з чудовим спокоєм і витримкою. Його робота вимагала розуму й логіки, а отже, неквапності й ґрунтовності, і він терпляче виховував у собі ці необхідні якості. Проте знахідка Маштави позбавила його спокою. Може, бандитська засідка схопила посланця, що мчав з пакетом до якогось ескадрону? «Треба з'ясувати, чи немає зниклих безвісти», — вирішив Гажалов, прямуючи з штабу до себе у відділ.

Решту паперів, підібраних до вранішньої доповіді, Котовський перекидав недбало. На очі йому потрапила записка, зроблена комісаром для пам'яті. Вчора ескадронний Дев'ятий у розмові з господарем хати, де зупинився на постій, не видав нічого кращого, як оголосити, що попередній розподіл землі, коли селяни громили великі поміщицькі маєтки, визнається недійсним. Тепер Радянська влада перерозподілить її по-новому: віднині земельні наділи будуть нарізатися тільки жінкам. «Он як! — не на жарт стривожився господар. — А мужики що ж? Чи промашку яку зробили?» — «А мужиків, — бовкнув ескадронний, — будемо бити на кожній десятині. От хто багато нахапав собі, тому більше й різок дістанеться». Звісно, чутка швидко облетіла село і викликала хвилювання.

— Жартував, звичайно, — по-вологодськи окаючи, заступився за ескадронного Борисов.

Комбриг, невиспаний, в'ялий, страждальницьки зморщився:

— Знайшов чим жартувати!

Він підвівся, широкий, кремезний, скрушно махнув рукою:

— Добре, пішов я.

Це означало, що він іде займатися гімнастикою, потім вискочить до колодязя — обливатися крижаною водою. Звичка до гімнастики у нього залишилася з юнацьких років, з часу першого арешту. Він проніс її через усі в'язниці й каторгу. Нинішньої зими, користуючись тим, що бригаді випав перепочинок, він увів щоденну гімнастику в усіх ескадронах, більше того, звернувся з листом до Михайла Васильовича Фрунзе, доводячи необхідність фізичного загартування для всіх червоноармійців і командирів. Після зарядки, після обливання крижаною колодязною водою комбриг з'явиться у штаб уже зовсім іншою людиною: затягнутий у ремені, чисто поголений, і все тоді піде інакше. А зараз у ньому поки що говорить неохайність зі сну, он і поворозки від галіфе теліпаються...

Пролазячи за стіл, де тільки-но сидів комбриг, Ільїн гля-

нув на Зацепу, який, як і раніше, стояв біля порога. Взводний чекав розпорядження для Криворучка.

— Ідь, — відпустив його Ільїн. Ніякого розпорядження він поки що послати не міг. Самим ще треба толком розібратися. Взводний з полегшенням шмигнув у двері.

Оглядаючи все, що лежало на столі, — донесення, викладки, карти, — начальник штабу на мить замружився і потрусив головою. Як завжди, від великої кількості справ, що накопилися, він розгублювався і не знав, з чого починати, тим більше сьогодні, зараз. Але ось він потягнув до себе один аркуш, другий, третій, відклав праворуч те, що здавалося важливим, схилився над картою і, граючись гостро заструганим олівцем, почав звично похмикувати, рухати бровами, хитати головою.

Через деякий час, не відриваючись од справ, Ільїн штовхнув стулку зачиненого віконця, і обидва вони, начальник штабу і комісар, почули знадвору ображений хлопчачий голос:

— Дядь Сьом... дядь Сьом, а як же я?

Комісар і начальник штабу перезирнулися. З свого місця Борисов побачив Семена Зацепу, той біля ганку відв'язував коня. Біля нього топтався штаб-сурмач бригади Миколка, підліток у добре підігнаній кавалерійській формі, у білій чепурній кубаночці. Почувши від бійців, хто примчав з донесенням, Миколка прибіг до штабу і весь час з нетерпінням чекав Семена.

— Дядь Сьом...

Закидаючи повід на голову коня, Зацепа непривітно відрізав:

— Служи.

Ледве торкнувшись стремен, він кинув своє гнучке сухе тіло в сідло.

Миколка схопився за стремено.

— Дядь Сьом, візьми мене звідси!

Похмурий Зацепа з усіх сил намагався не дивитися в благаючі очі хлопчини.

— Не можна. Наказ. Ти в армії.

Зустріч з Миколкою зовсім зіпсувала настрої. Щоб обірвати розмову, він рішуче завернув коня. Гарячкуючи перед дорогою, кінь задер морду і пішов боком.

— Ти про Ольгу Петрівну не питаєш?! — крикнув наостанку Миколка.

Не відповідаючи, Зацепа невловимим рухом тіла послав коня галопом. Миколка з засмученим обличчям довго дивився, як осідає за вершником курява.

Посміюючись, Борисов відсунув паску і визирнув у вікно.

Миколка стояв з опущеною головою, носком чобота ворушив камінець. Його понура поза говорила про велику несправедливість. Одержавши терміновий наказ вирушати в Тамбовську губернію, штаб бригади розпорядився залишити всіх хлопчаків, що прибули у різні часи до полків, на місці, в Умані. Миколці вдалося потрапити в ешелон завдяки заступництву Ольги Петрівни, дружини Котовського, і батьківському піклуванню Семена Зацепи. Він був залишений біля комбрига як штаб-сурмач. У Моршанську, де вивантажилися з ешелонів, Миколка намагався влаштуватися разом з Зацепою у полку Криворучка (поки їхали, він саме на це й надіявся), проте Котовський сердито наказав йому «викинути дурниці з голови». Глянувши у приголомшені очі хлопчини, комбриг хотів пояснити, що не вистачало, щоб у якійсь перестрілці його знайшла випадкова бандитська куля, але замість батьківського вмовляння, не маючи звички до багатослів'я, відрубав різко, по-командирськи: «Залишишся. І — ніяких!» Це своє улюблене «і — ніяких!» Котовський супроводив, як завжди, коротким шабельним жестом руки, відтинаючи заперечення і прохання.

— Ей, герой... чого ти? — гукнув Борисов.

Миколка глянув на нього швидко, скоса і ще нижче опустив голову.

— Оце так маеш, — проспівав комісар. — А йди-но сюди!

Ображений хлопчина затрусив головою, потім повернувся і побіг від штабу.

— Ах ти шплінт! — милуючись ним, промовив комісар. Потім він без усякої зацікавленості роззирнувся туди-сюди по вулиці і знову вліз на своє місце.

Заглядаючи в донесення з частин, що пересувалися, Ільїн знаходив на карті незнайомі назви сіл і хуторів: Ламки, Стежки, Вихляйка, Нові Дворики — і умовними позначками відмічав місцеперебування ескадронів, які називалися у штабі за прізвищами командирів. В міру того як заповнювалася карта, Ільїним все більше оволодівала думка, що пояснювала несподіваний відхід заколотників. Занадто багато вказувало на те, що тепер, коли на боротьбу з заколотом направлені регулярні частини Червоної Армії, повстанці поставлені перед необхідністю зібрати свої роз'єднані сили. Немає сумніву, бандити стягуються у південні повіти, до самозваної антоновської столиці — Каменки.

Там, судячи з карти, були непролазні хащі, невеликі болотисті річечки і озера з крутими берегами. «Південна фортеця» заколотників...

Поки начальник штабу подумки переслідував противника по карті, комісар Борисов, який сидів за столом напроти, за звичкою накручував на палець лляний кучер волосся і думав про своє. Перед ним лежав розправлений аркуш з донесенням Криворучка, крім того, ціла пака тоненьких брошур і листівок, кілька номерів місцевих газет, доставлених у політвідділ бригади в Моршанську. «Правда про бандитів», «Що сказав товариш Ленін селянам Тамбовської губернії»... Комісар вчитувався у все це, щоб краще зрозуміти справжній розмах «мужичої Вандеї» — так недавно назвали антоновський заколот московські «Известия».

Ватажок заколоту належав до тих, кого революційні події винесли на гребінь хвилі. Син кірсановського ремісника, він закінчив учительську семінарію, готуючись до роботи на селі. Революція 1905 року відкрила перед ним можливість висунутися. Ніякої чіткої програми в той час у нього не було. Він мало замислювався над глибинним смислом подій, що відбувалися. Йому припав до душі лозунг бойовиків-терористів: «Граб награбоване!» Потім був цілий ряд зухвалих і кривавих «експропріацій» («ексів»). У 1907 році веселому хвацькому життю настав кінець: губернський суд присудив Антонова до багаторічної каторги.

Звільнила його Лютнева революція. У ті дні він пізнав солодкий чад слави, п'янке відчуття влади над натовпом. Його патура, вимушена до бездіяльності протягом каторжного строку, рвалася у вир подій.

Тамбовська губернія здавна вважалася оплотом есерів. До революції тут працювали визначні лідери цієї партії Віктор Чернов і Марія Спиридонова. Майбутнє Росії вони пов'язували з долею міцного, хазяйновитого селянина. Росія уявлялася їм суцільним селом, лише зрідка в її одноманітну картину, ніби каміння на піску, вкраплювалися міста з їхніми метушливими мешканцями. (У тій же Тамбовській губернії з населенням у три з лишком мільйони чоловік було всього двадцять дві тисячі робітників. Доля губернії у промисловому виробництві країни становила один процент).

Як рух, що втягнув у себе широкі маси селянства, антоновщина спалахнула не одразу, вона готувалася поступово і дуже ретельно. Ще восени 1917 року з повір'я Тамбовської міської управи зникло три вози гвинтівок, потім невідомі пограбували артилерійські склади. Зброя і боеприпаси були відправлені у ліс і там заховані. Наступного літа у Кірсанові відбулася конференція есерів, що виробила директиву не гаяти часу даремно і, користуючись обстановкою, яка склалася, про-

никати в радянський апарат на селі: в комбіді, а потім у Раді, в ревкомі і органи ЧК. На конференції говорилося, що боротьба за владу буде довгою і наполегливою.

Час вимагав рішучих людей, і Антонову запропонували пост начальника міліції у його рідному місті Кірсанові. Як начальник міліції він зобов'язаний був виловлювати втікачів з фронту, якими кишіли села губернії. Він же оголосив їх мобілізованими на торфорозробки, де дезертири пиячили, грали в карти, чекаючи на свою годину.

Антонов знав про конференцію есерів, що відбулася. Знав він і про те, що у віддаленому селі Пахотний Угол з деяких пір діє своєрідна «лісова академія», де майбутні командири бандитських полків вивчають партизанську тактику Фігнера, Давидова, Сеславіна. Відомо йому було також, що нещодавно у Пахотний Угол таємно доставлений цілий віз пропагандистської літератури — есери намагалися перебити вплив більшовиків на селян.

— Писаки! — пирхнув товариш Антонова по каторзі Токмаков (згодом він став на чолі другої повстанської армії). — Подумай, Олександр Степановичу, цілий віз написали! Робити їм нічого.

Антонов розумів нетерпіння Токмакова. Село, незадоволене продовольчою розверсткою, хвилювалося. То тут, то там спалахували жорстокі сутички селян з продзагонами. Заможний селянин захищав свої комори грудьми і брав у руки сокиру.

Сподвижники Антонова жадібно втягували знайомий запах крові і нервували.

— Ну чого, чого вони зволікають?

Але керівники партії есерів усе ще чогось очікували, не віддавали наказу почати відкриту боротьбу.

Не витримавши довгої бездіяльності, Антонов зірвався. Спочатку з невеликим загonom він напав на волосну Раду в селі Верхньоспаське, потім у селі Инжевіно знищив виїзну сесію губчека. Його жертвами стали голова Тамбовського губвиконкому Чичканов, помічник уповноваженого губчека Адамов. Він робив нальоти на кооперативи і комуні. По всій губернії за ним потягнувся густий кривавий слід.

На думку есерівського керівництва, Антонов зі своїми «ексами» трохи поквапився. Та робити нічого, треба було направити його бандитську діяльність у потрібне русло, прибрати до своїх рук. Вогонь запалений і не повинен погаснути. Все-таки це була єдина реальна сила, здатна протистояти загonom Червоної Армії.

— Ну от, — задоволено примовляв Токмаков, витираючи шаблю, — а то мелють і мелють язиками. Слухати нудно.

Цей говорильні не любив.

Навколо них підбралися такі ж, як вони, — з надмірною пихою і небоязкі до крові — Плужников, Ішин, Авер'янов, Селянський, Матюхін, Назаров, народ битий, третій, який не раз сидів у в'язниці.

Червоноармійські частини на Тамбовщині в той час були нечисленні, — всі сили республіки билися з Колчаком, Денікіним, білополяками. Антоновці почувалися у губернії привільно. Рідкі погоні червоноармійських загонів вони перетворювали у забаву. Міняючи коней у куркульських селах, банда легко робила переходи по сто — сто двадцять верст на добу. Довкола Антонова засяяв ореол невловимості. «Хвацький молодець гуляє!» — казали селяни, почувши про черговий «екс». Як правило, сліди банди губилися у південній частині Кірсановського повіту, де були непролазні ліси з болотами і річками, де на островах озер Чернець і Зміїне можна було відсидітись у повній безпеці, а куркульські села Рамза, Трескіно, Криволучино, Каменка давали щедрий провіант і фураж.

Есери вміло враховували складності обстановки. У їхній крикливій програмі знайшла відображення психологія селянина-власника. Антонов із своїми загонами подавався захисником селянина від жадібних рук зголоднілого міського пролетаріату.

Обдурене селянство йшло у загони Антонова ще й під впливом перегинів радянських органів на селі. Суворі методи розверстки загострювали обстановку в повітах, і цим користувалися вороги, які проникли в радянський апарат. Продкомісар у Тамбові Гольман санкціонував жорстокі побори в селах, а до тих, хто висловлював незадоволення, застосовував репресії.

Симпатії селян привертала і показна щедрість Антонова: на мітингах у селах він розкидав штуки сукна і ситцю, награвовані у кооперативах.

В міру того як поширювалося повстання, зростали і надії антоновського штабу. В 1919 році Антонов робить спробу зв'язатися з Денікіним. В Урюпіні його представники зустрілися з командиром Другого козачого корпусу. Проте Денікін не поспішав укладати союз з «селянками». Його війська взяли Орел, а козачі роз'їзди вже були під Тулою. Розгром Добровольчої армії втішив ображене самолюбство Антонова. В ті дні він одержав з Парижа особисте послання «селянського міністра» Віктора Чернова. З свого паризького пристанища емігрант висунув лозунг: «Світле еднання усього трудового селянства у

боротьбі з насильниками більшовиками». Особливе місце у настановах «міністра» відводилося політичній роботі серед селянства. Саме тоді був створений так званий «Союз трудового селянства» (СТС), широко розгалужена організація. На таємних сходках вибиралися сільські, волосні й повітові комітети, потім делегати повітів зібралися на конференцію й обрали губернський комітет СТС. Штаб губкому СТС розташувався у багатому селі Каменка. Тут Антонов і проголосив повстання проти Радянської влади.

За один місяць після оголошення війни бандити вбили понад двісті продпрацівників. Було знищено шість мільйонів пудів хліба — чотиримісячна потреба Москви і Петрограда. Підвезення хліба у пролетарські центри різко скоротилося.

(Нинішньої зими, у січні, в клуб бригади прийшли московські газети, і на третій сторінці «Правды» Борисов прочитав повідомлення: «Від комісії по постачанню столиць при Раді Праці і Оборони»:

«Скоротити у Москві, Петрограді, Іваново-Вознесенському районі і Кронштадті видачу хліба населенню по карточках тимчасово... видавати колишню дводенну норму на три дні».

Коротеньке повідомлення було енергійно підкреслено чиїмсь твердим нігтем, певно, самого комбрига, тому що він першим забирає до себе всю свіжу пошту. Зловісна замітка!

А по дорозі з України, коли ешелони бригади ненадовго зупинялися на вузлових станціях, кавалеристи своїми очима бачили страшні картини загального голоду, що охопив міста і робітничі селища, — все-таки у селі голод відчувався не так. На вокзалах і в пристанційних садках валялися сотні людей — хворі, знесилені, а то й померлі. Діти гризли кору з дерев, рвали першу весняну траву. Кричали мішечники, голосили над небіжчиками жінки. На димних вогнищах палили завошивлений одяг тифозних...

Здавалося, те, чого не змогли добитися Қолчак, Денікін і білополяки, здійснить жорстокий, небачений голод).

Антоновці вміло користувалися місцевими умовами. Вражала здатність навіть великих з'єднань вмить замітати свій слід. За лічені години по команді ватажка бандити поодинокі розбрідалися і таємними стежками пробиралися до своїх домівок. Карабін засунуто у стіг, коня поставлено в сарай, і недавно озброєний вершник перетворювався на мирного селянина, який, виставивши через пліт бороду, дивиться на виснажену погонею червоноармійську частину. Банди зникали, як вода в піску. Але ось надходив умовний сигнал — і банда, озброєна, спочила, знову на конях. Ганятися за таким противником—

все одно, що шаблею зарубати гедзя: тільки руку натрудиш. До того ж у бандитів була чудово організована розвідка і розроблена умовна сигналізація. Крила млина, поставлені косим хрестом, — у селі чужі, прямим хрестом — свої. Між селами нишпорили невловимі підлітки, передаючи розпорядження бандитського центру.

На весну 1921 року в руках Антонова були дві армії по десять полків кожна. Формувалися полки в повітах і волостях, носили їхні назви, постачалися звідти поповненням, продовольством і фуражем. На місцях працювали органи, які відали мобілізацією і боротьбою з дезертирством. У кожному полку була запроваджена посада ката. Антонов увів у своїх військах політвідділи і трибунали. В оперативному відношенні армія підпорядковувалася головному оперштабу, в політичному — губернському комітету СТС.

Після кронштадтського заколоту антоновщина була останнім спалахом контрреволюційних сил. У країні починалася смуга впорядкування, схожа на велике і ґрунтовне прибирання у хаті після капітального ремонту і поселення справжніх господарів з усім численним майном.

Була створена Повноважна комісія ВЦВК під головуванням Антонова-Овсієнка (того самого, що арештував у Зимовому палаці Тимчасовий уряд). У Тамбовську губернію перекидали великі військові з'єднання на чолі з випробуваними на полях громадянської війни командирами. На ліквідацію повстання відводився місячний строк.

...Намотуючи і розмотуючи з пальця пасмо волосся, Борисов міркував про те, що очищення повітів не обмежиться одним лише розгромом озброєної сили Антонова (про що якраз і думає зараз Ільїн, схилившись над розгорнутою штабною картою), крім військових зусиль, знадобиться ще чимало гнучкості, розуму, чи, як називав усе це комісар, політики. Бої боями, але дотримання місячного строку, відпущеного на придушення заколоту, багато в чому залежатиме і від того, наскільки швидко населення сіл і хуторів розбереться в обстановці і позбавить Антонова своєї підтримки. Таким чином, якщо дивитися на справу по-комісарськи, повне звільнення селянству, заляканому бандитською пропагандою, кавалеристи Котовського повинні принести не на одних лише вістрях своїх заслужених шабель...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У кутовій кімнаті, де ночував комбриг, чулися м'які стрибки великого сильного тіла. Потім усе стихло і на порозі з'явився Котовський, босоніж, трохи задиханий. Груді його, обкладені плитами м'язів, здіймалися: морщачись, він потирав зап'ястя з темними слідами від кайданових браслетів, що залишилися навечно. Він сам розповідав, як залізо кайданів розтирало шкіру до крові, особливо спочатку, поки новачок-кайданник не освоїться зі своїми путами... Комісар з начальником штабу відірвалися від справ. Незважаючи на безсонну ніч, обидва здавалися свіжими, підтягнутими — справжніми командирами. Стіл перед ними завалений паперами, але все було у зразковому порядку.

Тамуючи груди і за звичкою гімнаста струшуючи натружені руки, комбриг запитав:

— Що зв'язок?

— З хвилини на хвилину обіцяють, товаришу командир бригади, — відповів Ільїн.

Схиливши голову, Котовський стурбовано пожував губами. З учорашнього вечора він не міг зв'язатися з штабом п'ятої бойової дільниці у Моршанську.

— Все одно, — розпорядився він, — на восьму нуль-нуль усіх командирів у штаб.

Від колодязя долинуло голосне вдоволене крестання, і допитливий Ільїн, притримуючи на плечах шинелю і шелестячи картою, трохи підвівся, щоб висунутись у віконце. Біля колодязя стояв роздягнений Котовський і, нагнувшись, нетерпляче ворушив опущеними до самої землі руками.

— Давай! — скомандував він, нагинаючись ще нижче.

Черниш, ординарець, почав хапати приготовані цебри з водою і, відхиляючись, щоб не забризкатися самому, перекидав їх на голу спину комбрига.

— У-у!.. — замумотів Котовський, кидаючи пригорщі води собі в обличчя і на голову. З товстих плечей вода стікала під ноги. — Лий, лий! Ти що, в борг береш? Додай, додай, а то сьогодні малувато.

Золотавий Орлик, який спостерігав за купанням господаря, пустотливо похропував і хитав гарною породистою головою. Жеребець був уже нагодований, вичищений, ранне сонце сяяло на його гладеньких атласних боках.

Піднімаючи груди і втягуючи живіт, Котовський міцно розтерся. Тіло одразу взялося рожевими плямами і приємно запалало. Комбриг побіг до ганку. Розвіваючи хвіст, Орлик по-

гнався за ним кучим незграбним скоком. Весь час, поки Котовський одягався у себе в кімнаті, жеребець тинявся під вікнами, намагався всунути через підвіконня голову, але наштотхувався на горщики з запашною геранню і обурено форкав.

Начальник штабу кинув олівець на розстелену карту, заклавав за голову руки і солодко потягнувся. Це був знак, що із справами поки що закінчено й можна поговорити. Борисов зайшов збоку і почав роздивлятися розмічену карту. Дані розвідки ніби у дзеркалі відбивали панічний рух повстанців, що уникали сутички з частинами Червоної Армії. Свої ескадрони, які рухалися за противником, Ільїн поки що позначив попередньо, тільки простим олівцем. На той час, коли комбриг зажадає остаточне зведення, ще можуть відбутися зміни.

Комісар вивчав карту, схиливши голову набік.

— Цікаво, — запитав Ільїн, — ти б на їхньому місці поспішав сісти в облогу?

Йому не давало спокою донесення Криворучка.

Борисов стєнув плечима:

— Взагалі квапитися нічого. Але з іншого боку... а що їм робити?

— Ну сказав! Облога — це капець. А вони жити хочуть. Ні, тут щось не те.

І обидва замовкли.

Розслаблено похитуючись на стільці, начальник штабу поділився своїми побоюваннями: важко буде, якщо Антонов зуміє закопатися тут — постукав по карті — в гнилому непролазному кутку на півдні Кірсановського повіту.

— А залізницю ти враховуєш? — запитав Борисов.

Залізниця, ніби кордон, перетинала територію, охоплену заколотом. До неї, під захист озброєних робітничих загонів і бронелетючок, рятуючись від бандитської розправи, з перших днів кинулися всі радянські установи з повітів, оголошених на воєнному стані.

Тепер при спробі повстанців прорватися до своєї південної фортеці залізниця може прислужитися як ковадло, по якому вдарить важкий молот регулярних частин Червоної Армії.

— На це й надія... — замріяно промовив начальник штабу, потираючи тонкими пальцями втомлені очі.

Наставали останні хвилини перед початком метушливого довгого дня. Розминаючись, комісар вийшов на ганок і з задоволенням замружився: свіже яскраве сонце вдарило у вічі. Біля колодязя порався ординарець комбрига Черниш: прибрав відра і вогуку попону, розкачав і застібнув рукава гімнастер-

ки. Потім сходив за вуздечкою і якимсь горловим коротким окриком покликав Орлика. Жеребець слухняно рушив до нього, ніби схвально хитаючи головою на кожному кроці. Комісара завжди дивувало, що коні у бригаді, всі без винятку, підкоряються похмурому Чернишу з неймовірною легкістю. Бійці запевняли навіть, що Черниш розуміє кінську мову і розмовляє з ними.

З блаженного стану комісара вивів командир четвертого ескадрону Володимир Чистяков. Дивитися на нього — око відпочиває: чистий, поголений, підбраний. За прикладом Котовського бригада приохотилася до щоденної гімнастики і обливання. Тепер не побачиш, щоб хтось волочив ноги чи плентався із згорбленою спиною.

— Що Григор Іванович? — запитав ескадронний, кивком показуючи на будинок.

— Одягається. Проходь.

Притримуючи шаблю біля ноги, Чистяков ступив у темні сіни і стримано кашлянув у кулак.

Від молодцюватого командира ескадрону вдарило одеколоном, комісар мимоволі озирнувся. Здається, чи давно тижнями не злазили з сідла і не роззувалися, а от бачиш: одеколон! Зміни у бригаді почалися нинішньої зими. Великі бої закінчилися, ескадрони ганяли бандитів, охороняли цукрові заводи, заготовляли паливо і займалися строем. Чудова все-таки річ — мирне життя! За кілька тижнів з людей злізла вся шкаралупа війни. Раніше, бувало, онучі так і зопріють на ногах, а тепер — постіль, переміна білизни, гоління. Деякі у перші дні мало не плакали, скребучи себе бритвами по здичавілих шкарубких щоках, але виходу не було: спробуй-но з'явитись у строю непоголеним — одразу ж до самого Котовського. Чи якийсь непорядок в одязі.

— До комбрига кроком руш!

А там розмова коротка. Григорій Іванович проведе рукою по щоді підлеглого, перевіряючи, чи чисто поголений.

— Ну добре, — скаже, — а чому дірка на рукаві?

Боець почервоніє і виструнчиться ще старанніше.

— Матеріальне постачання відстає, товаришу командир бригади!

Недоречні виправдовування роздратують комбрига.

— Дивись, я з тобою уже вдруге розмовляю. Набридло. На тебе народ на одного дивиться, а думає про нас про всіх. Батько Козолуп якийсь, а не червоноармієць. Сором! Іди і скажи своєму ескадронному, щоб наступного разу тебе не до мене прислав, а одразу в обоз. І — ніяких!

Поступово новий побут став звичкою, і ніхто з кавалеристів не уявляв собі інакшого життя.

Але ось що цікаво: комісар Борисов устиг помітити, наскільки благотворно діє на селян самий вигляд охайних, підібраних бійців, вся їхня оновлена зовнішність. На відміну від патлатих, проспиртованих бандитів, на кавалеристах усе було припасоване добре, без жодної зморшки, і це ніби зміцнювало віру в їхню надійність: такі не здригнуться перед першою невдачею, вони взагалі не відступлять, поки не доб'ються свого. Всюди, де з'являлися ескадрони, люди мимоволі проймалися до них довірою і тягнулися до червоноармійців з розпитуваннями про те, що на них чекає. Дев'ятий, звичайно, зробив дурницю, бовкнувши про те, що битимуть на кожній захопленій десятині. Комбриг правий: про що вже, а про землю з селянином жартувати не можна. Віками він мріяв одержати її у свої руки і кожну владу оцінював по тому, як вона дозволить йому користуватися землею. А цей... Щастя його, що не потрапив на очі Котовському.

А ось він, до речі, й сам, жартівник; ішов до штабу, раптом побачив комісара і розгубився, не знаючи, як себе поведати: зникнути швиденько з очей чи звернути вбік і зробити вигляд, що не помітив?

Борисов з посмішкою спостерігав, як невміло, ніби хлопець після школи, ховається командир ескадрону, аби тільки уникнути начальства (Дев'ятий, звичайно, відчував свою провину, штабні вже встигли передати, як розсердився комбриг, довідавшись про його дурну вигадку).

— Павловичу... — покликав нарешті Борисов і зробив знак пальцем. Дев'ятий здивовано вибалушив очі, ніби помітив комісара тільки що, в оцю хвилину. Він і підбіг до ганку з такою готовністю, немов страшенно зрадів несподіваній зустрічі.

— Слухай, Павловичу... у тебе в голові розум чи що?

З удаваним здивуванням командир ескадрону розвів руками і придуркувато витріщився:

— А що таке, Петре Олександровичу? Щось трапилося?

— Ти ось що... ти припини! Бачили такого? Знайшов про що жарту жартувати! Розуміти ж треба.

Покаянно стягнувши вицвілого кашкета, Дев'ятий провів долонею по досить-таки лисій міцній голові. Власне кажучи, з комісаром розмовляти було легко. А якби потрапив до самого Котовського, з тим розмова була б зовсім іншою.

Згори вниз комісар дивився на його широкі плечі, на простуватий вираз грубого обвітреного обличчя.

На гімнастерці ескадронного виразно видніли дірочки і невицвілі місця від георгіївських хрестів, — чотири хрести заслужив він у світову війну. На вимогу Котовського зняти й викинути царські нагороди Дев'ятий спочатку образився: «Григорє Івановичу, чи нам їх просто так давали?» Тільки довідавшись, що комбриг теж мав Георгія, ескадронний змирився. «А дірочки залиш, — утішив його Котовський. — Скоро свої нагороди носитимеш». І точно: за взяття Одеси і Проскурова командир ескадрону Володимир Дев'ятий двічі представлявся до ордена Червоного Прапора, проте бої відбувалися так часто, що нагородження не встигали за подіями.

— І ще, — згадав комісар. — Скороти, бога ради, свою тридюймівку. На все село поливаєш. У людей свято, а ти... Адже таке верзеш — коні лякаються.

Дев'ятий надів кашкета:

— Говорю як умію. А коли хто хоче по-культурному, нехай он до Кольки Скутельника. У нього жінка нігті фарбує, а сам він соплі у кишеню складає.

— Слухай, Павловичу... ти сам розуміти повинен. Чи до Григора Івановича захотів?

Здається, найнеприємніше минулося, і Дев'ятий пожвавішав.

— Так одразу й до Григора Івановича! Скажеш ти теж, Петре Олександровичу.

Ескадронний підморгнув жовтуватим оком і трубно кашлянув, прочищаючи своє знамените горло. Ну як з ним розмовлятимеш! Невичерпна лайка Дев'ятого була невіддільна від його гарматного голосу, а голосиськом своїм ескадронний пишався і навіть хизувався, тому що з недавніх пір його гучний розколистий бас почав вважатися надбанням всієї бригади. Нинішньої зими Дев'ятому заздрили всі командири ескадронів: поталанило ж чоловікові! У боях вони були однакові. Але на оглядах, на парадах... Тут Дев'ятий одразу піднісся над багатьма. І він хизувався своїм басом і виділявся, як раніше виділявся безстрашністю і відчуженістю від усього, що не було життям його ескадрону.

— Дозвольте йти? — запитав з усмішкою Дев'ятий, клацнувши підборами і козиряючи з тією незграбною вишуканістю, яку вся бригада перейняла від самого Котовського. Козиряння складалося з двох прийомів: спочатку до головного убору неквапно піднімався стиснутий кулак, а біля самого козирка з кулака раптом викидалися пальці.

— Облиш, Павловичу, своє паскудство, серйозно кажу, — порадив комісар. — Від людей соромно.

— Постараємося, щоб соромно не було.

Ескадронний знову, ще більш хвацько і чітко, виконав прийом під козинок і, не опускаючи темної долоні, зробив поворот через ліве плече. Дивлячись, як кривуваті ноги ескадронного у стоптаних назовні чоботях карбують крок, комісар похитав головою.

Скоро голос Дев'ятого почувся біля конов'язі, де бійці дошкуляли начальнику кулеметної команди Миколі Сливі, який чистив кулемета.

— Миколо, га, Миколо... — канючив Мартинов, боєць з ескадрону Дев'ятого, неквапно сідлаючи свого гнідого спочилого і вичищеного коня.

Начальник кулеметної команди знав зубоскальство Мартинова і не відповідав, зайнятий своєю справою.

У Сливи страшне обличчя. В минулому році куля влучила йому під око і пробила голову навиліт. Дивовижно, але Слива залишився живий. Коли він, провалявшись у лазареті десять днів, знову з'явився в полку, бійці дивилися на нього, як на воскреслого. Мартинов назвав Сливу «чудом медицини». Інший би на його місці гепнувся на землю і ногою не дригнув.

Свіжа рана покалічила обличчя Сливи: стягнулася шкіра під оком, через що відгорнулася нижня повіка і задерся ніс. Але людина була рідкісної доброти, і недаремно дітвора, що прибрудилася до бригади, горнулася до нього всією душею. Весь свій час він віддавав дітям, про себе йому ніколи було подумати. І навіть Котовський, суворий до зовнішнього вигляду бійців, вибачав йому неохайність, добре знаючи, на що у начальника кулеметної команди йде весь вільний час.

— Миколо, га, Миколо, — не відставав Мартинов. — Ти чуєш?

— Ну чого тобі? — простодушно відізався нарешті Слива, наперед знаючи, що Мартинов готує бійцям забаву.

— Миколо, чи це у вас секта яка, чи що?

— Яка ще секта? — здивувався Слива. У руках він тримав густо просякнуту мастилом ганчірку.

— Та волосся, я дивлюсь, у тебе на пиці зовсім не росте. Ти не із скопців, бува?

Присідаючи від реготу, бійці захоплено ляскали себе по колінах:

— Ну, Мартин!.. Ну й скаже!..

А тут ще, посміхаючись на весь рот, щось докинув Мамаєв, Мамай, товариш Мартинова, і регіт загримів з такою силою, що з штабу у віконце висунулося здивоване обличчя Ільїна.

Дивлячись на пики, що реготали довкола, начальник кулеметної команди ображено закліпав світлими віями, але одразу, згадавши про розібраний кулемет, забув про все. До війни він ставився, як селянин до своїх обов'язків. Цілісінький день клопотався по своєму машинному господарству, і не було години, щоб його умілі руки майстерного кулеметника не знайшли собі якогось заняття. У складках стареньких, абияк залатаних чобіт Сливи запеклася ще торішня пилюка, зате кулемети, всі до одного, нагадували охайних, доглянутих дітей у турботливої матері. Самовіддано працюючи на війну, тримаючи свої кулемети у постійній готовності до бою, Слива, проте, вважався найдобродушнішою людиною в бригаді. Крім дітвори, він любив голубів, і кулеметна команда першого полку нагадувала кочовий голуб'ятник. Птахи, як і діти, відчували душу цієї незлобивої людини. Голуби сідали йому на плечі, на голову, він брав їх у руки і поїв з рота. Гніздилися вони у порожніх патронних ящиках; птахи настільки звикли до бойової обстановки, що при першій же стрілянині дружно забивалися у свої сховища і не висували носа.

За розпорядженням Котовського дітей і голубів Слива вимушений був залишити в Умані, на зимових квартирах. Він нудьгував без свого неспокоїного галасливого оточення, але всією душею вірив, що ця розлука триватиме місяць, не більше...

Приміщення штабу поступово заповнювалося, підходили викликані командири. У хаті ставало тісно. Останніми прийшли командир першого полку Попов і комісар полку Данилов.

Учора, вичитуючи Ільїну за розхлябаність командирів, Котовський у якійсь мірі був правий. Начальник штабу чітко вловлював, що в настрої тих, хто зібрався, не було звичайної зосередженості, яка завжди оволодіває людьми перед боями. Для них справжня війна закінчилася минулого року, коли бригада хитрим і сильним кидком зайняла Проскурів і Волочиск і відкинула рештки розгромленого ворога за річку Збруч, за межі республіки. У порівнянні з тим, що було, боротьба з Антоновим уявлялася їм швидше відрядженням, після якого ескадрони знову повернуться до вже обжитої, затишної Умані.

Начальник штабу обсмикнув гімнастерку, завченим рухом провів великими пальцями обох рук під туго натягнутим ременем і, легенько стукнувши в двері, увійшов до кімнати комбрига. Котовський, уже готовий, сяючи поголеною головою, стояв біля вікна і задумливо розглядав невелику фотографію — блідий, вицвілий знімок миловидної жінки. Одягнутий комбриг мав вигляд суворіший і, як здалося Ільїну, набагато старший

від усіх. (У голові начальника штабу майнула думка, що скоро Котовському виповниться цілих сорок років. «Не забути привітати!» — намітив для себе акуратний Ільїн і одразу ж подумки вписав це дрібним почерком до свого записничка).

Коротка сукняна гімнастерка Котовського зібрана позаду, з широкого шкіряного ременя, зтягнутого до краю, виростає масивний корпус. Груді і шия комбрига так і просилися назовні, проте він зтягував їх у службове сукно, ніби підпорядковуючи всього себе якійсь великій, здавна вибраній цілі, і це підпорядкування стало для нього звичним способом життя. З деяких пір Котовський голив вусики, залишаючи лише квадратик під самим носом. Ільїн, потай милуючись своїм комбригом, вважав, що поголені таким чином вусики надають обличчю Котовського чогось цілковито командирського.

Ховаючи фотографію до нагрудної кишені, комбриг дещо зверхньо, ніби соромлячись, що його застали за таким неслужбовим заняттям, глянув з-під опущених повік на начальника штабу. Фотографія, проте, ніяк не вкладалася у кишеню — чіплявся, загортаючись, ріжок, — і Котовський, засунувши її абияк, сердито застібнув кишеню.

Начальник штабу був посвячений у сімейні справи комбрига і знав, що Григорій Іванович, турбуючись про дружину, умовляв її залишитися в Умані (вона чекала дитину), але Ольга Петрівна, лікар у бригадному лазареті, не захотіла слухати ніяких доказів. З перших своїх днів у бригаді вона була поруч з Котовським. Дорогу Ольга Петрівна перенесла важко. Машиніст вів состав ніби навмисне — ривками, і Ольгу Петрівну довелося просто з вокзалу відправити у Тамбов, до лікарні. Її повезли на машині комбрига, відкритому трофейному автомобілі «роллс-ройс», у супроводі шофера і порученця. Коні так закачалися, що у Моршанську їх ледве звели з вагонів. До машиніста, відчайдушно лаючись і погрожуючи, побіг Дев'ятій.

Ввічливо пропускаючи Котовського, який важко крокував до кімнати, де чекали на нього командири, молоденький начальник штабу подумав про те, що, певно, цими днями комбриг одержить з Тамбова радісну звістку (Котовський чекав, що народиться син, неодмінно син!).

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Прошу всіх ближче, — уривчасто промовив комбриг, оглянувши тих, хто зібрався.

На мить погляд його затримався на Дев'ятому, і той приречено приготувався, сів пряміше. Але ні, комбриг знову опустив голову і зосереджено навис над розстеленою картою, обіпершись обома руками на стіл.

«Пронесе, — ескадронний, стримуючись, кашлянув. — Не до мене сьогодні».

Все-таки наперед він не вилазив, усівся за широкою спиною Чистякова, від якого пахтіло одеколоном. Той подивився назад і завовтузився з табуреткою, від'їжджаючи убік, але Дев'ятий зупинив його: «Сиди, сиди, не заважаєш». Озирнувся і Вальдман, командир третього ескадрону, рудий, з вусами врізнобіч, ковзнув поглядом і відвернувся. З Дев'ятим у Вальдмана було давнє суперництво. У одного в ескадроні кращі показники у стрільбі, в другого — джигітовка і володіння шаблею, один хвалився своїми співаками, другий — танцюристами. А після недавнього обстеження, коли з'ясувалося, що в ескадроні Вальдмана набагато вищий процент грамотних бійців, суперництво ескадронних командирів загострилося до краю. Дев'ятий провів рукою по щоці, торкнув гудзики на комірі. Він звернув увагу, що Вальдман сьогодні поголитися не встиг, — на щоках проступила руда щетина. Щоденне гоління давалося Вальдману з мукою, волосся росло жорстке, ніби гвіздки, хоч обценьками виривай. «Помітить, ні?» — подумав Дев'ятий про Котовського. Він знав, комбриг не захоче слухати ніяких відмовок, вважаючи, що охайна зовнішність командира дисциплінує, підтягує бійців.

Сам Дев'ятий, перевіривши, чи все у нього в повному порядку, зітхнув і почав слухати.

Комбриг говорив, накривши розчепіреною п'ятірнею на карті район бойових дій. Він не даремно провів кілька днів у Тамбові і Моршанську. Обстановка в губернії складалася так. Повстанці мають три великих угруповання. Найближче розташовуються кілька полків під командуванням Селянського (це з ним сьогодні вночі зіткнувся Криворучко). Південніше, у районі станції Інжавіно, орудує, мабуть, найбоездатніше з'єднання заколотників, так звана друга армія Токмакова (з нею й Антонов). І на самому півдні губернії зосереджена перша армія Богуславського. За даними розвідки, на озброєнні повстанців 25 кулеметів і 5 гармат («А стрічки і снаряди?—

машинально подумалося Котовському. — Напевне відчувають голод. У нас і то туго з боеприпасом...»)

З досвіду недавніх боїв з бандитами на Україні комбриг зробив висновок, що перед ними знайома картина: фронт без флангів, лінію якого неможливо нанести на карту. Навіть найбільші з'єднання заколотників мають здатність миттєво роззосереджуватись і несподівано виникати у нових місцях. Така тактика створює ефект невразливості. Ніби у Змія Горинича з казки: замість відрубаної голови миттєво виростає нова...

Незважаючи на те, що у заколотників створене єдине керівництво, говорити про монолітність їхніх сил не доводиться. У штабі військ Котовському повідомили, що бандитські ватажки жорстоко гризуться між собою. До останнього часу Селянський і Қарась (кримінальна, до речі, кличка) претендували на самостійні ролі у повстанні, проте надійшов чийсь владний окрик згори і вони підкорилися Антонову. Справжнє керівництво заколотом, його натхненники перебувають не тут, в губернії, а далеко звідси...

Перед кавалерійською бригадою штаб військ поставив завдання безупинного переслідування противника з тим, щоб одне за одним знищувати основні угруповання повстанців. Перша сутичка сьогодні вночі не повинна обманювати: ворог не такий полохливий, як це може здатися, він кинеється, як тільки вибере зручну мить.

Про невдачу Криворучка командири встигли довідатися ще до наради. Вісті на війні, погані чи хороші, на місці не лежать.

Командир першого ескадрону Микола Скутельник, ніби міркуючи вголос, промовив:

— А без бою чого лякатися? Попробуємо спочатку. А скільки, цікаво, у Склянського? Не одна, мабуть, сотня?

— Яка сотня? — не зрозумів Котовський.

— Ну, сили. Живої.

— А! Коли б одна — про що мова? Тоді ніякої і мови б не було.

Ескадронний Вальдман прокашлявся і обома руками самовдоволено ляснув себе по колінах:

— Чого їх зараз лічити? Полічимо, коли розіб'ємо. Під Проскуровим який біляк був, та й то... А тутешні... Мої хлопці правду кажуть: трьох таких на одного — і робити нічого.

Комбриг і комісар Борисов презирнулися. От-от, якраз те саме: шапками закидаємо... Відповідати Григорій Іванович не поспішав, дивився на ескадронного з терплячим співчуттям. У всьому хороший Вальдман: старанний, стійкий у бою, даси

йому завдання — і як за кам'яною стіною, та от розуміння, чи, як любить казати Борисов, голови, політики...

— Трьох... На одного... Шаблями вони у тебе розмахувати майстри. Під Проскуровим хто був — забувся? Там Петлюра, чужий, а тут свої, домашні. Він тут усе знає — кожну стежинку, кожний яр, кожну скирту. Ти у двері чекаєш, а він — у віконце. Ти його тут, а він тебе... Про що це ви там? — запитав комбриг і рухом підборіддя знизу вгору показав у куток, де начальник кулеметної бригади Слива перешіптувався з кимось із командирів.

Відповів Слива:

— Міркуємо, Григоре Івановичу. Це як кажуть: бійся козла спереду, коня ззаду, а Антонова, виходить з усіх боків?

— О! Саме так! Ось так і думай, так і настроюйся. І своїх настроюй. А то, я дивлюся, деякі як на прогулянку зібралися. Не буде прогулянки, зятяйте собі! Завчасно наказую всім: постав очі навіть на потилицю. Зрозуміло? Тому що ворог особливий. Ми тут скільки? Два дні всього? А він бачиш, що вже встиг? — Знайшов і кинув перед собою на стіл копію свого наказу, доставлену від Маштави. — Це ж зуміти треба! Це ж... — пошукав підходящого слова і не знайшов. — Чи сам не розумієш? Отож поперед шаблі розум посилай, більше толку буде.

Вальдман дисципліновано не заперечував, але, людина вперта, всім виглядом показував, що розум розумом, а шабля шаблею: вона не підведе, перевірено багато разів. Як з кавалеристом, з ним у бригаді міг зрівнятися лише один хвацький Маштава, заступник Криворучка.

Комбриг продовжував говорити, звертаючись, як і раніше, до нього.

— А в тебе, Григорію, прямо скажу, хочеш ображайся, хочеш ні, хлопці як на млинці зібралися. Адже вчора твої в караулі були? Твої. Дивлюся, стоїть герой і гвинтівкою підпирається. «Ти, — кажу, — з ким стоїш: із зброєю чи з молодичею? Ану стань як слід!» А потім, дивлюся, вона у нього і не пристріляна зовсім... Так от, усім кажу: поки не пізно, щоб був порядок. Кожну зброю перевір і в кожній червоноармійській книжці зроби відмітку. Більше повторювати не буду!

Начальник штабу, який до цього штрихував різноманітні квадратики і ромбики на паперовій чвертці (стос таких нарізаних папірців постійно був у нього під рукою), після цих слів комбрига кинув художничати і потягнув до себе чисту сторінку для нотаток.

Пауза, що раптом виникла, наповнювалася легким рухом, скрипінням ременів, стукотом шабел. Нічого не помічаючи, Котовський напружено вдивлявся у чудово розмічену карту. Що ж усе-таки затівав Селянський? Невідомість, невідомість! Ось він навіть примружив очі, але, коли знову розплющив, погляд його залишався ясным, здавалося, він замружився тільки для того, щоб краще щось розгледіти.

Раптом він випірнув із своїх роздумів і побачив, що Борисов робить йому ледь помітний знак.

— Слово комісару, — оголосив Котовський.

Спочатку Борисова бентежило, що комбриг, перебитий на розгоні думки, знову поринув з головою у якісь свої розрахунки. Проте поступово він захопився. Мабуть, уперше за весь час існування бригади нинішня зима була сприятливою для політичної роботи. На відміну від минулих років, коли газета, що випадково потрапила, зачитувалася бійцями до дірок, у постачанні літературою не було ніяких перебоїв. В ескадронах організувалися комячейки і працювали школи грамоти, що одразу ж позначилося на ставленні селян до бійців. Населення скрізь гаряче цікавиться, що таке комуна, чи збирається Радянська влада торгувати із закордоном, яка буде допомога біднякам. Дуже активно минув «Тиждень Червоної казарми», в усіх ескадронах відбулися мітинги і збори. З бійцями регулярно проводяться бесіди: «Поточний момент і трудовий фронт», «Розвиток бандитизму і боротьба з ним», «Що дала Жовтнева революція робітникам і селянам», «Для чого нам потрібне пролетарське мистецтво і яка користь від нього». Розгорнулася клубна робота, яка в похідних умовах, коли говорити широко, була зовсім занедбана: не до неї було.

Все це, вважав Борисов, допомогло викувати новий тип бійця, людини не тільки дисциплінованої і відважної, але, що найголовніше, свідомої, переконаної у правоті тієї справи, за яку командири ведуть його в бій. Недаремно, підкреслив комісар, кавалерійська бригада виявилася у числі частин, виділених для проведення такої важливої кампанії. А придушення антоновського заколоту, як тут щойно говорив комбриг, має для республіки дуже важливе значення. На селянську війну, яку роздмухав Антонов, вороги покладають надії, що вона покінчить з ненависною диктатурою пролетаріату. Не випадково сам товариш Ленін поза будь-якою чергою знайомиться з доносеннями з Тамбова.

Як завжди, коли підступало хвилювання, голос Борисова задзвенів. Ільїн із схвилюванням захитав головою: добре сказав! Комбриг підвів голену голову і суворо подивився на зав-

мерлих командирів, ніби закликаючи їх глибше вникнути в смисл сказаного комісаром.

На думку Борисова, у словах комбрига, коли він ніби нічого ще й не наказував, не диктував, а лише заперечував командирам, — у словах його було два важливих міркування, на яких Котовський за звичкою не зупинився, не розвинув їх, а вони без сумніву варті особливої уваги, тому що докорінно змінювали неправильний погляд на противника і разом з тим у зовсім іншому світлі показували роль бригади, кожного її бійця і командира. Але така вже манера Котовського: він примушував своїх командирів думати нарівні з собою, висловлюватися під час обговорення, знаючи, що при цьому начальник штабу вловить головне, основне і вчасно візьме на олівець. У таких розмовах, а часто навіть у суперечках, вимальовувалися суто військові рішення, про які бригада довідувалася з бойових наказів, написаних начальником штабу. Борисов не сумнівався, що думки, які тільки-но здалися йому важливими, Ільїн також не пропустить, і все-таки він подав знак, що хоче говорити, бо за легковажний настрій, що проскочив у словах Вальдмана, він відчув і свою провину (шойно бригада одержала наказ вантажитися в ешелони, Борисов подбав, щоб політробота з людьми велася вже в дорозі, але, певно, в бійцях міцно засіла зневага до такого противника, як бандит. Проте тут, і Котовський цілком правий, бандит зовсім інший, не той, якого бригада ганяла на Україні, і слід було вчасно подбати про витвердження, поки цього не добився противник — не добився, як звичайно на війні, щедрою кров'ю).

Комісар Христофоров, вбитий під Тирасполем, любив повторювати: «А давайте глянемо ширше!»; і в цьому підході до будь-якої справи — підніматися для огляду вище від інших — було, як вважав Борисов, основне призначення комісара. Ось і зараз він нагадав, що Ленін в одному з останніх виступів назвав сучасне село дуже вже середняцьким. Справді, селянство, одержавши у своє володіння колишні поміщицькі землі, почало жити краще, заможніше, і на цьому якраз і зіграв Антонов, виставивши комуністів грабіжниками міцного хазяйновитого селянина. На незадоволенні села продовольчою розверсткою побудована вся пропаганда антоновського штабу, цим незадоволенням тримається величезна армія заколотників. Але (і Борисов підняв палець, закликаючи зосередитись на тому, що він зараз скаже) Володимир Ілліч Ленін ще в лютому, за місяць до X з'їзду партії, наполог, щоб у Тамбовській губернії продовольчу розверстку замінили податком. І її замінили — було прийнято спеціальну постанову. Проте ватажки заколоту до-

клали всіх зусиль, щоб ленінське розпорядження не дійшло до вух селянства. Антонов і його помічники одразу зрозуміли вбивчу силу цього кроку Радянської влади: з їхніх рук вибито основну зброю. Що їм тепер залишається? Чим ще підбурити селянина, як утримати його в повстанській армії? А нічим. От і залишається їм страхати, дурити...

— Отож Григорій Іванович правильно сказав: поперед шаблі розум посилай. Розум! Що це значить? А це значить, що бандити селянину співають одних пісень, а ми йому повинні — супроти. Антонов селянина страхає нами, а ти йому покажи зовсім навпаки. Вони йому брехню, а ти йому — правду. От і піде у нас справа. А коли селянин знатиме справжню правду, йому й воювати не буде за що. Адже так? За що ж він буде в лісах поневірятися? От і виходить, — Борисов повернувся до Вальдмана, — що шаблею ти зарубаєш одного-двох. Нехай навіть десятьох. А словом, правильним словом і вчинком ти роззброїш у Антонова одразу цілий загін. Полк! Чуєш? Та й інше треба розуміти: зараз весна, якраз час працювати...

— Зараз день рік годує, — вставив Котовський. — Зараз не посіє — що взимку їстиме? Він же розуміє!

— Самі бачили, — продовжував Борисов, — селянин до нас лізе жадібно, гуртом. Він же чув, довідався поголосом, що є якась постанова, а від нього її приховують. Йому антоновська брехня вже вперек горла стоїть. Тому він і тягнеться до нас, тягнеться за правдою, і ми повинні йому її розтлумачити, як кажуть, розжувати і в рот покласти.

— Тільки не так, як деякі тут, — зауважив комбриг, враз глянувши на Дев'ятого. — Теж мені — знайшов де жарувати!

— Пелька є — розуму не треба, — не втримався Вальдман.

Обличчя Дев'ятого почервоніло. Адже знав, що комбриг, коли тільки потрапиш йому на замітку, не вибачить, не забуде — не в його правилах. Але сподівався, що за справами, за важливими турботами пронесе. Не пронесло, знайшов-таки момент... Відчуваючи жар на своїх щоках, Дев'ятий не підводив очей. Навіть образливе зауваження Вальдмана пропустив повз вуха.

— Думається, Григорію Івановичу, — казав тим часом Борисов, — помилку ми зробили, що залишили клуб удома. Нехай би хоч газети лежали, яких тут вдень з вогнем... Хоча б людина якась сиділа і людям відповідала.

Піднявши складений газетний аркуш, Борисов показав його усім.

— Губернські комуністи обіцяють нам всіляку допомогу і підтримку. «Тамбовские известия» будуть у кожному номері давати повідомлення про боротьбу з бандитизмом. Спеціально для селян, для села виходитиме газета «Тамбовський пахарь». Так що, товаришу Вальдман, війна зараз трішечки не та. Коли треба буде шаблею махати, ми знаємо, ти не підведеш. Але тут — і тобі про це окремо вказали — натискуй не лише на шаблю. Не лише.

Помішкою, з якою комісар промовляв останні слова, самою інтонацією він ніби хотів сказати, що цінує і завжди цінував Вальдмана за хвацькість і відвагу, але — що поробиш? — часи міняються, воювати доводиться по-новому.

Мало-помалу нерозгаданий маневр Селянського — а нарада починалася під знаком загального нерозуміння, викликаного цим кроком, — уже не здавався таким тривожним. У воєнному відношенні заколотники могли ще не один раз здивувати переслідувачів, проте коли глянути на всі виверти ватажків повстання так, як це тільки що зробив комісар, то всі їхні маневри схожі лише на відчайдушні спроби затягнути опір, продовжити своє приречене існування.

Усівшись на місце, Борисов, охолоджуючи обличчя, підніс долоні до щік і щось сказав Ільїну на вухо, той здивувався, перепитав і замислився, притиснувши олівцем кінчик носа. Хазяйновитий Слива вже поглядав на двері, поспішаючи до своїх «машин»... Користуючись загальним пожвавленням, комісар полку Данилов вирішив, що момент підходящий нагадати про клуб — у низці невідкладних справ про таку дрібницю могли й забути. Правда, він знав, що до клубних постановок небайдужий сам командир бригади. Як правило, Григорій Іванович, незважаючи на зайнятість, не пропускав жодної нової вистави.

— З клубом тобі тут буде дещо гірше, — стурбовано зауважив Слива, втираючи із спотвореного ока постійну сльозу. — Жінку якщо грати — кого поставиш? Не везти ж і дружин сюди.

— Та ну... — махнув Скутельник. — Будь-кого поставимо, і нехай грає. Теж мені...

— Мужик, себто боєць, — жінку? — здивувався Слива.

— А що в цьому такого? Боєць усе повинен уміти!

Несподівано Котовський, прислухаючись до жвавої неслужбової суперечки командирів, розсміявся і, показуючи пальцем на Скутельника, дав зрозуміти, що сміх його викликаний останніми словами ескадронного.

— Ти, Миколо, — сказав він, відсміявшись, — як япо-

нець. Це у японців не прийнято пускати жінок на сцену. Жіноча роль — все одно актор чоловік... А випадок я зараз згадав, коли в Костромському полку служив. Ми тоді в Житомирі стояли. Задумали виставу, а для жіночої ролі — ну хоч убий—нікого... Вибрали, пам'ятаю, «Козака-віршописця», там роль Марусі є. Ну кого? І наказали одному солдату, навіть, вірніше, солдатичку, він в оркестрі на флейті грав. І все минулося б добре — чи багато солдатам треба, — але, як на гріх, на виставу командир дивізії приїхав, генерал. Сів, зрозуміло, у першому ряду, навколо нього всі наші підлабузники закрутились. Ну, а вистава йде собі, і флейтист наш так дає, що солдати за животи хапаються. Талант у хлопця виявився... А генерал тютюн нюхав. Дістав він табакерку, нюхнув і — апчхи! І що ви думаєте? Маруся на сцені, ну, флейтист цей, раптом руки по швах, каблучком об каблук ударив: «Здрівля бажаю, ваше превосходительство!» А голос — як ось у Павловича. І все... — перекриваючи загальний сміх, вигукнув Котовський. — Вся вистава нанівець!

Посміялися. Дев'ятий, радіючи тому, що за свій недоладний жарт відбувся досить легко, повеселішав і, не знаючи більше за собою ніяких гріхів, під'їжджав усе ближче — намовчався.

— Значить, — підвів підсумки комбриг, ударивши долонею, — клуб доставимо. А з жіночими ролями якось справимося. Та й не нюхає у нас ніби ніхто, бажати здрівля нікому.

Коли все головне ніби було обговорено, вирішено, командири почали підводитися, відсовуючи з гуркотом табуретки.

— Григоре Івановичу, — прогуркотів голос Дев'ятого, — тут роз'яснення треба невеличке... Мужики з мене просто душу виймають: правду кажуть чи ні, що з буржуями домовилися торгувати? А головне, ми до них, кажуть, поїдемо чи вони до нас?

Запитав і одразу ж зрозумів, що даремно встряв із запитанням, краще б помовчав, не привертав до себе уваги. Ніби вперше-як слід побачивши ескадронного, комбриг з зусиллям у нього вдивлявся і, видно було, щось почав болісно пригадувати.

— А ось що, — і веселості Котовського як не було, одразу засмутився, — слухай, Павловичу. Ну що мені з тобою робити — не збагну.

Перекопаний, що тут якась помилка, яка одразу ж і з'ясується, Дев'ятий почав було витріщати очі, але комбриг не дав йому розкрити рота.

— Соромно, Павловичу. Чесно кажу, соромно. Адже вуха відвалюються слухати тебе. От, кажуть, приїхали... Мало вони тут від Антонова матюків наслухалися, так ні, он якого артиста привезли.

«Ех, — картав себе Дев'ятий, — смикнуло ж за язика! От завжди так...»

— Давай, Павловичу, по-доброму домовимося. Прямо кажу: терпіти більше не можна. Сам розумієш... Ну що ти як сич мовчиш?

— Та добре... — Ескадронний, дивлячись під ноги, переступив.

«— Ну, що — «добре»? Що це за «добре»? — почав втрачати витримку Котовський. Ухилянй він не терпів.

— Спробую, кажу.

— Я тобі дам — спробую! Бачили його — пробувальник знайшовся. Ти скажи і зроби, зрозумів? І — ніяких! А то — спробую...

Ескадронний стояв з таким виглядом, що, здається, ріж його, пали — більше не витиснеш жодного слова.

— Дивись, — пом'якшав комбриг. — Ти мене знаєш. Можна було розходитись.

З незмінною шинелею на плечах Ільїн торкнув комбрига за лікоть і, відвернувшись разом з ним до вікна, почав щось показувати на своїх списаних аркушиках.

— Стривайте, — кинув через плече Котовський. — Ще не все.

І продовжував радитися з начальником штабу.

— Гм... Що ж ти раніше мовчав? — дорікнув він Ільїну і жестом попросив командирів повернутися до столу.

Справа стосувалася відомої манери бандитських загонів кружляти, заплутувати свій слід і час від часу повертатися на ті місця, звідки їх, здавалося б, остаточно викурили. Селянський хоча й прямує в глиб губернії, все-таки навряд чи пропустить нагоду зайвий раз гульнути: страх мужика перед розправою зараз єдиний спільник бандитів. Ільїн пропонував залишати в очищених від бандитів селах невеликі гарнізони, і Котовський з ним погоджувався: це вже виправдало себе на Україні, де кавалеристи охороняли цукрові заводи і державні господарства.

На здивування Котовського, ніхто з командирів не відгукнувся, і незручна мовчанка висіла доти, поки простуватий Вальдман — у нього завжди що в голові, те й на язиці — не проручав:

— Коли біля кожної хати по караулу ставити, ескадрону не вистачить.

Теж, власне кажучи, правильно, і Ільїн, побачивши, як у Котовського почали округлятися очі, — ознака стримуваної люті, — пожалкував, що висловив свою пропозицію зараз, при всіх і, треба визнати, поспіхом, не обговоривши її як слід на одинці ні з комбригом, ні з комісаром.

Роздратований постійною упертістю Вальдмана (а той, ніде правди діти, бував іноді таким, що хоч кілок на голові тешти), комбриг сплеснув руками.

— От же людина, га? Йому — одне, а він... Та ти думаєш, ні, що говориш? Чи вважаєш, що мужики самі по собі, а ми з тобою самі по собі? Їх, значить, стріляти будуть, катувати, а ти свої чудові брови прилизуватимеш?

Ескадронний, стримуючись, промовив глухо, з погрозою:

— Брови тут ні при чому, товаришу командир бригади!

— А коли ні при чому, то думай! Для того й армія, щоб народ жив і працював спокійно. Інакше нас з тобою і не тримали б, не витрачали на нас харчі даремно. Важко зрозуміти, чи що? Просто незручно за тебе, їй-богу! Ти сам повинен людям розтовкмачувати, а тут з тобою доводиться...

Останні слова комбриг промовив без попереднього натиску, шкодуючи, що не стримався. Відходив він швидко. Даремно, власне кажучи, накричав, ескадронний висловив те, що зрозумів зараз на нараді. З одного боку, сам же тільки-но наказав викинути з голови всілякі думки про легку прогулянку, з іншого — справді, поки з усією ясністю не встановлено, що у повстанців у голові, розумніше було тримати всі свої сили в кулаці. І через те, що, не стримавшись, він знову зірвався (а головне, зірвався не по ділу, вишпетив людину ні за що, ні про що), комбриг був роздратований і хотів швидше залишитися один.

— Добре, — закрив він нараду, — ще подумаємо, обміркуємо. Можна розійтися. Наказ одержите, начальник штабу зараз напише.

Зв'язок із штабом ділянки нарешті запрацював, полилися розпорядження, і всі неясності в обстановці разом прояснилися.

З апаратної Ільїн повернувся з таким енергійним, просвітленим обличчям, що Григорій Іванович, який насуплено дивився у вікно (переживав даремну прочуханку, якої завдав

Вальдману), обернувся назустріч і запитально вигнув велику оксамитову брову:

— Щось... — і не доказав.

— Ось! — Ільїн поклав на стіл повідомлення, одержане з Тамбова, з штабу військ.

Апарат відстукав, що в Тамбовську групу військ, до виділених раніше сил, передаються також частини 10-ї стрілецької дивізії, які закінчили ліквідацію бандитських загонів у Воронежській губернії. Крім того, повідомлялося, що Федько з своїми бронезагонами має намір тримати штаб у Кірсанові.

— Так ось що його злякало... — Комбриг з величезним полегшенням розправив плечі. — Тьху ти, чорт! А ми мудреємо, ламаємо голови...

— А скринька не була й замкнена, — стримуючись, промовив начальник штабу.

Розгадка маневру Селянського зняла в обох тягар з душі. Не змовляючись, вони одночасно підійшли до карти.

Так, усе одразу стало на свої місця. Ось, досить глянути: загрози з флангів і мало не з тилу.

— Це ще добре, що він встиг утікти, — говорив комбриг і олівцем показував на карті. — Поглянь, що могло бути: тут ми, ось звідси воронезці, а від Кірсанова — Федько. Та він би кісток не позбирав... Ну й лис! Викрутився, як вуж під вилами. Але як у них працює розвідка, га? Треба ж!

Начальник штабу вийшов віддати необхідні розпорядження. Повернувшись, він застав комбрига як і раніше схиленого над картою. Прикусивши губу, Григорій Іванович задумливо розглядав важкий район південної фортеці заколотників, куди Антонов, боячись опинитися відрізанним від своїх опорних баз, завчасно стягував усі сили.

— Нам місяць відвели? — запитав комбриг.

Ільїн кивнув.

— Гм... Місяць... — Заклавши руки за спину, Котовський відійшов до вікна. На очі йому потрапила забута паска. Він відколупнув фарбоване просяне зернятко, вкинув до рота.

Стислість строку, відведеного на придушення заколоту, зайвий раз підкреслювала важливість завдання (про що зараз з великим знанням справи висловився комісар). І все-таки комбриг був стурбований. Противник хитрує, ухиляється від бою. У переслідуванні, в погонях місяць промайне непомітно. Чи багато зробиш? Григорій Іванович знав, що у відкритій битві бійці його бригади кожний вартий взводу, — за плечима частина світової війни і вся громадянська. Проте ці бойові якості будуть безсилі перед підступною здатністю противни-

ка ніби розчинялися у безкраїх лісових масивах. Тепер уже не було сумнівів, що повстанці переходять на звичайну бандитську тактику: виснажувати сили наступаючих у погонях і завдавати ударів раптово, жалити нишком...

Непомітно весь будинок заповнився тупотом ніг, голосами, гуркотом речей, що падали, — звичайна справа, коли штаб готується зніматися з місця. На подвір'ї їздові запрягали коней. Все господарство штабу в Ільїна вміщалося на двох тачанках — нічого зайвого. Чийсь голос вимогливо кричав, кваплячи, щоб «одна нога тут, друга там». Пробігли телефоністи, змотуючи дріт. Сонце піднялося над селом високо, припікало.

Ворухнувши плечем, начальник штабу скинув шинелю і вивільнив руку. На розчищеному кінці столу на нього чекав акуратний стос паперу. Він прискіпливо вибрав олівець, обома руками підрівняв краї паперового стосу і глянув на комбрига, показуючи, що готовий до диктування.

Зосереджуючись, Григорій Іванович виплюнув зернятко у вікно, простежив, як воно впало, і набрав повні груди повітря. — Ну-у так...

Диктуючи, він час від часу поглядав через плече і цікавився: «Встигаєш?..» Перевірити, гарячково записував Ільїн, пристрілку особистої зброї на двісті метрів, про що зробити позначку в кожній червоноармійській книжці. Перевірити, чи на кожного бійця є боекомплект — 120 патронів. Перевірити: кулемети іноземних марок «максим», «шварцлозе», «гочкіс» повинні бути перероблені під наш патрон, а обслуга забезпечена інструментами для виймання розірваних гільз. («І скажи там коротко, щоб молоді кулеметники не зазубрювали, як папуги, тільки назви частин. Головне, нехай краще знають, через що затримки під час стрільби і як їх усунути... Записав?»). Далі: під час руху йти тільки з засобами бойової охорони. На місцях стоянок виставляти застави, мати посилені патрулі і черговий ескадрон для екстрених викликів. Забезпечити склади фуражу і продовольства... І останнє: оперативні зведення, як належить при бойових діях, доставляти у штаб двічі на добу — на 3.00 і на 14.00.

Бригада почала переслідування ворога, який утікав, але був надзвичайно небезпечний у відчаї.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Підвівшись на стременах, комбриг обганяв похідну колону. Орлик, відпочивши, йшов широкою рессю і вимогливо просив повід. На два корпуси ззаду, як і належить, їхав штабс-сурмач Миколка, акуратний, як іграшка, у біленькій кубаночці і кавалерійській формі. Під Миколкою неспокійний сирій у яблуках жеребець Бельчик, трофей і подарунок турботливого Зацепи.

Колона рухалася серед незасіяних, залишених пустувати полів. Багато хто цієї весни не сів: не дійшли до землі селянські руки. Одні були мобілізовані у повстанську армію, інші остерегалися висовуватися за околицю, побоюючись бандитської помсти. Всякого, хто брався за роботу, Антонов оголошував зрадником і страхав смертю.

Сонце піднялося ще невисоко, але палило нестерпно. Весна цього року випала незвичайна: ні краплини дощу і суховій, як з натопленої печі. Земля потріскалася, листя на деревах мерхнуло, не встигнувши розпуститися. Бійці бригади, бачачи ще й таку напасть, скрушно похитували головами: одне до одного.

Увагу комбрига привернули вибухи реготу, він здалеку побачив дві молодецькі голови нерозлучних друзів — Мамаєва і Мартинова. Григорій Іванович відзначав обох за безстрашність і хвацькість, але не полюбляв за недисциплінованість, що залишилася від колишньої партизанщини. Молодь тяглася до них, слухаючи численні оповіді, головним чином про міста і містечка, захоплені з бою, де ескадронам випадали короткі години заслуженого відпочинку. В передачі Мартинова і Мамаєва бойове життя кіннотників малювалося повним цікавих пригод і було б ще більш захоплюючим, якби не дошкуляли їм своїм наглядом прискіпливі командири.

— Ну й нахабні жінки! — чулася м'яка говірка Мамаєва. — Поки ти там з матусею теревені правиш, товариш з дочкою розважається...

Комбриг притримав коня. Мамаєва підштовхнули, він озирнувся. Око в нього масне, хоч млинця вмочуй.

— Усе мелеш? — запитав Котовський, прилаштуваючись поруч.

— Та так, Григоре Івановичу... Про життя всяке.

Щоб не принизити своєї гідності перед бійцями, Мамаєв тримався з невимушеністю людини, якій за відвагу в боях багато що прощається.

— Адже брешеш усе, і хоч би що. Розповів би краще, як батарею взяв. А то одне — жінки. Знайшов чим хвалитися.

— Що батарею? — зніяковів Мамаєв. — Це так...

Рушаючи далі, комбриг попередив:

— Перестань базікати. Добре — ми тебе знаємо. А що молоді подумують? Скажуть: він тільки за спідницями й бігав, а не воював. Щоб більше не чув. Сваритись будемо.

Він перевів коня на рись. Чув, як Мамаєв приглушено сказав:

— Підкрадеться ж — і не помітиш...

На чолі свого ескадрону їхав Володимир Дев'ятий. Рука Дев'ятого хвацько вперта в бік, але голова опущена. «Спить», — здогадався Григорій Іванович. Посада ескадронного клопітка, щоб бути весь час у формі, треба навчитися поєднувати сон із службою, вміти засинати у будь-якому положенні, аби дозволяла обстановка. Проїжджаючи мимо, Григорій Іванович зазирнув ескадронному в обличчя: так і є. Але й сонний, з опущеними вусами, Дев'ятий не втрачав величності, і в цьому теж позначалася виучка старого кіннотника: з розпрямленими плечима, з впертою у бік рукою, похитувалось у такт дрібному кінському кроку ліковане-переліковане тіло ескадронного.

В одному місці стрій розривався, на спинах тих, що їхали попереду, красувалися величезні аркуші паперу з намальованими літерами. Командир взводу естонць Альфред Тукс, не гаючи часу, проводив заняття лікбезу. Кінцем шаблі взводний показував на літери, і бійці хором складали слова: «Ми не ра-би... Ра-би не ми...»

Комбриг, проїжджаючи біля бійців, відволік їхню увагу. Тукс, твердо вимовляючи слова, закликав їх до порядку і продовжував урок.

Нинішньої весни почали говорити про демобілізацію. Всі війни ніби вже завершуються. З'ясувалося, що більшість бійців неграмотні. Воювати вони вміли добре, проте в мирному житті з такою наукою робити було нічого. За час, що залишився, політвідділ вирішив навчити їх хоча б простенької грамоти. Мобілізували всіх, хто свого часу хоч недовго ходив до школи, створили групи. В ескадроні Дев'ятого з неграмотними спочатку працював Борис Поливанов. Бійці були незадоволені вчителем. Борис теж примушував вимовляти слова по складах, тільки що це були за слова: «Ма-ша ва-рить ка-шу...» Таке навчання кавалеристи вважали непідходящим. Ось Тукс — зовсім інша справа, цей підшукав справжні слова.

Наказ вирушити в Тамбовську губернію поклав кінець навчанню. Тільки Дев'ятий розпорядився не припиняти занять. Комбриг згадав про суперництво ескадронних і, проїхавши вперед, оглянувся.

Взводний Тукс шпетив бійця за недбалість у навчанні, Володимир Дев'ятий, відчувши непорядок у ескадроні, прокинувся, швидко глянув яструбиними очима і поспішив на допомогу взводному.

— Ти про що думаєш головою? — розмірено, відокремлюючи кожне слово, говорив Тукс. — Ти думаєш, ми закінчимо воювати і ти будеш, мужик, сидіти на господарстві? Так? Ти залишишся неграмотним, і тобі буде погано.

— Чекай, Альфреде, — втрутився Дев'ятий і збоку оглянув винного. — З ним, певно, по-доброму, не можна, він доброго не розуміє.

— Володимире Павловичу, — почав благодати боєць, — ну коли голова не приймає? Менше вбити легше, ніж грамоти навчити. Ніби не знаєте.

— Знаю, — погодився Дев'ятий. — А ти б ось про що своєю макітрою подумав. Он які простори ми завоювали, і для кого, по-твоему? То яким ти господарем будеш, у трон, у закон, коли ти пеньок пеньком, двом свиням бовтанки не розділиш? Чи ти думаєш, як раніше, — цоб-цобел! — на волах орати? Багато ти так наореш! Тут тільки машиною справитися можна. А як тебе, коли ти бовдур бовдуром, на машину посадити? Ну?

Гучний голос ескадронного пригинав немудру голову бійця в покутному поклоні, слова довбали в тім'ячко.

Комбриг пам'ятав: у старій армії господарями солдатської казарми, а значить, і життя мобілізованих на військову службу селян були фельдфебель, унтер. Офіцери, як небожителі, з'являлися перед рядовими лише на навчаннях. Казарма... Муштра, марширування, вміння «дати ногу». І погано було тому, хто хоч трішечки вчений, розумний...

— Ти хоробріший від багатьох, знаю, — добивав Дев'ятий. — І ми тебе до ордена представили. За Одесу до ордена і за Проскуров — до другого. Бачиш? Тебе в люди тягнуть, а ти чорнішим від грязюки хочеш залишитися... І ще тобі скажу. У командування щодо тебе були свої думки, хотіли тебе в армії залишити, на командира вивчити.

— Та війна ж закінчується, Володимире Павловичу!

— Але ж армія!.. — гримнув ескадронний. — Та й вороги... Вони все одно залишаться. Чи забув, скільки їх за Збруч утекло?.. Ось покінчимо з Антоновим, школу справжню відкриємо. Спочатку будеш молодшим командиром, а там, дивись, і до академії дійдеш. Вчаться ж люди, не дурніші від нас з тобою!

— Дивись, — додає ескадронний, кивнувши Туксу, щоб

продовжував заняття, — ми самому товаришеві Леніну хочемо доповісти про поголовну нашу грамотність. І свідомість! Доб'єшся, що так і напишемо: мовляв, усі грамотні, один ти не захотів.

Слухати Дев'ятого, коли він говорить до ладу, а не просто тішить свою могутню горлянку, — серце радується. І от за те, що грубуватий Дев'ятий умів дивитися далі й глибше від інших, комбриг завжди виділяв його і цінував, прощаючи йому багато чого.

Раптом вухо комбрига вловило попереду шалений стукіт копит. Він здивовано підвівся на стременах, вдивився і пустив коня у галоп. За вигином дороги, пригнувшись до кінських грив, мчали кар'єром два вершники. Здіймалася суха пилюга, вершники ревниво озиралися один на одного і поганяли коней. У комбрига одразу скам'яніло підборіддя. Ну так і є, скачку влаштували, змагання. Знайшли час і місце!

Гучний голос Котовського припинив потіху і повернув бійців. Це виявилися взводний Ткаченко і співробітник особливого відділу Костін.

— Що, сили багато накопичилося? — накинувся на них комбриг. — Нікуди подіти?

Винні, під'їхавши, покаюнно мовчали. З'ясувалося, що вони задумали мінятися кіньми. Ну от що з ними зробиш? Коні під обома — хоч викручуй.

— М-марш у стрій! — наказав комбриг. — А ввечері — до мене в штаб. Я з вами п-порозмовляю!

Досягнувши голови колони, комбриг у супроводі штаб-сурмача зайняв своє місце. Ззаду, майже рівняючись з Бельчиком, прилаштувався прапороносець з штандартом бригади, загорнутим у чохол.

Врізаючи комір у голену м'язисту шию, Григорій Іванович повернувся у сідлі і зробив Миколці знак наблизитися.

— Та ближче, ближче... — добродушно басив він, спостерігаючи за похмурим обличчям маленького сурмача.

Бельчик і золотавий Орлик пішли поруч.

Не підводячи очей, Миколка всім виглядом показував, що під'їхав, лише виконуючи наказ, але на серці у нього морок і гіркота, і винний у цьому... Та Григорій Іванович сам знає, хто в цьому винен. З того дня, коли комбриг, наказав йому викинути дурниці з голови і розлучив одразу з Ольгою Петрівною і з Зацеюю, у них тяглася мовчазна, неоголошена сварка.

Короткий козилок кашкета комбрига опускався різко вниз, закриваючи лоб до брів. Скосивши око, Григорій Іванович по-

сміювався і ловив невдоволений погляд штаб-сурмача. У-у, як подивився... Ех, дрібнота ви, дрібнота! Чи давно, питається, давився підбраною скоринкою хліба і, ніби звірятко, боявся будь-якої простягнутої руки? А от!.. І характер, бачте, з'явився, і в сідлі, шельма, сидить, як справжній: не завалюється, не просовує по-селянськи ногу в стремено, — торкається елегантно, лише носочком. Школа!

Милуючись збоку посадкою юного кавалериста, Григорій Іванович відмітив, що кінь під ним справний, і в душі його ворухнулося щось схоже на жаль, запізніле каяття: нещодавно він влаштував хлопчині таку жорстоку, гучну прочуханку, що довелося втрутитися самій Ользі Петрівні (хоча ніколи раніше вона не посміла б встряти у стосунки чоловіка-комбрига з підлеглими йому бійцями). Прочуханку Миколка заробив через Бельчика. Кінь під хлопцем мав змучений вигляд, і досвідчене око Котовського розгледіло на кінських боках рясні сліди канчука. Обурений комбриг прочитав Миколці солідну нотацію про роль коня в житті бійця. Для кавалериста кінь не просто засіб для пересування, а справжній товариш, який у тяжку хвилину виручить, не дасть загинути. А хіба з своїм товаришем так поводитися? Кінь все одно що людина і тонко відчуває ставлення до себе. Не дай бог чимось його образити. Не подарує, запам'ятає... Виправдовуючись, Миколка почав скаржитись, що Бельчик ніяк не слухається повода, от і доводиться застосовувати нагайку. «Тобто як це не слухається?» — здивувався Григорій Іванович. Почали розбиратися разом, прийшов Черниш. І одразу з'ясувалося, що винні у всьому хворі ясна Бельчика, кінь не любить жорсткого повода. Значить, м'якше треба, делікатніше, а не на канчука налягати. Пригадується, тоді дісталось і Зацепі: а він куди дивиться? Вдома, наодинці, Ольга Петрівна вчитала чоловікові (навіть поплакала трохи). Миколка ще дитина, звідки йому знати всі ці кінські тонкощі? Григорій Іванович відповів, що в бою не дивляться, дитина — не дитина, там підхід до всіх один. «У бою...» — зітхнула Ольга Петрівна і замовкла.

Іноді Котовському здавалося, що суворе командирське ставлення відштовхує від нього Миколку, хлопчина більше тягнеться до Ольги Петрівни. Але все одно ніяких послаблень він йому давати не має права. Поки всі ми на війні, Миколка — боець, а не дитина. Це вже потім, коли все закінчиться і люди назавжди сховають шаблі у піхви...

Підбрали Миколку в одному убогому містечку, звідки бригада після короткого бою вибила білополяків. В обідню годину біля полкової кухні жадібно крутився маленький, стра-

шенно брудний обірванець. Він був такий виснажений і голодний, що не виявляв звичайного для дітей захоплення військовою формою і зброєю. Він хотів їсти і боявся, що його вдарять.

Котовський, проїжджаючи, почув голосний сміх бійців і зупинив коня.

— Що у вас тут за потіха?

Мамаєв виставив свої міцні, як кукурудзяне зерно, зуби.

— Карла, Григоре Івановичу, приблудився. Мало не луснемо від сміху!

Хлопчину крутили Мартинов і Мамаєв, «моторні хлопці», як називав їх Ільїн, який теж, як і комбриг, недолюбливав обох за відчайдушні і, коли вчасно недогледіти, злодійкуваті натури. В бою люди як люди, але на привалі, чи то в селі, чи то в місті одразу ж і самогонницю відшукають, і не пройдуть повз те, що погано лежить.

Обірванець і справді був схожий на маленького дідуся. Котовського вразило зморщене обличчя хлопчика, злі зацьковані оченята. У шматті якоїсь кофтини ховалася виснажена — самі кісточки! — дитяча рука!

— Іржете, як коні! — скипів Котовський і почав заїкатись. — Л-людина ж...

Базика Мамаєв умить сховав свої безтурботні зуби, поправив кашкета й обтрусив галіфе.

По тому, як одразу притихли присоромлені бійці, хлопчина відчув до Котовського першу довіру і вже не сахався, коли комбриг узяв його за брудну руку і повів за собою, запитуючи, де він живе і хто у нього вдома.

До дітей, що залишилися без нагляду дорослих, Котовський відчував давню слабкість. Він сам ріс без матері — вона померла, коли йому було лише два роки, — і матір йому замінили старші сестри. До дітей у нього виробилося ставлення сильної людини, захисту якої вони потребували. І, може, тому, що до нинішньої зими життя його йшло так, що не лишалося часу ні на сім'ю, ні тим більше на власних дітей, він всю свою старанно приховувану ніжність віддавав приблудним хлопчикам, яких бригада підбирала на дорогах війни.

Хлопчина привів Котовського у жалюгідну завалюху на околиці. Вдова, яка мешкала у хатинці з трьома голодними немитими дітлахами, побачивши військового, що ліз у двері, впала в ноги. Довелося піднімати її силою... Григорій Іванович сів за стіл, поклав перед собою кашкета. На голому лобі відтиснувся червоний рубець, він розтирав його долонею. Біднота, біднота. Все, що він бачив, було таке знайоме! Бідність

однакова скрізь: і тут, на Поділлі, і в нього на батьківщині, у бессарабських селах. Вирвати хоч одного з цих злиднів! І, розглядаючись по убогому житлі, він уже бачив миршавого хлопчину впевненим і міцним парубком, що витягує в життя і цю рознещасну жіночку з купою замурзаних дітлахів. Так і буде. За це й б'ємося. І він запалився, як бувало завжди, тільки-но якесь рішення приходило йому в голову.

Хазяйка скаржилася, що хлопчик уже більшенький, та от біда: ріст його припав на найгірший час, на голод. Так і засох.

Того ж дня Григорій Іванович привів «карлу» до штабу. Вдову він умовив відпустити дитину з ним. Умовляючи, хвилювався, вставав, знову сідав. Вона не знала: вірити — не вірити? Хотілося вірити... Григорій Іванович заговорив спокійніше. Він опустив свою руку хлопчику на голову, і той мовчав і слухав, як вирішується його доля... Мати відпустила Миколку, і відпустила, як здалося Котовському, легко, хоча й заплакала наостанку. Але яка ж мати не заплаче, віддаючи своє дитя!

Користуючись перервою у боях, бійці за два дні відремонтували вдові хатину, перекопали засохлий город, вичистили колодязь, залишили продуктів. Так Миколка став вихованцем кавалерійської бригади.

Котовський здав хлопчину на руки Ользі Петрівні.

— Боже мій! Та його, певно, вік не мили!

Одразу ж Семена Зацепу послали розкладати вогонь, носити воду.

— Семене, роздягай його. І всі ганчірки у вогонь, у вогонь!

Коли Зацепа, завжди похмурий, з темними очима, які ніколи не всміхалися, підійшов до хлопчини, той несподівано почервонів і соромливо зиркнув на молоду жінку. На Семенових устах з'явилося щось на зразок посмішки, очі його потепділи.

— Дивіться, Ольго Петрівно, мужик, засоромився!

— Ну, ніколи мені з вами! Давай його у ночви.

Виснажене тіло хлопчини було вкрите суцільними синцями і дрібними болючими гнійниками. Зацепа, роздивляючись його, висловив побоювання: чи не хворий? Ольга Петрівна, швидко намілюючи обстрижену голову дитини, зауважила, що це від голоду.

На відмитому тілі помітніше виступили синці і незагоєні рубці. Зацепа нахмурався:

— Це ж що — б'ють тебе?

З опущеними ручками хлопчина стояв у брудній, чорній воді. На запитання Зацепи він схилив худу покірну шию. Оль-

га Петрівна, поливаючи його зверху з відра, хитнула головою і змахнула сльозу. Підчепивши на піхви шаблі купу скинутого лахміття, він поніс його до вогнища.

Відмитого хлопчика Семен загорнув у дві чисті онучі, зверху накрив буркою. Миколка повеселів, уже осмисленіше поблискував оченятами. Семен приніс два казанки — з борщем і кашею, поклав шматок хліба.

— Ану навались! Іж, їж. Пузо лусне — сорочка залишиться.

І поки хлопчина жадібно їв, давився, Семен мовчки сидів і спостерігав. Іноді він набирав повні груди повітря і, прошепотівши: «Г-гади!», спрямовував темний погляд у відчинене вікно.

Кілька разів з'являлися цікаві, лізли на призьбу, заглядали: як там новенький? Семен проганяв їх, штовхаючи в голову.

— Ну чого, чого не бачили?

Потім Миколка довго, з насолодою пив чай з цукром. Цукру було зовсім мало, грудочка, він вмочав її у кухоль і відкушував крихтами; відкусить, посмокче і замружиться від задоволення. Після четвертого кухля сказав Семену:

— Ху-у... Аж, бач, пузо спотіло.

Зацепа якимось невміло зареготав, показавши всі зуби, і раптом насунув йому на стрижену голову свого кашкета. Кашкет, звичайно, провалювався на очі, тримаючись на самих вухах. Виборсуючись з-під козирка, Миколка задер голову і, як дзвіночок, зайшовся тоненьким сміхом. Все обличчя його пішло дрібними веселими зморшками — так сміються старички. Але зуби були міцні, білі.

Семен полюбив хлопчика і не віддав його в кулеметну команду. Миколка залишився з ним в ескадроні. За кілька днів маленькому кавалеристу пошили по нозі чобітки, підігнали форму. Зацепа роздобув йому білу кубанку, хоча знав, що Котовський не терпів цього ненависного козачого убору... Вперше обрядивши хлопчину, Семен відступив і замилювався.

— Ну от. А то карла...

Оглядаючи своє військове вбрання, Миколка поколупав пальцем заштопану дірку над лівою кишенею. Зацепа строго вдарив його по руці, щоб не балувався. Діру він вважав доброю прикметою на живій людині, знаючи, як бувалий солдат, що куля в одне місце двічі не влучає.

Вбраний, як справжній кавалерист, Миколка запишався, почав зверхньо позирати на своїх ровесників — «голуб'ятників» з кулеметної команди.

Дітвора в бригаді була оточена ненастирливою, але пильною турботою. Кавалеристи, перебуваючи котрий рік у боях, від постійної смертельної небезпеки все більше розкривалися для глибоких людських почуттів, і найчастіше це виливалося на нещасних хлопчаків, які знайшли в бригаді свою справжню рідну домівку. Жаліючи дітлахів, вимушених робити важку солдатську роботу, бійці, як могли, оберігали їх, вважаючи, що коли вони самі не знали в житті щастя, то нехай хоч ця дітвора знатиме. «За те й б'ємося, щоб вони жили краще від нас. Ми хіба жили? Гнили! Народиться людина, і не рада, що на білий світ з'явилася...»

На довершення Зацепа віддав приймака на навчання до Самохіна, колишнього сурмача, пораненого в груди. Поранення позбавило Самохіна улюбленого заняття: «груди ослабли» — пояснив він Миколці, але свій інструмент, коротку, до блиску начищену сурму, він возив у мішку. Учня Самохін прийняв поважно і суворо, — колишній сурмач у своєму мистецтві нехлюйства не терпів. Першого ж дня він висловився у тому смислі, що революція відкинула всю чи майже всю колишню музику, створивши свою — гімни і похідні червоноармійські пісні. З колишнього революція залишила тільки найнеобхідніше — сигнали бойової сурми. Тепер вечорами, коли кавалеристи закінчували порати коней, над селом, що затихало, раптом лунали уривчасті, то шепеляві, то чисті, несподівано вміло взяті повними грудьми звуки. Самохін учив по старовинній сигнальній граматиці, придуманій поколіннями сурмачів.

Слабим хлоп'ячим грудям було ще не під силу видувати з бойового інструмента повнозвучні сигнали, але Самохін був наполегливим і терплячим, з кожним днем міцніли дитячі губи, легені, і потроху шепеляве бурмотіння сурми почало змінюватися високими, очищеними звуками. Тоді біля конов'язей починали хвилюватися коні, що відпочивали, і бійці, заспокоївши їх криками і погладжуванням, переглядалися:

— Самоха вчителює...

Засвоївши науку і вміння сурмача, Миколка продовжував залишатися в ескадроні разом з своїм прийомним чи то дядьком, чи то батьком. Він палав нетерпінням довести свою корисність у справжньому ділі і жалкував, що війна, на яку бригада вирушила з зимових квартир в Умані, буде останньою, після чого настане вічний мир і нове, ще не бачене щастя. Так міркували, вирушаючи до Тамбова, всі бійці; вони їхали і вірили, що скоро повернуться і більше вже ніколи їм не доведеться оголювати клинки — і без того шаблі важко вкладалися у піхви, ніби об'їлися і обпилися плоттю і кров'ю.

Адже скільки було боїв!.. Та коли інші втомилися від битв, то Миколка, по суті, війни ще не бачив, не зазнав. І він один з небагатьох розумів того ж Герасима Петровича Поливанова, у якого палала душа бути поруч з молодшим сином у строю ескадрону. Остання війна — і раптом залишитися на спочинку. Це було так несправедливо! В Моршанську, вражений підступністю комбрига, Миколка згарячу мало не наважився на самовілля, але швидко охолов: той же Самохін разом з наукою сурмача строго передав йому сувору заповідь про воїнську дисципліну.

Грайливий Орлик, поблискуючи свіжими підковами, і важкуватий вислозадий Бельчик ішли голова до голови.

Григорій Іванович поклав руку на сердиту Миколчину шию і ласкаво покуйовдив його волосся.

— А заріс... як дячок. Давай поголю.

Смикнувши головою, Миколка непримиримо скинув важку руку комбрига.

Дивитися, як він їжачиться, було смішно. Григорій Іванович думав про пологи дружини, що наближалися, і уявляв свого такого ж, теж поруч і теж... йоржистого — не підступись! Вони, дрібнота така, нічого ще не розуміють толком, не вірять у смерть, вірніше, не приймають її для себе і понад усе бояться, що остання на землі війна обійдеться без них.

— Та перестань дутись, — промовив Котовський. — Силою тебе тримати ніхто не буде. Коли така справа — як хочеш. Рвешся до свого Семена — одержиш ти свого Семена.

Маленький штаб-сурмач швидко, з недовірою глянув на комбрига.

— Правда?

— Сказав же.

— Ну дивіться, Григоре Івановичу! — просяяв Миколка.— При всіх сказали.

Він озирнувся, шукаючи свідків. Ближче від інших їхав похмурий прапороносець із загорнутим у чохол штандартом бригади, за ним, ліниво розвалившись у сідлі, чорний горбоносий Вальдман, далі щільні ряди ескадрону, коливалося безліч голів, плечей.

Радість хлопчика збила настрої Котовського. Він уперше зрозумів, що Миколка, при всій своїй прихильності і до Ольги Петрівни, і до нього, все-таки найближчою людиною вважає похмурого, скупого на усмішку і ласку Семена Зацепу. Цікаво, а дружина про це знала, здогадувалася?

— Микол... — незвично ласкаво назвав комбриг, — а що ж я Ользі Петрівні скажу, коли вона повернеться?

От уже в чому Миколка не сумнівався!

— Григоре Івановичу... Вона ж не одна повернеться! У вас тепер свої підуть.

Доросла розсудливість хлопчини примусила Котовського спалахнути і розсміятися.

— От порося! — А ти що в цьому розумієш?

— Та вже розумію. Не маленький.

— Ох, бити б тебе треба, поки не пізно!

— Пізно вже, — впевнено сказав сурмач.

З головного дозору прискакав стривожений боець і доповів, що попереду з'явився вітряний млиин, крила його весь час крутилися, але раптом завмерли хрестом.

Комбриг одразу став серйозний і дав повід Орлику, що вмить стрепенувся.

— Нас побачили. Грай «Риссю!» — наказав він сурмачу.

Щасливий Миколка швидко підняв сурму, і над лісом в обидва боки від довгої колони, над закуреною дорогою, досягаючи найостанніших рядів, полинули закличні звуки сигналу: «Рысю размашистой, но не распущенной, для сбереженья коней...»

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Комбриг правильно передбачив жорстокий опір заколотників. Ухилившись від першого бою, Селянський зібрав у кулак свої полки і при кожній зручній нагоді люто огризався. Восьмого травня ескадронам бригади довелося витримати бій з двома бандитськими полками. Ще одна битва відбулася через тиждень, а за два дні, намагаючись прорити через лінію залізниці, Селянський кинув у бій всі сили, що залишилися, і заплатив за бажаний прорив високу ціну — поклав цілих два полки.

Вимушені відступати, антоновці відводили душу в розправах з мирним населенням. У захоплених селах кавалеристи Котовського заставляли страшні картини лютого бандитського безчинства.

Польовий штаб бригади, рухаючись за ескадронами, що наступали, перебрався у невеличке село Шевирьовку, залишену головними силами заколотників у паніці й поспіху. Перші кавалерійські роз'їзди наразилися на жахливе видовище: на воротах, що вціліли з усього згорілого господарства, була прибіта цвяхами людина з розпоротим животом....

З'ясувалося, що у великодню ніч, коли ешелони бригади тільки почали розвантаження у Моршанську, на Шевирьовку

налетів загін як попало озброєних вершників. Спочатку, не відчувши великої біди, селяни спокійно вгадували, за чим прибув загін — за хлібом чи яйцями? І лише розгледівши, що вершники сидять не на казенних сідлах, а на подушках з мотуззяними стременами, впізнавши у ватажках відомих Фільку Матроса (цей у шилівській сільраді окопався до часу) і попа з шилівської церкви, злякалися. Матрос і піп були п'яні, чорні від самогону, піп озброєний шаблею без піхов. Нашвидкуруч Філька Матрос заарештував членів сільської Ради і активістів і оголосив Шевирьовку приєднаною до «народного повстання».

Через кілька днів у село увійшли більші сили заколотників, сам Антонов із своїм штабом. Антонов власноручно застрелив Матроса за «саботаж і контрреволюцію» (стрелив у п'яну Фільчину голову з маузера), потім влаштував показову розправу над арештованими сільрадниками. Всіх їх зарубали шаблями і кинули на подвір'ї великого будинку, де раніше була Рада.

З розгромленої Ради вцілів один солдат Омелян Єльцов, який встиг сховатися у колодязі. Його шукали, але не знайшли. У колодязі солдат просидів більше двох днів, чув, що діялося в селі, і, дочекавшись порятунку, не міг спокійно говорити ні про бандитів, ні про тих із сільських, хто їм допомагав.

Комбриг наказав розшукати вцілілого солдата.

Штаб бригади зайняв приміщення розгромленої Ради — велику сільську хату з кам'яним низом і необштукатуреним дерев'яним верхом, під залізним дахом з водостоками з чотирьох боків. Раніше будинок належав Роману Путятіну, найбагатшій людині в селі. Путятін тримав лавку і володів вітряком. Будинок у Путятіна був реквізований під Раду. При бандитах колишній господар досхочу розрахувався із своїми кривдниками. Розправа з арештованими відбувалася на подвір'ї будинку, трупи зарубаних звалили тут же, до стіни міцної комори.

Омелян Єльцов застав у штабі військового з світлим розкуйовдженим волоссям, який дуже, не по-тутешньому оков. Розмовляючи, військовий намотував на палець пасмо волосся, через що тримав голову низько і дивився на співбесідника спідлоба, пильно. Поки вони були самі, військовий встиг сказати Омеляну, що в Шевирьовці замість розгромленої Ради створюється ревком з найширшими правами. Як видно, для Ради ще ранувато, нехай поки керує усім революційний комітет. Такий час, додав військовий, потрібні рішучі дії.

— Та вже тепер навчені! — просипів Омелян, увесь запалений, ледве тамуючи надривний кашель. Від колодязної простуди він почорнів, очі його, ніби настьобані вітром, сльозилися, він витирав їх ребром долоні і ліз у кишеню за кисетом і папером. Борисов помітив, що на самокрутку солдат рве якусь листівку.

У сінях почувся тупіт ніг, рвучко відчинивши двері, увійшли Котовський з Ільїним. Солдат, квапливо видуваючи дим убік і вниз, підвівся, опустив руки. Задираючи підборіддя, комбриг зморщив короткого носа від ядучого диму самосаду, кілька разів пирхнув. Він запитально глянув спочатку на солдата (той, ніяковіючи, рукою з цигаркою закрівав дим собі за спину), потім на комісара, і Борисов напівголосно зронив:

— Ревком.

— А... — промовив комбриг і мимохідь натиснув солдату на плече, примусивши його знову сісти.

Про людину, прибуту на воротах, Омелян розповів, що це Панкратов, шахтар, утік у село з Донбасу від голоду; був активістом, допомагав продзагону: бандити знищили у нього всю сім'ю, залишили від господарства самі головешки.

Так, люто погосподарювали в Шевирьовці бандити. Розповідаючи, Омелян уже не помічав, як морщиться комбриг від ядучого диму самокруток. Солдата не залишала гіркота запізненого ї, на жаль, марного каяття у власній сліпоті: бандити, по суті, захопили Раду зненацька, взяли тепленькими, як курчат, хоча сигнали про небезпеку були ї, якби Рада поставилася до всього з толком, багато чого вдалося б уникнути. Так от же, думали — свої, сільські, до лютої крові не дійдуть, посоромляться. А вийшло... та самі, мабуть, бачили, що вийшло.

Комбриг повчально сказав, що в селі засновано ревком, революційний комітет, — значить, треба братися за роботу.

Омелян з готовністю встав, вправним солдатським рухом обсмикнув гімнастерку. Ревкому, на його погляд, перш за все треба взятися за поранених бандитів, залишених на лікування у селі. Чого баритися, чого чекати? Він уже пройшов по хатах, з'ясував, чиї вони, де лежать, — справа не затягнеться.

На здивування Омеляна, комбриг зсунув великі брови, труснув голеною головою:

— З пораненими не воюю!

— Я про бандитів кажу, — уточнив солдат.

— Все одно.

Омелян розгублено озирнувся. Ільїн щось замріяно штрихував на аркуші паперу.

— Але їх народ вимагає! — наголосив Омелян. — Народ.

— От і поясни народу. Хитра штука — справитися з пораненим? Чи багато йому треба? Він зараз менший від малого дитяти... Солдат, а не розумієш.

— А вони що робили? Ти б подивився!

— На те вони й бандити. Їм капець, от вони й лютують. Але ж ти... ми!

— Проти народу я не піду! — запручався Омелян. — Та ти розумієш, кого під захист береш? У народу на них душа горить. Душа!

— Не шуми. Хто винен — того покараємо. І добре покараємо. А зараз... сам розумієш.

Ні, не розумів солдат, і все у ньому ставало дибки.

— Значить, що ж... ми вже й своїм покидькам не господарі? Так виходить?

Повне голене обличчя комбрига залишалося незворушним.

— Ти солдат. Закон зобов'язаний знати. Зарубай його в бою — святе діло. А лежачого, та ще хворого...

Омелян непокірно нахилив голову.

— Закон... От ви підете, а ми залишимося. А жити як? Як, я запитую, жити з ними? Хіба витримає душа?

Непомітно підвівся Ільїн, налив у склянку води і поставив на стіл поруч з темною рукою солдата. Омелян глянув на склянку, не розуміючи, навіщо вона.

— Ти тепер влада, — втокмачував Котовський. — Берись, налагоджуй. Дорогу тобі звільнили. Але — по закону. І — ніяких!

— Слухай... кинь ти їх жаліти! Знайшов кого...

Від хвилювання Омелян похлинувся, кашель зігнув його пополам. Припадаючи грудьми до столу, він метляв сизим, набряклим обличчям. На скронях, на шиї від напруги здулися жили. Тицяючись рукою, злавив за тютюном і почав жадібно, глибоко затягуватися — полегшало...

Начальник штабу і комбриг перезирнулися над його головою.

— Слухай, — сказав Котовський, — тобі б полікуватися треба, га?

«От, от... — Бліді губи солдата торкнула посмішка якоїсь зверхності. — Лікуватися... Їх лікуй, дотримуйся свого закону! Не воює він з пораненими... А вони ось вилікуються, то ще покажуть. У них свій закон!»

— Зачекаємо трішки, — промовив він навмисне розтягуючи слова і твердо глянув у вічі комбригу. — Не час поки що.

Погляд його, насичений нездоланим гнівом, примусив замовкнути обох. Не тільки комбригу, ще по каторзі знайомому з такою відчайдушною рішучістю людей, але й молоденькому начальнику штабу стало зрозуміло, що людину, настільки заряджену ненавистю, не примусять відступити від свого ніякі погрози, — помре, але доведе задумане до кінця.

«Наламає, хай йому біс, дров!» — вирішив Котовський, коли обурений солдат пішов.

«Голос помсти!» — дещо пишномовно подумав начальник штабу і не зміг підібрати підходящого слова, щоб визначити, яка сила допомагає жити і діяти цій украй знесиленій, але нескореній людині.

Омелян у штабі відвели прихатень поруч з вузлом зв'язку, де сидів черговий телефоніст і вистукував ключем. Омелян потроху отямлювався і, чекаючи, коли піде бригада і залишить його господарем у селі, обдумував перші кроки заснованого ревкому.

Він з'являвся у штаб зранку, зачинявся у прихатні, закурював і, роздихавшись, вгамувавши злий кашель, подовгу стояв біля віконця. На подвір'ї Черниш, ординарець комбрига, зосереджено займався улюбленою справою — чистив коней. Під вікном, на призьбі, цілісінький день товклися люди. То докладно щось плів про сільське життя-буття мужичок Милкін, ледар і базікало, то лунав стриманий бас Дев'ятого, якого селяни, як і бійці, шанобливо називали по імені та по батькові: Володимир Павлович, то приплентається, не всидівши дома, старезний Сидір Матвійович, грамотій і начитанець, поважний у Шевирьовці й околиці за ясний розум і древність. А через день чи два на призьбі почав з'являтися, посмілішавши, Милованов, якась далека рідня Путятіна. Раніше на це багате подвір'я він приходив лише на великі свята, гостем, зараз ворота стояли навстіж — заходь хто хочеш. Ховатися від людських очей у Милованова причини були: син його, Шурко, був у Антонова. Першого разу, побачивши Милованова у себе під вікном, Омелян натягнувся струною, але зумів себе пересилити. Він вважав, що обидва Милованови, батько й син, одного поля ягоди. «Ну нічого, дочекається!»

Примруживши очі й пускаючи через ніс густі струмені диму, Омелян слухав, як під вікном безтолково гомоніли чоловіки. Призьба для них тепер ніби медом намазана, як ранок — усі сюди. От і зараз Омелян упізнав надтріснутий голосочок Сидора Матвійовича.

— Скажи ти нам, допитувався у когось старий, — що це за меншовики такі?

Запала тиша, і чути було, як старий, не в змозі стримати дрижання рук, човгає по землі костуrom.

— Ну... меншовики (бас Дев'ятого)... Ясна річ: менше їх, от вони й звуться меншовиками.

— Ага, так... А більшовиків, виходить, більше?

— Ясна річ. — Голос ескадронного зазвучав упевненіше.— Меншовики — вони, суки, завжди у більшовиків за хвостом ходили, і ті їх у віжках тримали, коли по-вашому сказати. Ну а тепер, бач, хвоста задерли, нутро своє почали показувати.

— У Леніна часом не вони стріляли?

— А хто ж іще? У трон, у закон... Вони самі.

— А чому, скажи, — знов підсліпувато тицьнувся Сидір Матвійович, — чому от за кордоном Радянської влади немає? Чи вони дурніші від нас? — і руку до вуха ківшиком приставив.

«Ох, дострибаешся, діду! — пожалів його Омелян. — Кожній дірці цвях».

— Не дурніші, — розсердився ескадронний, — а відсталіші! Розуміти треба! Стара людина, а... Просто ми перші. А потім і їхня черга надійде. Он у Німеччині... бунтували.

— Німець? — здивувався Сидір Матвійович. — Ну, мужики, коли вже німець не втерпів... А японець? Про японця нічого не чути? (Старий три роки був у японському полоні).

— За японця не скажу. Але теж не відсидиться, теж вип'є своє. От побачите. Ми вже відмучилися, а їм ще все попереду.

— А правду кажуть, — швиденько устряв Милкін, — що жити по «Інтернаціоналу» будемо?

Ескадронний розгубився.

— Ну... як тобі сказати... Щоб безпомилково стверджувати... А тебе це з якого боку цікавить?

— Та чутки йдуть, що спочатку треба все до краю зруйнувати і розорити. Землю догори скибою перевернути, річки перекип'ятити. А мужиків, кажуть, геть усіх будуть крутим окропом ошпарювати.

Дев'ятий обурився:

— Ех, та за такі слова, у трон, у закон!.. Це ж куркуль у тобі говорить, контрик!

Від страху в Милкіна зупинилися очі, не радий був, що встряв на свою голову.

— Ти спочатку подумай, — зглянувся над ним ескадронний, — а потім і кажи. А то... розуміти ж повинен! Що вам ще незрозуміло? Давайте, поки час є.

— А ці ось, — Милкін, затиноючись, підбирав слова, — у нас які... Ну, союз селянський трудовий. Ці звідки походять? Не з неба ж вони впали?

— Ці... — Дев'ятий солідним кректанням осадив свій голос ще нижче. — Я вас так запитаю, мужики, по-вашому. Скажіть ось, коли жеребця назвати коровою, ти його будеш дойти? Га? Воно, може, його і є за що посмикати, а толку? Правильно? Га-га-га... Та ж сама контра і ці ваші... з союзом. Тієї ж масті.

Реготав ескадронний заразливо, але мужики очікувально мовчали: може, відсміявшись, додасть іще щось, зрозуміліше?

— Ну чого ви? — здивувався Дев'ятий. — Знову не зрозуміли?

Слухачі презиралися, підштовхували Сидора Матвійовича, примушуючи його не мовчати, сказати щось. Коли що й ляпне старий не так, то що з нього візьмеш?

У цей час згори, як з небес, пролунав голос комбрига (виявляється, він стояв у штабі біля вікна і слухав):

— Павловичу... Ну що мені з тобою робити, га? Знову за своє?

Ескадронний сторопіло підхопився, задер голову (так і є: стоїть!).

— Та я ж... як краще. Своїми словами, для зрозумілості.

— Чекай. Я зараз.

Комбриг надів кашкета і спустився вниз. Мужики на чолі з старезним Сидором Матвійовичем шанобливо підвелися, він з кожним привітався за руку. Дев'ятий, чекаючи, в душі картав себе: «От завжди так. Хочеш як краще, а виходить...»

Григорій Іванович знав, що порозмовляти з народом ескадронний любив і говорив, як правило, толково, переконливо. Не випадково кавалеристи його ескадрону вважалися найбоєздатнішими, і в нього найбільший був прошарок комуністів. Час від часу політвідділ бригади забирав у нього бійців, щоб зміцнити інші ескадрони. Люди у Дев'ятого росли швидко. Але разом з тим ескадронний не міг утриматися, щоб, як казав комісар Борисов, чогось не відчубучити. Бурлака і безсребренник, Дев'ятий відчував неприязнь до сільських людей, які, як він вважав, через жадобу перетворюють усе своє життя на зажерливе життє.

Красномовним зітханням комбриг показав, що всяке терпіння має межу.

— Ох, Павловичу, Павловичу... характер у мене м'який, от що тебе рятує. Давно-о б тобі в обозі бути...

У ескадронного ображено витягнулося обличчя: при сторонніх — треба ж!

— Та добре вже, Григоре Івановичу. Чого зараз про це балакати?

— Я дивлюся, волю взяв сперечатися? — у голосі комбрига дзенькнули погрозливі нотки.

Закам'янівши обличчям, ескадронний похмуро підніс руку до козирка:

— Дозвольте йти?

Дочекавшись, коли він зник з очей, балакучий Милкін промовив з неприхованою повагою:

— Самостійний мужчина!

— Нічого, бойовий, — підтвердив Котовський, жестом запросив усіх сідати і сів першим, звично прилаштувавши шаблю між коліннями.

Чоловіки почали розсаджуватися, дотримуючись якогось сільського звичаю. Ближче до комбрига опинилися Сидір Матвійович і Милованов. З самого початку Котовського вразив неприємний милованівський погляд — прямий і нахабний, як у барана; придивившись, він зрозумів, чому це: очі у Милованова були голі, без вій.

— Хтось із вас... ти, здається, запитував про «союз трудового селянства».

— Я, я! — радісно закивав головою з свого місця Милкін. Коли всідалися, його відтиснули далі від усіх, і тепер він старався присунутися ближче.

Комбриг ледь помітно посміхнувся.

— А сам записався, ні?

Від такої прямоти Милкін сторопів.

— Таж... коли, к приміру...

— Не бійся, кажи. Сам же почав.

Шукаючи підтримки, Милкін зиркнув направо, наліво, — мужики сиділи, втупивши очі в землю. Мовляв, сам почав, сам і сьорбай... Відчай переміг у Милкіні вікову обережність.

— Ну, а що б ти на моему місці зробив? Чи відмовився б? Плачеш, а пишешся! Це сльози наші, а не союз. Голова ж одна, от за неї і тримаєшся.

— У тебе одна, та у нього одна — вже дві!

— Таж і в нього вона одна-єдина! От яка справа, товаришу командир.

У Милкіна була своя правота, і він гнув її упевнено, ніскільки не сумніваючись.

— Це все зрозуміло. — Григорій Іванович виразно відчував напруження всіх, хто сидів навколо. Затаїлися, мовчать, але кожен чекає, як повернеться розмова. А раптом підхопиться і затупає ногами, та ще накаже похапати і посадити під варту? — Але ось що не зрозуміло: чому це ви за свою тримаєтеся, а вони за свою — не дуже? Може, у них запасна є?

Милкін хмикнув:

— А чого їм боятися? Їх — сила!

— Сила? Тоді навіщо вони вас примушують записуватися? Певно, без вас у них сили не вистачає. Я, наприклад, так розумію.

Влучив... Мужики хитнулися, дружно зітхнули. Милкін, поступаючись, забурмотів:

— Може, воно й так, не знаю. З нами не радилися.

— Влада їхня, — з гіркотою визнав Сидір Матвійович, штрикаючи костуром у якусь комашку під ногами.

— Яка ж у них влада? Від влади вони тікають. Влада ваша, ви самі. Кого більше — вас чи їх?

— Спробуй поговори з ними... — знову посміливішав Милкін. — Щось заїкнувся — в яругу і макітру геть.

— Ну от, а ти кажеш — влада. У влади, у справжньої влади, суд повинен бути, закон. Винен — доведи. А яка ж це влада: живіт людині розпанахали, на воротах прибили? Так тільки вовки, коли до вівчарні заскочать...

Мовчать, не підводять очей. Навіть Милкін затих. Григорій Іванович почекав — і знову:

— Тепер що, тебе за бороду хапають, а ти сиди, терпи? Так, виходить?

Першим не витримав Сидір Матвійович.

— А що робити, громадянин військовий командир? Мужик — він же як віник сумирний... Ех, чого язиком молоти! Коли б на кожну оказію рота роззявляти, не тільки бороду, голову б давно відірвали. Ти б подивився, що тут було!

Обірвав зі злом, відвернувся і заворушив плечима, ніби те, чого не доказав, так і свербіло, так і просилося.

— Ну... Ну... — підштовхував Григорій Іванович.

— А що — ну? Добре, Антонов не влада. А був тут у нас Філька Матрос, у Шилові. І не де-небудь, а в Раді сидів! Такого варнака вдень з вогнем не знайдеш. Розмови не визнає, кричить на все горло, матюків повний рот. Як кого арештують, до нього доставляють, а він уже вирішує, кого до стінки без розмов, а кого до нагороди. Але коли він з похмілля — біда: сам же й рішить від згаги організму.

— Шкода, — Григорій Іванович потарабанив пальцями по рукоятці шаблі, — шкода — не дочекався він нас!

— Його немає, інші є, — сумирно, прокашлюючись після довгого мовчання, подав голос Милованов. Григорій Іванович навіть здригнувся: зовсім забув, що з цієї руки у нього теж людина сидить.

Уже по тому, як насторожилися і почали слухати мужики, комбриг зрозумів, що Милованов у Шевирьовці не остання людина. Виказувала його і впевнена хазяйська вдача: цей чоловік зник, щоб, коли він говорить, інші замовкали.

— Про Фільку — що... — Милованов махнув рукою. — Вони з попом і без того від самогону б згоріли... У Дворянщині в нас що було! Привезли якомсь ситець. Ну, ситець! Голі всі ходимо... То що ви думаєте? Рівноправ'я, кажуть, — значить, усім будемо давати порівну, щоб нікого не скривдити. Ну, теж начебто добре. І що ж, голови садові, справді почали різати! На всіх менш як по аршину дісталось. По-хазяйськи це? Та я долонею більше прикрию, ніж тим аршином. Не знущання це над мужиком?

Пильний, оголений погляд Милованова жадібно стежив за будь-якою зміною на обличчі комбрига.

— Правильно, — погодився Григорій Іванович. — Це — шкідництво.

— Ага. Тепер далі дивись. З хлібом. Що не день, то указ: здавай те, здавай інше. Паркани указами заліплені. «Та ми ж тільки що здавали!» — «Не розмовляй!» І — гребуть. Та гребуть же як: з оркестром! Баби, дітлахи виють, а в них музика шкварить... Ну? Це влада? Чи в змозі таке мужик витримати?

Говорив Милованов, як каменем бив. І помітно було — чекав: ну, здригнись, хоч моргни, адже крити нічим!

Пальцем комбриг поліз за комір гімнастери, потягнув. Хвилина минула у мовчанні. Неприємна хвилина.

— Це свавілля, — зронив нарешті Григорій Іванович. — За це покарають. Покараємо.

От-от! У посмішці Милованова промайнуло неприховане торжество.

— А хто карати буде? Свій же. Знаємо ми.

— Погано знаєш! — відрізав Котовський. — У нас карують так, що... Одне слово, не побажаю ні тобі, ні кому іншому!

Милованов глумливо промовчав, усім виглядом показуючи: мовляв, балакай, балакай... Григорій Іванович скося глянув на нього, але нічого не сказав:

Жалкуючи, що поламалася така гарна, щира розмова, Милкін із співчуттям промовив:

— Воно, звичайно, за кожним хіба вгледити. Москва далеко. Ленін, кажуть, за голову схопився, коли довідався, що зробили з мужиком, з розверсткою цією самою...

Ні, такої допомоги комбриг не хотів.

— Не мели, не мели, — зупинив він Милкіна. — За голову... За голову той хапається, хто здуру наламає. А з розверсткою усе за планом було, свідомо пішли. Так, за планом! — роздратовано підвищив він голос, помітивши, як здивовано витріщилися мужики. — І знали, що деякі з вас за сокири візьмуться. Все знали! Ну а що робити, по-вашому? У містах люди мруть. Чи ти думаєш, що Ленін як мачуха яка? Одним, значить, усе, а іншим нічого? У вас тут самогогон гонять, а там діток на кладовище носити не встигають. Йому треба всіх нагодувати, за всіх душа болить. От і пішли на розверстку... Теж — плачеш, а йдеш.

Здається, якби виправдовувався він незнанням, звалював усю провину на таких, як Філька та інші, мужикам було б легше. А так... що ж виходить?

Зчепивши руки, Милованов крутив великими пальцями.

— Значить, — промовив він, похмуро виставивши бороду, — земля наша, а що на землі — совецьке? Солому треба їсти, щоб так хазяїнувати!

Повільно, повільно повернувся до нього Котовський. Мужики не дихали: Милованов бовкнув про те, через що все й почалося... Григорій Іванович не поспішаючи повивчав його, замружився.

— Значить, коли вам землю, то на, візьми, та ще й захисти вас від тих хазяїв, а коли від вас вимагалось по шматку віддати, то ви за сокири, за вила? Ти бач, які фон-барони одразу стали! А подумали б своєю головою: хто вам землю дав? Забули? І невже ви відсиділися б тут, якби ми там сконали? Швиденько б колишні хазяї налетіли, притягли б вас за землю! Пройшов же у вас тут Мамонтов. Що, добре було? Сподобалося?

— Звісно — генерал, — зітхнув Сидір Матвійович, укладаючи на костур тремтячі руки.

— Генерал!.. А якби не генерал? А коли б вашу Шевирьовку якийсь німець зайняв? Він що — не забрав би хліб, вам залишив?

— Німець? — Сидір Матвійович скрушно махнув рукою. — Німець чисто гребе. Зернини не залишить.

— От бачиш! А хто сюди німця не пустив? Хто генерала

вигури́в? Хто боронив вас, поки ви тут цей свій хліб ростили і збирали? Ну, хто? Солдат. Робітник. Мужик. То чому ж ви нагодувати їх не хочете? Чому не поділитесь? По-людськи ж просять! Вони не тільки за себе, вони й за вас билися. Собаку, яка подвір'я стереже, і ту нагодувати треба. Важко зрозуміти, чи що?

Тиша. Жодна голова не піднімалася. А що, справді, заперечиш? Зрозуміти неважко, що тут не зрозуміти. Віддавати — ось чого душа не витримує. Свое — воно і є свое.

Не витримав мовчанки і завовтузився Іван Михайлович Водовозов, який сидів досі непомітно. Поки тривала суперечка Қотовського з мужиками, він похмуро дивився собі під ноги і, морщачи лоба, про щось напружено міркував.

— Солдат — що? — задумливо промовив він. — З солдатом ми поділилися б. Солдат не об'їсть. Буржуйців різних не хочеться годувати. Як паразити живуть.

— А я про що? — зраділо підхопив Милованов. — І я про те ж саме!

— Ти зачекай, — Іван Михайлович навіть не глянув на Милованова. — З тобою розмова інша. Тебе коли й потрусити трішки — не збіднієш. Ти он свиней пшеницею викохуєш, а люди хліб над долонею їдять.

Милованов спалахнув і тривожно метнув погляд на Қотовського.

— Замолов! Я, чи що, винен, що ви на зиму не запасли?

— Було б з чого — запасли б, не дурніші від тебе, — продовжував Водовозов. — Ти он землі нахапав — справитися не можеш, людей наймаєш, а через наш наділ і баба перескочить. Тебе трохи притисне, ти в поземельний банк ідеш, позику береш, а я куди поткнусь, коли у мене сім худих собак у господарстві?

— Про землю не мені скаржись! — відрізав Милованов. — Землю мужикам сам Ленін віддав.

— У нас же не Ленін роздавав, — примружився Водовозов. — І ти це добре знаєш.

Милованов засовався.

— Що ж ти мовчав свого часу? Землі було — бери скільки можеш.

— Ач якої заспівав! Спробуй порозмовляти тоді з вами. Синок твій розчудесний... Йому в голоблях ходити, а він... Горлянку свою на двадцять діаметрів роззявить, спробуй, перекричи вас!

— Не мели, не мели даремно! — прикрикнув Милованов, поглядаючи в бік Қотовського. — Ти про діло кажи. Горлян-

ка! Ось ти горлянюкою і працюєш. У людей на руках мозолі, а у тебе на язиці!

— Це у мене на язиці?! — схопився Водовозов і, наступаючи, почав дивитися то на голову, то на ноги кривдника. — Та я тобі зараз такого мозоля поставлю!

— Не лізь, не лізь, хвороба, — відштовхнув його Милованов. — А то як тицьну, одразу соплі висушу!

— Ти?! Мені?! А-ах ти...

І була б бійка, коли б не втрутилися мужики. Водовозова і Милованова схопили за руки, присоромили, розвели по місцях.

— Ну-ну, — посміхнувся Котовський, посмикуючи вусики. — Життя, я бачу, у вас...

Водовозов знову підхопився, ніяк не міг заспокоїтися.

— Жити, Григоре Івановичу, потім будемо, зараз би справедливість добитися!

Обличчя його палало. У селі Іван Михайлович славився своїм небувалим невезінням. За що б не взявся він, усе в нього виходить не так, як у людей. Корову заведе — вона за короткий срок перестане доїтися і зробиться вредною, як коза. Теля народиться — поносом зійде. Свиня, споконвічна селянська скарбничка м'яса на зиму, й та не приживалася. У сусідів свині як свині, а у Водовоза худющі, довгомсрді, ногасті, як собаки. Від постійних невдач Іван Михайлович настільки озлобився, що став, як казали в Шевирьовці, людиною попереочною: йому одне, а він у відповідь зовсім навпаки. Ніби комусь на помсту... Крім того, з Миловановим у нього давні негаразди через дочку Настю: милованівський хлопець Шурко не давав дівці проходу, якимось Іван Михайлович навіть погнався за ним з вилами.

Повертаючись до розмови, комбриг показав Водовозову, щоб він сів і заспокоївся.

— Ти кажеш, буржуїв не хочеться годувати, — нагадав Григорій Іванович. — Ніби у місті одні буржуї. Дивись: сокира тобі потрібна? Потрібна. А вила? А плуг? Молотарка? Все потрібне. Хто ж тобі все це зробить? Хто? Робітник. Йому треба і метал добути і виплавити, і вугілля всяке. Та хіба мало... Чи ти думаєш: робітник у місті капелюха купив, зсунув його на потилицю і пі-шов собі брязкати полтиниками у кишені? Не так воно все. Зовсім не так.

Заминаючи незручність, Милкін примирливо зауважив:

— Ось так би й розтлумачили одразу. А то здавай — і все! Ніж до горла.

З свого місця Милованов пробурчав:

— Мужик владу поважає — нехай і влада мужика поважає. Капни йому масла на голову — він тобі з себе вилізе, в ополонці викупається. А за горлянку хапати — кому це сподобається?

— Теж правильно, — погодився Котовський. — Тільки коли капати було? Денікін під Москвою стояв.

— Це так, — з легким зітханням підтвердив хтось з останнього ряду.

Милованов нічого не сказав і з непримиримим виглядом відвернувся. Збоку його банькуватість особливо помітна, — здається, стукни людину по лобі, очі так і вискочать.

Поки тяглася незручна мовчанка, Григорій Іванович непомітно спостерігав за ним здалеку. Що ж, з цією людиною все було зрозуміло. Ну а решта?

— Та-ак... — чулися навколо зітхання. — К-гм...

Котовський терпляче очікував.

Почавши суперечку і нічого не довівши, мужики почували себе побитими. Але, висловивши все, що лежало на душі, стали доступнішими, простішими. Тепер якраз момент про нове б довідатися. Старе — що? Пережили — і слава богу... Сидір Матвійович, як свого, сільського, хитрувато штовхнув комбрига у бік.

— А з розверсткою як? Чутка була, ніби знищили, окаянну. Вірити, ні?

Очі у старого несподівано виявилися жвавими і неабиякого розуму.

— Чутка... — розсміявся Григорій Іванович. — Написано скрізь. Своїми очима все читав.

— А-а... обману не буде? — І намагався з усіх сил зазирнути у вічі глибше, добираючись до самого дна душі.

Допитливість старого все більше веселила комбрига:

— Та що ти, дідусю! Сам Ленін наказав.

— Так, так, так... — Мужики, штовхаючись, полізли ближче, повитягували шії. — І як же тепер буде? Ми вже тут усяке думали. Невже одним податком усіх нагодуєте?

Сидять не дихають, дивляться просто в рот. Ну що ти з ними робитимеш! Знову не вірять... Григорій Іванович закректав, зняв кашкета і повісив його на рукоятку шаблі. Зморщившись, розстібнув гудзики на комірі.

— Не розумію я вас, мужики. Ніби з головами, а міркуєте, як малі діти. Податку, коли його збирати за правилами, — о, по вуха вистачить.

— А чого ж раніше?

— От і думай, чого раніше, — почав загинати пальці. —

На Дону війна? На Кубані війна? На Україні — самі знаєте...
Та й Сибір... Си-бір! Міркуйте.

Відсунулися, зітхнули.

— Схоже, так. Сходиться... А правду чи ні кажуть, ніби в Сибіру народ по коліна в зерні ходить?

— А річки молоком течуть? — весело підхопив Григорій Іванович. — По-всякому живуть, і добре, і погано. Як скрізь. Я цей Сибір наскрізь пройшов, надивився.

— Не з Японії часом? — стрепенувся Сидір Матвійович.

— Майже звідти, дідусю. З Амуру.

— Пішки?

— А по всякому. Іноді й поповзом.

Дуже потягло ядучим тютюновим димом. Григорій Іванович закрутив головою: звідки це? Згори, з вікна, звіщувався Омелян — лежав животом на підвіконні і слухав.

— З податком... — нагадав він, сховавши руку з цигаркою.

З'явився Ільїн, делікатно став так, щоб комбриг побачив його і зрозумів — є справа, але Григорій Іванович показав йому: мовляв, зачекай. Пробіг через подвір'я Черниш, ведучи за повід Орлика. Лискучий жеребець потягнувся було до господаря, Черниш смикнув його і повів далі.

— А що податок? — з дещо награним здивуванням сказав Григорій Іванович. — З податком, по-моєму, ясніше ясного.

— Добре вже, не муч, — буркотливо підштовхнув його Сидір Матвійович. — Знаєш — розкажи. Ти приїхав і поїхав, а нам — жити.

Двома пальцями Григорій Іванович узяв себе за перенісся, замружився. Якщо він правильно запам'ятав, то декретом ВЦВК загальна сума податку встановлювалася приблизно в 240 мільйонів пудів. Це для початку, поспішив додати, надалі вона буде знижуватися і знижуватися. («От армію добряче скоротимо. Скільки мужиків одразу за справу візьметься!») Дуже важливе в декреті ось що: кожному селянинові ще до весняної сівби буде відомо, скільки хліба він повинен здати восени. Значить, кожен завчасно зможе розрахувати: стільки ось він збере, стільки здасть на податок, а ось стільки залишиться йому, роби з цим хлібом що хочеш. І от іще: хто бідніший, з тих і податок менший, а є й такі, з кого на перших порах взагалі не візьмуть жодної зернини, нехай спочатку як слід стануть на ноги.

— Класовий принцип. З багатого — побільше, з бідного — зовсім майже нічого. Там кілька податкових розрядів встановлено.

Милованов насторожився:

— А хто по розрядах буде розносити?

— Як — хто? Самі. Кого вам ще треба?

— Знову, значить!.. — Милованов ледве стримався, щоб не виляється. — Те на те й поміняли. Посадять когось, він і почне...

— А ви навіщо? — запитав комбриг.

— Багато нас тут запитують...

— Ти не мели, не мели! — прикрикнув на нього згори Омелян. — Язик, бачу, великий став.

Милованов затих і відступив, але комбриг побачив, що слухачі чомусь мнутья, хтось розчаровано поліз до потилиці. Виявляється, бентежить усіх зовсім дрібниця: яким чином буде нараховуватися податок?

— Та ви що? — здивувався Григорій Іванович. — Ну, давайте разом лічити, коли така справа... От, скажімо, двір, де всього по півдесятини на їдця. Адже є такі? Скажіть мені: скільки він зерна на десятині збере? Ну?

Мнутья, мовчать. Нарешті хтось:

— Завчасу як лічити? Земелька у нас така собі, життя сіреньке... Врожай сам-п'ять, сам-шість, а коли сам-сім, вважай — бог послав.

Нетямкуватість (а може, й удавання) вивели комбрига з себе. Здається, все розжував як міг, так ні! До того ж Ільїн знову з'явився, постояв і заклопотано пішов.

— Добре, інакше будемо рахувати. Адже менше двадцяти п'яти пудів на десятині не берете? (Навмисне взяв найнижчу межу). Чи берете?

— Та що ти з ними? — не втерпів у себе в віконці Омелян. — За такий врожай руки треба відрубати!

— Нехай. Дивіться, я кладу двадцять п'ять. Значить, і податку такий чоловік заплатить всього десять фунтів. І все! Але ж є у вас і такі, у кого по чотири десятини на їдця. (Сам не знаючи чому, але глянув на Милованова і одразу зрозумів: не помилився, цей землі встиг нахапати). Ну от, давайте полічимо йому. Як може він зібрати по-о... ну, скажімо, по сімдесят пудів?.. От йому й піднесуть податок — одинадцять пудів.

Доказуючи, надів кашкета і підвівся, почав застібати комір. Мужики скупчилися навколо.

— А коли все буде... вся благодать оця? — поцікавився Сидір Матвійович.

— Та хоч зараз. Сьогодні. А розіб'ємо Антонова — взагалі живи як знаєш. Ніхто заважати не буде.

У себе в прихатні Омелян чув, що комбрига проводжали гуртом, не хотіли відпускати.

— ...А куди дивитесь? — чувся голос Котовського. — Весна минає, такі дні стоять, а ви призьбу вичовгуєте. Земля чекає!

— Боязно. Сунешся за село — підстрелять.

— Охорону дамо. Для того й приїхали.

Наостанок, коли комбриг уже вибігав на ганок, Милкін сказав таким тоном, ніби повідомляв приемну новину:

— А й клянуть же вас по селах, Григорє Івановичу, ох клянуть! Сам чув.

Схоже було, що комбриг з легким серцем відмахнувся.

— А кого ви не клянете? Ви батька з матір'ю так лаєте, що хоч ікони винось.

І зник у будинку.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

— Помітив, Григорє Івановичу? Цей, лупатий? — Омелян двома пальцями натягнув шкіру на лобі, зобразив банькатисть. — У нього син у лісах.

— Поранений?

— Хто, Шурко? Що йому зробиться? Зміїна сімейка. Розповісти тобі — не повіриш.

Виявляється, балакаючи з мужиками про податок, комбриг здогадався правильно: Милованов, користуючись тим, що попередній комбід перерозподіляв землю «по можливості», нахалав собі понад міру, хоча сім'я у нього відомо яка: сам, та дружина, та син-баламут. Звісно, надіявся на чужі руки, на чужий горб, — самому з усім не справитись.

Сутеніло. Ільїн вийшов розпорядитися, щоб принесли лампу. Григорій Іванович, користуючись відпочинком, похитувався на стільці. Надвечір накопичувалася втома, хотілося лягти, витягнутися, заплющити очі.

У сутінках, наодинці, голос Омеляна звучав неголосно, задушевно. Солдат скаржився, що врожай останнім часом справді поганенький, рідко якого року вдається. Він дістав з кишені шматок хліба, показав. Григорій Іванович взяв шматок у руки. Хліб був наполовину з лободою, липкий, зеленуватого відтінку. Омелян пояснив, що люди труть лободу в ступі і підмішують у борошно.

— Багата ж губернія! — промовив комбриг, із жалем розглядаючи шматок хліба.

— Догралися!

Бідні сім'ї, розповідав Омелян, виручало те, що тримали корів. Куди дівали молоко? А відомо: на молочарку. Той же Путятін за угодою з усього села збирав молоко для маслозаводу.

— Скільки платив?

— Платив?.. — пригадуючи, Омелян закотив очі під лоба. — Та, пам'ятаю, копійок по сорок за пуд.

— Скільки, скільки? Та ви збожеволіли! Так він вас справді примусить соломі жувати. Це ж здирство! Скільки ж він наживався?

— На мужикові хто не наживався? Тільки лінивий.

— Самі ви ліниві! — обурився Григорій Іванович, довідавшись, що відвійки (їх селянам віддавали назад) спювали худобі чи виливали просто на землю. — У Молдавії з них сир роблять. Сир! Ів, ні?

— Чути — чув... — почухався Омелян.

— Іди звідси! — засмутився Котовський. — Очі б на вас не дивилися! Посадите собі на шию і тягнете, тягнете...

Зобразив, як згинається під непосильною ношею замордований мужик (уже звук до солдата; з чужою людиною він розмовляв би зовсім не так).

— Я дивлюся, Григоре Івановичу, — посміхнувся Омелян, — по селянству в тебе голова тямить. Доводилося, певно?

— Ти краще ось що, — порадив Григорій Іванович, — людей на поле посилай. Зараз вони нічого не зроблять — взимку ноги витягнуть.

Розчинивши ногою двері, з'явився Ільїн. В одній руці він ніс запалену лампу без скла, долонею іншої прикривав спереду миготливе полум'я. Страхітлива тінь солдата скочила на всю стіну, переломилася на стелю.

Комбрига і начальника штабу чекали справи. Омелян зібрався йти.

— Я що хотів довідатися, Григоре Івановичу. Раніше молоко Путятіну здавали, і він хоч якісь, а гроші платив. Тепер як будемо?

— Вам що — світ клином на Путятіні зійшовся? Самим треба братися.

— Торгувати? Та який же з мене... На пальцях лічу — чи багато наторгую.

Присунувши лампу, комбриг ніби одразу забув про солдата.

— Вчись, вчись, — промовив він, побачивши, що той усе ще стоїть. — Не навчись — знову в колодязь сядеш. Тільки

цього разу, може, і не вилізеш зовсім. Зрозумів, ні? Тоді кругом — арш!

Про колодязь у комбрига зірвалося так, мимохить, але Омелян одразу спохмурнів. Кожного разу, згадуючи своє принизливе відсиджування у крижаній воді, своє безсилля, він відчував, як гаряче, нетерпляче починає битися серце: боліла душа за товаришів, зарубаних бандитами на путятінському — ось на цьому самому! — подвір'ї. Треба ж, як діти малі попалися! Подумаєш зараз — і лікті б собі з досади відкусив...

Додому, в Шевирьовку, Омелян повернувся грудневого імлістого дня, під свято Миколи, коли від перших морозів зупиняються на зиму обмілілі, втомлені річки. Поки добирався, начувся багато: і про Антонова, і про «союз трудового селянства» («союз тамбовських куркулів», — уїдливо жартували вагонні попутники), проте у серйозність затії з повстанням не вірилося. Колчака, поляків, Врангеля здолали, а вже якогось там Антонова...

Вдома Омелян застав зубожіння у всьому і нестачу. Війна — вона кому як: одного погладить, а іншого приб'є. Помітнішою, ніж раніше, стала різниця між двома віковичними кінцями села, верхнім і нижнім, ніби одні за ці роки росли і міцніли, а інші убогішали і худнули. Дуже розпух Путятін, подумував перебратися до Каменки, великого торгового села, де для тямущої людини з грошима відкривався нетутешній простір у справах. Тягнувся за ним і Милованов, який багато в чому наслідував його. Коли Денікін підходив під саму Москву, Милованов скупив по селах хлібець і зсипав про запас, готуючись повезти його до зголоднілої столиці. Розмахнувся мужик не по-тутешньому, на заздрість багатьом, та вийшла маленька неув'язка: Москву Денікіну взяти не вдалося (а то вискочив би Милованов одразу у великі тисячники). Але своєї надії Милованов не втрачав — тепер постійно цікавився вільною торгівлею...

— Справи, дивлюсь я, у вас... — крякнув Омелян. — Навіщо ж тоді царя скидали? Щоб Путятіна та Милованова на шию посадити?

— Омеляне, ти, кажуть, і в Москві бував? — запитав Сидір Матвійович. — З Леніним часом не бачився?

— Де там, дідусю... У Леніна своїх турбот вистачає.

— Правду чи ні кажуть, ніби білі французів найняли і ті за добрі гроші, за брильянти уперек Волги магніт постави-

ли? Як баржа яка чи пароплав іде, його — раз! — і притягне на дно. Через те й голод: ніякого підвозу не стало.

Невдоволено завовтузився величезний Яценко.

— Ленін правильно розпорядився: хочеш землю — сам бери! От і треба брати!

— Брала, — зітхнув Степан, брат Омеляна, — та між руками висипалося. У мене сім'я трое і у Милованова трое. У мене наділ — курчати нікуди випустити, а у Путятіна, у Милованова?

— Значить, і на них нічого дивитися!

Після сердитих слів Яценка всі замовкли і вступилися під ноги. Так тихо стало, що чути було скрипіння снігу під чийсь чобітьми на вулиці. Чорнота ночі дивилася у вікна. З сіней, куди часто виходила Олена, дружина Степана, вривалися жваві клубки холоду. Самим брати... Добре б, звичайно, та як? Свої ж усі, сільські. Незручно...

Подовгу просиджували мужики, збираючись вечорами у Єльцових. Як правило, всі з нижнього, бідняцького кінця села. Накурювали так, що починало пекти в очах, і Олена, прокинувшись, розганяла усіх по домівках...

Допоміг випадок: у село приїхав продовольчий загін. При участі прибулих потрусили багатеньких, у Путятіна конфіскували будинок під сільраду. (За цей будинок, за допомогу продзагону Путятін потім криком зійшов, вимагаючи знайти Омеляна).

— Ви головного шукайте! — тупотів він ногами на бандитів, які тягли до нього в комору побитих сільрадників. — Головного немає. Він тут десь, тут!..

Розправи над товаришами Омелян не бачив, проте бандити постаралися зігнати до путятінського будинку стільки народу, ніби виставляли свою лютість напоказ.

Антоновське воїнство увійшло в село пишно, з музикою. По чотири в ряд їхало кілька десятків вершників на добірних гладких конях, рухалися мовчки, ніби закам'яніли в сідлах. За ними з'явилися нові ряди, чоловік п'ятдесят, але тут кожен був з баяном. Широко і враз розтягуючи міхи, баяністи дружно виводили грубими лісовими голосами: «Трансвааль, Трансвааль, страна моя, ты вся горишь в огне...»

За баяністами в похмурій самотині їхав здоровенний чоловік і обома руками тримав древко великого оксамитового прапора. По червоному полю, отороченому золотавою бахромою і китицями, в два ряди тягнувся вишитий напис: «В боротьбі обрешеш ты право свое!» За чоловіком з прапором, теж у самотині на рослому сірому жеребці, вкритому червоним чап-

раком, їхав худий сутулий чоловік у небачено строкатому одязі: червоному з золотом і сріблом. Сідло і вуздечка були щедро оздоблені сріблом і начищені до блиску.

Кінні ряди тягнулися безкінечно. Потім хвацько проїхали тачанки з кулеметами, за ними кілька упряжок тягли гармату, що стрибала на грудді.

Старий Путятін, радіючи поверненню, обходив свій будинок, у якому кілька місяців містилася сільська Рада, оглядав обідрані стіни; він забувся у роздумах і здригнувся, коли розчинилися двері і на чолі гурту обвішаних зброєю людей увійшов строкатий чоловік, який недавно проїжджав на сірому жеребці. На Путятіна близько глянули темні запалі очі, сварливим тонким голосом чоловік задиристо запитав:

— Хто такий?

У Путятіна була звичка багаторічного хазяїна вибирати робітників за шириною кистей і плечей. Машинально він відмітив, що цей у робітники не годиться: нічим не вдався. Червона гімнастерка з золотим шнуром по коміру і червоше галіфе з срібними лампасами були зшиті з добротної тканини, але сиділи, як на нестрєовому солдатіві. Побачивши у хаті стороннього, прибулий почав торгати срібний темляк на золотій рукоятці шаблі, дригати ногою у гусарському м'якому чоботі з китичкою.

Увалюючись за ним у хату, низенький, товстий чоловік у довгій бурці і зеленій чалмі з пером заспокійливо промовив:

— Господар це, Олександрє Степановичу.

— Господар? А докази?

Капризне запитання залишилося без відповіді. Всі мовчали. Тоді Антонов, смикнувши головою, зняв червоного кашкета з золотим кантом по великому козирку і в'ялою рукою погладив худу оголену скроню.

— Ну що, діду? Солодко було при комісарах?.. А казав же вам, чортам! Не слухаете ніколи.

Низенький, у бурці і чалмі, зайшов старому за спину і почав підштовхувати його до дверей.

На ганку вже стояв кулемет з вставленою патронною стрічкою, до билець охорона прив'язувала коней.

Чоловік у чалмі кричав з ганку, щоб негайно послали охорону на млин за селом, і сердився, що цього не здогадалися зробити раніше. Виставивши старого з хати, він ні хвилини не сидів на місці. Здавалося, основною його роботою було створювати якомога більше шуму і метушні. З розгону він злітав на ганок, і бурка його тріпотіла, як крила великого підбитого птаха. Це був командир Особливого добірного полку в ан-

тоновській армії, Назаров. Його дивний, небачений у Шевирьовці головний убір викликав цікавість і острах.

— Турок, чи що? — перемовлялися у натовпі, що стояв з самого ранку біля путятінського будинку.

— А ось він тобі покаже турка...

Повз охорону і кулемет на ганку до будинку заходили командири полків і загонів, заклопотані люди, всі, як правило, надмірно обвішані зброєю. Антонов сидів за столом в оточенні найближчих поплічників, з якими він роздував свою велику чадну справу. Тут були його товариші, які пройшли з ним каторгу, співучасники його хвацьких операцій на дорогах до революційної Росії.

— Мобілізацію провели? — цідив він крізь зуби і позирив навколо себе з-під низьких повік. — Пиячите, сволото! А мені люди, люди потрібні!

У ньому зростало роздратування, і штабні без особливої потреби на очі йому не лізли.

— Олександр Степановичу, мітинг зараз, — нагадав Ішин, красномовець і великий знавець селянської психології.

Антонов глянув на нього з неприязню:

— Нам довго патякати ніколи. Сам знаєш.

Йому було жарко у теплому одязі, він рукавом витирав обличчя.

Натужно переставляючи ноги, увійшов паруб'яга з чубом на півобличчя, в обох руках він ніс важезну друкарську машинку. Всі замовкли і дали йому дорогу. З зусиллям, виставивши живіт, паруб'яга підняв і з грюком опустив машинку на стіл. Від стукоту Антонов смикнувся:

— Ти акуратніше не можеш, м-мордо?

Хлопець злякався і впустив уздовж тіла руки.

Знову втрутився солодкомовний Ішин, непомітно відсуваючи хлопця до порога, показуючи йому, щоб забирався, поки цілий.

— Треба б, Олександр Степановичу, когось делікатнішого до машинки підшукати. Давно кажу. Йому з волами мати справу, а тут штука мудра, технічна.

— Він у мене навчиться! — розбушувався Антонов. — Я його... як зайця сірники запалювати!

Вискочив з-за столу, схопив хлопця за розкішного чуба і несамовито почав смикати з боку в бік. Розставивши руки, хлопець покірно метляв головою.

— Та ну його, Олександр Степановичу, — заступився за хлопця Ішин. — Сам помре. Не розстроюй себе даремно. На мітинг треба.

Антонов ударив наостанку хлопця по шиї і, відсапуючись, відійшов.

Легким стрімким кроком, майже бігом, влетів брат Дмитро, молодий, чорнявий, чимось схожий на старшого, а більше не схожий, ніби не одна мати їх народила. В руці Дмитра тріпотів аркушик паперу.

— Братку, — звернувся він до Антонова, — щось спитати хочу... Мені б машинку на годину.

Побачивши, що старший брат не в настрої, Дмитро замовк. Антонов здував з чепурного свого кашкета прилиплу пушинку. Яскраву форму для командуючого він придумав сам і дуже нею пишався.

Ішин узяв у нього з рук кашкета і надів йому на голову.

— Олександр Степановичу, чекають, — показав на двері.

Однією тісною групою неквапно вийшли на ганок і з легким перештовхуванням розташувалися так, щоб і Антонов опинився попереду всіх, і решті бути теж на видноті. Охорона з карабінами напереваги повернулася до натовпу, що поволі затихав. Десь далеко несамовитим голосом кричала жінка. Антонов прислухався і смикнув шиєю.

— Що, мужики, пожили при комісарах? — вигукнув він, від напруження підводячись на носках. — Допустили їх до комор, до жінок своїх, до дівок? А зараз ще гірше буде. У Тамбові в продкомісії сидить жид Гольман, він який день християнської крові не вип'є, той день ситий не буває. А на допомогу йому йде бандит Котовський, я його добре знаю. Його спеціально випустили з в'язниці. А з ним... хто, думаєте? Ціла орда китайців, татарви, латишів. Ці до дівок злі, люті. Так дівок луцять, аж іскри летять, всі сінники попалили.

Ішин, який стояв ззаду, непомітно пожував губами. Про загрозу жінкам і дівчатам якось згадав на одному з мітингів він сам, і з тих пір Антонов, коли доводилося йому промовляти перед народом, говорив про це до ладу й не до ладу. Зараз говорити треба було зовсім про інше. Напівзаплющивши очі, Ішин стежив за нервовими зусиллями сплетених ззаду пальців Антонова. Сам він умів зачепити мужика за душу, почитував промови Чернова і Спиридонової і в оточенні Антонова вважався найкращим промовцем. Все говоріння при підготовці повстання лежало на ньому, і лише тепер, коли відкрито виступили з військом, Антонов усе частіше засував його за спину і виступав перед народом сам.

— А що, мужики, — продовжував викрикувати Антонов, поводячи з боку в бік величезним козирком свого кашкета, —

може, вистачить терпіти, га? Може, за вила та за сокири? Станемо за своє!

Не вдалося виступити Ішину і цього разу. Командир Особливого полку Назаров, скинувши для зручності бурку, загримів замком комори, де тримали арештованих. Настала найударніша частина мітингу, яку Антонов, як і скрізь, провадив з особливим піднесенням. У таких справах він почував себе впевнено.

— Ану виводь їх на суд мужичий. Ось вони, судді, все село. Як скажуть, який вирок винесуть, так і буде! Мужик — господар життя. Хто мужика образить, той усім нам ворог. Усім! А мені першому.

Прикриваючись рукою, Ішин позіхнув, ліниво пограв перстами. Звичайно, жорстокість на війні річ неминуча, але як йому набридли ці нескінченні «суди»! Скрізь одне й те ж. Ні, будь його воля, він дещо неодмінно змінив би. Скажімо, розправу над арештованими слід робити руками самих же селян, зв'язуючи їх з повсталими міцною кривавою порукою. Та й чимало ще чого... «Тонше треба працювати, дорогий Олександр Степановичу...»

Він зацікавився подіями, коли Антонов, розпалений виглядом крові і порубаних людей, почав хилитися назад і падати.

— Всіх!.. — заходився він несамовитим криком і тупотів ногою в гусарському чоботі з китичкою. — Усіх в яругу і макітру геть! Усіх!..

Його встигли підхопити і, штовхаючись, заважаючи один одному, потягли в будинок — відпоювати. Ішин спокійно підібрав антоновського кашкета і останнім зник у дверях. На спорожнілий ганок знову викотили кулемет. Мітинг закінчився.

Розташовуючись на ночівлю, антоновці виставили з усіх кінців посилену охорону. Наказано було затримувати всіх, хто спробує вибратися з села чи увійти до нього.

Ніч минала в піснях, навперебій шкварили гармонії. Часто здійснювалася безладна стрілянина — від надміру почуттів. Гулянка не стихала до світання.

Пароход пристаєт
Ближе к пристани.
Будем рыбу кормить
Коммунистами!

І лише для тих, хто сидів у будинку Путьятіна, ніч тяглася повільно і важко. Цим було не до веселощів.

Ближче до півночі духота у хаті загула так, що Антонов, в'ялий, знесилений від пережитого нападу, розстібнув комір і зняв кашкета. Хтось здогадався висадити прикладом раму (дзенькіт скла почув старий Путятін, зітхнув і перехрестився). Посвіжішало. Антонов знову застібнувся на всі гудзики і покрив голову кашкетом.

На душі у нього було тяжко. Куди він поведе людей, які в нього повірили? Занадто нікчемними тепер здавалися йому самому набрані по селах полки у порівнянні з величезною країною, що затихала від всіляких бур. Чи вірив він сам у те, що ще зовсім недавно обіцяв? Тоді здавалося — вірив. А тепер?

Обстановка вимагала чітких і продуманих рішень. Саме існування армії накладало на тих, хто її очолював, нелегкі обов'язки. У найгіршому разі (але не пізніше сьогоднішньої ночі) необхідно було визначити хоча б рух полків, що стояли наготові. Виробити і відправити розпорядження. Але якраз у цьому й була заковика: Антонов не мав у собі сил навіть для такого рішення і, як усі нерішучі люди, відшукував найменші причини, лише б відтягнути неприємну хвилину, але при всьому тому не припиняючи створювати видимість найактивнішої роботи. Всі, хто був біля командуючого, підігрували йому в цьому, знаючи з досвіду, що рішення прийде саме по собі в останню мить, коли всі відтяжки будуть вичерпані й армія знову опиниться перед початком нового дня.

Поки ж, до настання світанку, штаб справно допомагав командуючому створювати ілюзію зайнятості невідкладними справами.

Багато зараз залежало від Селянського. Протягом останніх двох днів він зі своїми полками загрожував Тамбову, проте далі погроз справа не просувалася. А тим часом розвідка доповідала, що регулярні частини Червоної Армії (не колишні загонники) вже наводили порядок у сусідів, у Воронежській губернії. І в Антонова потроху міцніла тривожна думка, якою він не ділився ні з ким: коли б не довелося відмовитися від Тамбова взагалі.

Щоб затамувати зростаючу тривогу (а своїм чуттям він завжди пишався), ватажок заколоту робив вигляд, що з головою поринув у клопоти. Надзвичайно допомагала та обставина, що нікому було друкувати на друкарській машинці. З тих пір, як при вдалому нальоті на Рассказово у числі трофеїв опинилася друкарська машинка, Антонов усі накази свого штабу розсилав тільки надрукованими. Документ, написаний не від руки, як це робилося раніше, сам по собі свідчив

про авторитет штабу і ніби переконував, що нині боротьба досягла іншого, вищого рівня. Тепер Антонов уже не той, який ховався у безлюдних хащах, де він замітав свої сліди, зараз він голова армії, здатний одним словом привести в рух величезні сили.

До машинки спеціально був приставлений чоловік, дуже витривалий, зобов'язаний оберігати її як зіницю ока. Він вів машинку на тачанці, весь час тримаючи її на руках.

Розмах повстання, як це не дивно, посилював і без того болісний розлад в душі Антонова. В міру того як роздувався заколот, для керівництва полками потрібні були ділові, а головне, грамотні люди. Але Антонов усе своє життя ставився з презирством і ненавистю до грамотних людей. Ця ненависть з новою силою піднялася в буремні дні після царського зречення. О, в ті дні у нього ніби відкрився особливий зір і він побачив, що так звані горшки обпалюють зовсім не боги, зовсім ні! Тоді в Тамбові, в залі губернського зібрання (не де-небудь!), він сам, власною персоною, торгував шматками своїх кайданів, розпиляних завчасно і принесених у срібному відерці для шампанського. Про нього, який колись прогрімів на всю губернію жакливою розправою над артільцем з грошима, давно вже забули і, певно, не згадали б ніколи, коли б не грім подій: терміново потрібен був свій, доморощений страждалець і герой. Доля Антонова змінилася: чистенькі пани, які свого часу безжалісно відважили йому «повну статтю», взяли його під руки, почали показувати його і захоплюватися, і в нього забігали очі. Крізь оману красивих слів він своїм гострим каторжним розумом намагався швидше розібратися, кому все це вигідно, і боявся, як би ненароком не продешевити. Принаймні, поки що він був потрібен цим балакучим панам, які намагалися зам'яти свою давню участь у його долі. Поки вони носилися з ним, ніби з прапором: страшний Сибір повертав Росії своїх в'язнів, кожного в ореолі каторжного мученика, а значить, і героя, і вже одне це викликало до них нестерпний злободенний інтерес. А далі буде видно; він почекає, подивиться. Поки що, як кажуть, вітер йому в спину...

Публіка губернського зібрання усвідомлювала двоїстість свого становища. З одного боку, людина, яка торгувала каторжними сувенірами, і досі залишалася їй страшною своїми колишніми кривавими ділами; страшним був його нечистий, запалений погляд, страшні спітнілі скроні, продавлені, кінські, і тонкі, зовсім не розбійницькі руки, руки інтелігента, не душогуба, але тим і страшніше було, що ці руки не боялися ніякої, навіть найбільшої крові; з іншого ж боку, такий мо-

мент, такі історичні дні! І публіка з азартом лізла до столика, кожний вигукував свою ціну, тицяв зім'яті кредитки і з хвилину, на захоплених очах інших, менш щасливих і удачливих, у незрозумілому збудженні переживав радість від дивовижної покупки, яка вскочила волею історії в таку моду і в таку ціну.

Того вечора в залі Тамбовського губернського зібрання Антонова ще довго передавали від столу до столу, його ї вшановували, і страхалися, а він був мовчазний, натягнуто усміхений і, щоб не бачили його розгублених очей, вперто ховав погляд, роздивляючись свої руки. Він здогадувався, що ці люди хочуть скористатися ним як тимчасовим прапором, а потім викинути, як непотріб. «Дудки! На нас не пройдеш. Самі з розумом...» І він добився свого, широко розгорнув справу, але — от біда! — розгортався він на основі віри в природну мужичу силу, а ледве повстання почало набувати сьогоднішнього розмаху, довелося переконатися, що вести війну «одним нутром», особливо у такому масштабі, просто неможливо. Для цього потрібні були люди не такі, як він (сам він не вмів навіть читати карти). Доводилося йти на поступки і терпіти коло себе тих, кому він не міг вірити.

Так терпів він і колишнього штабс-капітана Ектова, ніколи не довіряючи йому повністю, хоча усвідомлення того, що штаб під керівництвом досвідченого військового працює «як належить», наповнювало душу Антонова гордістю і додавало йому впевненості.

Ектов, Ектов... Останнім часом Антонов потребував його, людину підозрілу, більше, ніж будь-кого з свого звичного і перевіреного оточення. Без Ектова він був як без рук. От що вона робить, бісова грамота! Його люди непогано володіли шаблею і обрізом, добре розправлялися з полоненими, могли без втоми відмахати десятки верст у сідлі, але тут, у делікатному штабному ділі, не розуміли нічогосінько і перед тією ж друкарською машинкою розгублювалися, як діти. Грамота здавалася їм якимсь чаклунством, і недарма вони з такою недовірою ставилися до кожної людини, яка вміла читати і писати.

Крім очікуваних звісток від Селянського, примушувало нервувати ще одне: кілька днів тому з Москви таємно прибула людина і передала Антонову запрошення на підпільний з'їзд «партизанських сил всієї Росії». Їхати, не їхати? Хотілося б поїхати самому, показатися, зірвати данину здивування перед масштабами роздутого повстання, але — страшно. А кого послати замість себе? Крім, знову ж таки, Ектова, нікого. І чи надійний штабс-капітан? Чи не підведе?

Довкола столу, на якому стояла друкарська машинка, юрмилися штабні, дехто з охорони. За машинкою сидів Дмитро і, зазираючи до списаного олівцем аркушика, рідко і з зусиллям тицяв у гудзики з літерами. Друкував — як цеглини клав. На обличчі піт. З-за спини Дмитра цікаві із здивуванням спостерігали, як на білій сторінці виклацаються акуратні літерки.

— От гади! Придумали ж...

Затиснутим у кулаці канчуком Назаров зсунув чалму з лоба.

— Єврея нам якогось, чи що, роздобути? Біс із ним, нехай би жив. От нація на грамоту... З-під олівця аж іскри летять!

Токмаков, командир другої повстанської армії, знайомий Антонову по каторзі, з сумнівом похитав головою:

— Тут грамота не всяка підійде. Тут особлива грамота вимагається.

— У містах дівки на машинках клацають.

— От і нам треба дівку підшукати, — сказав Токмаков.

— Не витримає, — зітхнув Назаров. — Он яка орава! — показав навколо себе. — Тут кобила ногайська втече.

У штабі неждано-негадано з'явився сам Селянський. Від подиву в Антонова очі полізли на лоба. Чому він раптом з'явився? Йому треба бути зовсім не тут! Знов свавілля? Знов без наказу?

З самого початку повстання Селянський тримався відособлено від антоновського штабу. «Сам захотів стати генералом, дурень!» Антонов з легкою душею жертвував полками Селянського. Все одно вони відрізаний шматок. Але як посмів Селянський без наказу кинути свої частини і заявитися у штаб? Виходить, надійного заслону більше не існує?

Помітивши гнівну фарбу на обличчі керівника повстання, Селянський невміло козирнув і почав скаржитися на те, що Хитровський полк раптовим нальотом пошарпав червоних курсантів і захопив немалі трофеї, проте ділитися захопленим відмовляється: каже, самому потрібні. (Про розлад між Антоновим і командиром Хитровського полку Матюхіним знали всі і за мовчазною домовленістю прізвища останнього не згадували, вживаючи лише назву полку). Селянський продовжував доповідь, але по його очах Антонов бачив, що говорить він не про головне, боячись зайвих вух. Найважливіші новини, які примусили його терміново прискакати, Селянський беріг для одного Антонова і більше ні для кого.

— Ох, дострибається він у мене! — пригрозив Антонов, приймаючи гру.

Наближався світанок, командуючого запитали, що робити з пораненими.

— Багато?

Поранених виявилось чоловік п'ять-шість.

— Залишити тут.

Селянський здивувався:

— Не слід ніби своїх залишати, Олександрє Степановичу!

— Що?! — Антонов ударив об стіл кулаками і підвівся. — Вчити мене? Я не подивлюся! Я тебе обламаю!

Страждаючи від того, що змушений підкоритися, Селянський ображено відвернувся. На хвилину в штабі запанувала мовчанка, чути було лише рідке клацання друкарської машинки. Нарешті Антонов відсапуючись опустився на місце і з втомленим виглядом почав барабанити по столу. Даремно погарячував. Але ж терпіння не вистачає: кожен із своїм розумом лізе...

— Як мобілізація?

Йому відповів сумирний Ішин:

— Без коней багато. З одними вилами.

— Все одно давай, — сердито кинув Антонов. — Не жалій. Криком візьмемо!

Останнім часом він з усіма без винятку розмовляв напористим і бадьорим тоном, ніби відтинаючи саму можливість хоча б найменшої недовіри до його великої і кривавої затії. У душі, наодинці з собою, Антонов давно вже усвідомив, що перемога, така, про яку мріялося і кричалося на всіх мітингах, не добувається ні чисельністю полків, ні навіть особистою хоробрістю командирів (на одній сміливості зараз далеко не зайдеш; занадто це просте діло — махати під кулями шаблею). І все-таки він з усіх сил намагався вдихнути впевненість у своїх сподвижників, натискаючи саме на масовість повстання. Та чи вірять вони в його слова, в його штучну бадьорість? Боротися з постійною підозрою йому допомагало усвідомлення того, що всі його підлеглі зв'язані однією кривавою поручкою і нікому з них немає іншого шляху, як тільки разом з ним до самого кінця.

Розпорядившись, щоб всякого, хто ухиляється від мобілізації, «в яругу і макітру геть», Антонов стомлено наказав залишитися в кімнаті одному Селянському.

Наодинці він, ні про що не запитуючи, зазирнув йому у вічі, зазирнув глибоко, з тамованою тривоگوю. І, як з'ясувалося, боявся він не даремно.

Розвідка була, мабуть, однією з найсильніших ланок антоновського повстання. Штаб повстанців мав своїх людей навіть у Тамбові, «нагорі», звідки доставлялися найостанніші, найсекретніші відомості. Проте сьогодні Антонов був би радий не мати тривожної інформації, яку привезла йому довірена людина. Новини були страшними. У ніч на 1 травня, коли на станції Моршанськ почали вивантажуватися ешелони кавалерійської бригади Котовського, під Тамбов вирушили і війська з Воронежської губернії. Уникаючи неминучого оточення, Селянський спішно відійшов, використавши заслін з мобілізованого населення. На закінчення він зронив, що, власне кажучи, цього слід було чекати: після розгрому кронштадтського заколоту, відзначеного на початку квітня парадом військ на Красній площі, власті неминуче повинні були опустити на повсталих могутній кулак бойових регулярних частин.

Чи знав про це сам Антонов? Чи здогадувався? Звичайно, знав і здогадувався. Це інших можна обдурювати і вірити в те, що вони не сумніваються у твоїх словах. Але ж перед самим собою можна й без пританцьовування пройтись. І в Антонова засмоктало під серцем. Занадто вже звик він до нечисленних загонів червоноармійців, яких йому вдавалося водити за носа, примушувати виснажувати сили у безплідних погонях по губернії. З тими чого ж було і не справитися! Та ось у переслідувачів з'явилися автобронепоезди, і для заколотників настали чорні дні: від автомобілів не було порятунку. А тепер прийшла справжня армія на чолі з досвідченими воєначальниками. На Антонова повіяло жахом близької розплати. Слухаючи Селянського, він мимоволі стискував кулаки. Здається, чи давно одержав особисте послання «мужичого міністра» Чернова, у якому той запевняв, що за особою Антонова з захопленням стежить увесь світ? «Знайте, що тільки цими днями у Парижі закінчився з'їзд членів Установчих зборів, на якому більшість вирішила всіляко підтримати соціал-революціонерів, а ці вустами кращих своїх вождів... оголосили, що будуть вести озброєну боротьбу з більшовиками. Отже, допомога не за горами...» Йому навіть підсунули цілу політичну програму, яка оголошувала повалення влади комуністів-більшовиків, політичну рівність усіх громадян (за винятком членів дому Романових), часткову денационалізацію фабрик і заводів, допущення російського та іноземного капіталу для відновлення господарського життя країни... Слова, самі слова... Говорильники кляті! Їм добре зараз у своєму Парижі, а тут починається таке... Ну та ми ще живі, ми ще гульнемо наостанку!

Ні до якої Москви він тепер, звичайно, не поїде — пошле замість себе Ектова. А приглядатиме за ним своя перевірена людина. Нехай штабс-капітан не соромиться, випрошує допомогу. З Дону, наприклад. Там зараз душать козаچه повстання, люди тікають, лізуть, як блощиці, у всі щілини, щоб урятуватися. От нехай і завертають сюди, до нього.

— Коней тримай справними про всяк випадок, — порадив він.

— Побігати доведеться.

— Олександрє Степановичу, звернись із закликом до мужиків. Тебе люблять, послухаються.

Нахиливши голову, Антонов думав.

— Добре. Скажи там, щоб притягли машинку, чи що...

Навіщо йому машинка? Але Богуславський нічого не запитав і пішов виконувати наказ.

Дочекавшись закінчення розмови, з'явилися члени штабу. Позираючи на Антонова, намагалися здогадатись про новини. Він нікому не давав зазирнути собі у вічі.

Повернувся Селянський і доповів, що машинка у Дмитра: друкує вірші.

— Зжени к бісу! Знайшов теж... Скажи — самому потрібна.

Чути було, як у сусідній кімнаті почав гарячкувати Дмитро.

— Зараз, не чіпай. Закінчу ось.

— Не можна, Дмитре Степановичу. Наказ.

— Наказ, наказ... Комісарські замашки! Для кого стараюся? Для себе, чи що? Ні біса не розумієте.

Він увійшов з вихопленим з машинки аркушем, все ще сердитий.

— Що там у тебе? — запитав Антонов. — Знову вірші? Ну давай, послухаємо. Тільки коротше, а то ніколи.

Дмитро, торкаючи себе за горло, кашлянув і підозріло глянув на Ішина — у того по губах промайнула уїдлива посмішка.

Новой жизни занимается заря,
Цветок красный «коммунистик» уж отцвел
И начал кругом облетать.
«Народник» же весело зацвел
И спешит разноцветные розы укреплять.

— Усе? — запитав Антонов.

— А що ж іще? — Дмитро стенив плечима.

— Добре, — промовив Антонов, — залиш. Нам тепер усяке лайно гоже.

Дмитро спалахнув:

— Ну, знаєш! Давайте тоді самі. А я подивлюся.

Провівши його поглядом, Антонов посміхнувся і потер скроню.

— Гарячий... Добре, давайте за діло. — Він повернувся до Шиша, який сумирно стояв. — Придумав би ти щось таке зрозуміліше, чи що? Чого вони, чорти, як колоди на печак сидять? Нам люди потрібні. Нехай хоч з вилами, хоч з голими руками!.. Загни там, щоб пройняло, ти ж можеш.

Задоволений, що Антонов при всіх визнає його перевагу і незамінність, Шиш скромно потупився:

— Чого там... Добре. Зробимо.

— Про мародерство б добре, — підказав Селянський. — Така армія зараз прибуває, котовці. Та невже ніхто з них не оскоромиться? Теж, мабуть, є бажані і з жінкою побавитися, і в засік зазирнути...

Вранці на сільських парканах з'явилася наполовину написана від руки, наполовину віддрукована на машинці відозва антоновського штабу.

Не залишилися без застосування і вірші Дмитра Антонова. Під своїми творами він підписувався: «Молодий Лев». Кожний аркуш віршів супроводжувало грізне попередження: «За зривання, як вороги партизанів, будуть покарані за законом воєнного часу».

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Світло у штабі бригади горіло до пізньої ночі. Наприкінці дня стало відомо, що відхід бандитської армії прикриває великий загін. Комбриг продиктував наказ Скутельнику, повертаючи його з ескадроном уліво, на зухвалий і ризикований маневр в обхват, розраховуючи притиснути Селянського до двох ескадронів Маштави, як раптом прийшло коротеньке донесення самого Маштави й одразу внесло такі зміни у розстановці сил, що терміново потрібно було багато чого, коли не все, у наміченому плані ламати.

Час минав непомітно, і, коли від утоми з'явився знайомий біль у скронях і треба було прикривати очі від світла, комбриг зрозумів, що вже пізно. Неквапливий, акуратний Ільїн забрав якісь папери і пішов до себе, — він розраховував переглянути їх рано-вранці, на свіжу голову.

Стягнувши з себе з кректанням чоботи, Григорій Іванович пальцем постукав по стертих підшвах. Потім дмухнув на лам-

пу і ліг у темряві, з насолодою витягнувшись усім великим втомленим тілом. З подвір'я було чути поважний голос ординарця Черниша, — з кимось бесідував, коротаючи ніч.

— По жіночій лінії, я дивлюсь, у вас суворо, — обережно випитував у Черниша невидимий співбесідник.

— А коли? — запитаю я тебе. Одне діло — ніколи. З коней не злазимо. Друге — не можна. Коли що, розмова коротка: в особвідділ.

— А сам? Мужчина в доброму тілі.

— А що тобі сам? У нас що сам, що не сам — все одно. Закон для всіх. Правда, Григор Іванович з жінкою, з дружиною тобто. Родити вже незабаром має. Акуратна жіночка. Вмовляв її залишитися вдома — не схотіла. Вона у нас весь час при бригаді, по медичній лінії.

— Фершал?

— Вище бери. Лікар.

— Знайшов, значить? Це правильно. Кожен по собі дерево ламає.

— Коли ж ламати? Не дуже, знаєш. Жити потім будемо, а зараз поки що воюємо.

У конюшні раптом почав бити копитом кінь, заіржав Орлик.

— Балуй! — закричав Черниш, кидаючись до коней.

«Жити потім будемо», — повторив Григорій Іванович. Вдруге за сьогодні доводиться йому чути ці слова, в яких, коли вдуматись, була філософія цілого покоління людей, чие життя припало на грізні роки ламання старого світу і зародження нового. Потім... Заради майбутнього, яке неспізнанно виправить недосконалість минулого, бійці бригади відмовилися від усього, чим жили раніше, і навчилися стрільбі з коня і в пішому строю, стрільбі поодинокій і залпами, рубанню шаблею і кавалерійським перешиковуванням, організації бою і догляду за кіньми — усій науці вбивати і не бути вбитим, зовсім непотрібній селянину і робітникові, але необхідній для бійця, щоб влаштувати життя таке, про яке вони мріяли усі ці жорстокі кровопролитні роки.

Але хіба сам він, командир червоної кавалерійської бригади, не підпорядкував усе своє життя тому ж самому? Хіба не заради життя потім склалося все його нелегке існування на землі, оглядатися на яке в нього просто не було часу, крім тих хвилин, коли він, ось як сьогодні, з якихось причин раптом замислювався над тим, що сталося б з ним, коли б не те і те, не збіг якихось обставин, найчастіше випадкових, але таких, що так чи інакше визначили всю його долю, змінили його так

невпізнано, що тепер він був не в змозі побачити себе у якось іншому житті, іншому, не сьогоднішньому...

Для початку, скажімо, дрібниця. Якби не вдарив його Скоповський, освічений хам, поміщик, у якого він служив управляючим маєтком... О цей огидний, принизливий удар панської руки по обличчю!

Тоді він був молодий, сповнений планів і надій. Закінчивши сільськогосподарську школу, прагнув учитися далі і потихеньку зубрив німецьку, маючи намір з часом одержати агрономічну освіту в Німеччині.

Приймаючи його на службу, Скоповський не знав, що молодий управляючий уже потрапив на олівець поліції за безпорядки в Кокорзенській сільськогосподарській школі (зачитуючись Пушкіним, Григорій уявляв себе Дубровським, який ставав на захист селян від свавілля самодурів поміщиків). На Скоповського справило враження, що дід Котовського, полковник царської армії, володів невеликим маєтком у Балтському повіті. (На військовій кар'єрі діда згубно позначилася відмова брати участь у придушенні польського повстання 1863 року, і Григорій Іванович застав уже повне розорення дворянської сім'ї, навіть без залишків прожитого маєтку; батько, зубожівши до краю, змушений був приписатися до міщан і, щоб утримувати сім'ю, поступив механіком на винокурний завод князя Манук-бея в Ганчештах).

Молодий управляючий з першого ж дня відчув затамоване озлоблення селян проти поміщика. Господарство Скоповського велося геть погано. Сам поміщик пив запоєм і, як кожна безвільна людина, був схильний до нападів жорстокості. Від його звичок і характеру страждала сім'я — молода дружина і дитина. Запущене господарство, як побачив Котовський, потребувало турбот, розуму, зусиль, але п'яниця-господар вважав за краще здавати землю в аренду споловини. І от навесні селяни почали вимагати зниження арендної плати. У відповідь Скоповський пригрозив їм, що здасть усю землю багатим хутірським мужикам. Селяни злякалися. Щоб прогодувати сім'ї, своїх наділів — «подарунка» від першої «волі» — було не досити. Не було вигонів для худоби, не було лісу і водних угідь; рибу в панських озерах дозволялося ловити тільки вудкою. А на хуторах сиділи міцні, скупі мужики. Якщо не взяти у Скоповського землю споловини, все одно доведеться найматися до хутірських, інакше не прожити. І селяни, згнітивши серце, погодилися на поміщицькі умови.

Свою помсту вони приберегли до осені, коли настав час збирати хліб.

Селяни зжали свою половину, а панську залишили на корені. Управляючому так і заявили:

— Спершу своє треба звести. А там побачимо. Не вік же на пана спину гнути! Нехай радується, що зорали йому й посіяли.

Скоповський розлютився і почав вимагати від управляючого, щоб той покінчив з бунтом. Григорій Іванович вирушив у село. Що він міг сказати селянам? Умовляти? Григорій Іванович вважав, що мужики праві. По дорозі він зайшов до старика Дорончана і порадив не піддаватися, стояти на своєму: ще трохи — і Скоповський поступиться.

У панському домі говорили, що винні в усьому заборонені папірці, які підкидають у село якісь розбійники. Ходять по землі злі люди і бентежать сумирних мужиків розповідями про чудове життя без панів, без податків, без начальства.

На четвертий день приїхав з міста пан із світлими гудзиками і ласкаво пояснював на сходці, що люди, які обіцяють мужикам панську землю, називаються бунтівниками, вони проти царя і начальників, хочуть забрати владу собі і підкорити народ.

— У законі сказано, — навчав він, — власність непорушна, свята. От є у тебе діряві ночви, — звернувся він до Флорі, який уважно слухав, — вони твої. Не чіпай! Я ж не чіпаю, правда?

— Ги-и... — вищірівся Флоря. — Я тобі задарма віддам.

— Я к приміру кажу, братець...

Пан поїхав, нічого не довівши. Мужики не розходилися. Багатий хуторянин Фарамуш наступав на Флорю.

— Землю тобі, дурню, давай! А на чому оратимеш? Жінку запряжеш?

— Навіщо жінку? Коня дістану.

— Де? Дурень! На дорозі знайдеш?

— Навіщо на дорозі? — гнув своє Флоря. — У тебе он багато, може, даси одного?

— Ти, чорт! — закричав Фарамуш. — Ач який! Я тобі покажу! Я тебе ось до станового за такі розмови!

А в панському домі шепотілися, що в мужиків кілочки на панському полі поставлені — давно вже розмежування зробили. Потім поповзли чутки, що у віддалених повітах панів випалюють, а їхню землю і все добро ділять між собою. Скоповський розпорядився замовити для будинку віконниці з залізними прогоничами.

Приїжджали земський, становий, справник. Один погрожував в'язницею, другий — різками, третій — козаками.

— Бунтувати?! — бушував земський. — Засічу!

— Ваше благородіє, — покликав статечний старий Дорончан, — а нам батюшка царський указ з амвона читав.

— Так. Що далі?

— Цар наказав, щоб нашого брата перестали сікти.

— Так. Далі!

— Виходить, ваше благородіє, ти самий бунтівник і є, коли хочеш царський указ порушити.

Земський почервонів.

— Охріменко! — гукнув він стражнику. — Запиши його, каналію!

Хуторянин Фарамуш докірливо похитав головою.

— Як народ розбалувався, га? Все-таки раніше порядку більше було. Коли тільки щось, до поліції викличуть і найперше різок дадуть. А зараз?

Були спекотливі, сухі дні. Незібраний хліб обсипався. Скоповський поїхав у Кишинів просити козаків. Поміщичий будинок на горбочку затих і збезлюднів.

Увечері до Григорія Івановича прибіг посланець: молода хазяйка запрошувала управляючого на чашку чаю.

— Мені страшно! — призналася вона, подаючи гостю руку. — Я боюся цієї тиші, безлюддя.

Принесли свічки, за столом вони сиділи удвох. Щоб дати молодому агроному освоїтися, хазяйка почала розпитувати його про господарські справи. Скоповський збирався на своїх полях посіяти суміш озимої пшениці з озимим житом, так званий суржик, що мав попит у Голландії. А недавно він послав свого управляючого в колонію Шабо, під Аккерман, де з часів Катерини II жили вивезені з Швейцарії винороби, які виготовляли хороші марочні вина. В рідкі хвилини прояснення Скоповський виношував плани, як розбагатіти.

Час плинув непомітно.

— Ви на кого схожі? На матір? — несподівано запитала хазяйка. — Це добра прикмета. На вас чекає щастя.

Зміна розмови була несподіваною, Григорій Іванович збентежився і не знав, що відповідати.

— Я чула, ви розмовляєте по-молдавськи і по-єврейськи. Ви знаєте мови?

— Так, з дитинства, — відповів Котовський.

Хазяйка опустила голову, на її лобі з'явилася зморшка.

— А мій чоловік ставиться з презирством до місцевих. Він їх навіть ненавидить. Це так страшно — ненависть! Іноді він стає несамовитий. Сама я вже звикла до всього, але я боюся за дитину. О, ви не уявляєте!..

Вона замружилася, потім швидко притисла до очей хустинку.

Григорій Іванович підвівся, кулаки його стиснулися.

Вона плакала, не віднімаючи рук від обличчя. Котовський повернувся і вийшов з вітальні. Тільки зараз він зрозумів, що засидівся допізна, слуги неодмінно розкажуть про це хазяїну.

Вдома, у флігелі, він запалив світло, взяв з полицки томик Тютчева і вклався на ліжку. «Есть в светлости осенних вечеров умильная, таинственная прелесть...» Музичний лад улюблених віршів був співзвучний тому, що відбувалося в його душі. Несподівано у двері постукали, він відклав книгу і підвівся. На ганку стояли Флоря і старий Дорончан. Терплячі люди, вони чекали на нього цілий вечір із своєю бідною. Григорій Іванович зітхнув. Від настрою чудового вечора не лишилося й сліду.

— Григорє Івановичу, хазяїн за козаками поїхав. Лиха не буде?

— А що козаки? Вони ж не будуть хліб збирати.

— Пані два відра горілки обіцяли виставити. Мужики сумніватися почали.

Котовський розсердився.

— Якщо ви зараз поступитеся, наступного року він з вами й розмовляти не захоче!

— Це так. — Старий Дорончан почухався. — Григорію Івановичу, правду кажуть, ніби цар хоче мужикам землю віддати, ніби вже маніфест вийшов, а пани приховують його від нас?

— Дурниці! — запротестував Котовський. — Цар сам поміщик. Як він може землі позбавитися?

— Ну, а я що казав? — насмішкувато запитав старого Флоря. — Знайшли собі заступника — царя! Всі вони один за одного.

Пішли селяни, коли почало світати. Григорій Іванович не відчував втоми. Він зачинив флігель і пішов у контору. Пішов кружним шляхом, довго стояв на березі річки. У конторі розпорядився зарізати для робітників свиню і в рахунок авансу видати по пуду борошна сім'ям, де були хворі.

Проторохтів візок — це повернувся з міста хазяїн. Григорій Іванович уявив, як п'яний Скоповський, неохайний, весь у пилюці, ввалився у дім, де всі ще сплять. Невже він б'є дружину? Жахливо!

Зайнятий своїми думками, Григорій Іванович не почув покvapливих кроків на ганку. В контору увірвався Скоповський. Він був чадно п'яний, від злості одне око його косило.

— Я бачу, дорогий мій ловеласе, ви не гаїте часу даремно! Обличчя Котовського спалахнуло.

— Що ви хочете? — промовив він, уникаючи дивитися в шалені очі хазяїна.

— Я хочу дати вам по пиці! — заревів Скоповський. — Мерзотнику, за що я плачу тобі гроші? Геть зараз же! Ти мене запам'ятаєш! Вовчий білет, з голоду подохнеш!

Підскочивши до управляючого, Скоповський заліпив йому ляпаса.

Удар Котовського відкинув поміщика до стіни. Можливо, коли б не холоуї, що вартували за дверима, бійка закінчилася б убивством. Ніби в нестямі, Котовський розкидав людей, що навалилися на нього, добираючись до горла зляканого хазяїна. Його оглушили по голові, потім скрутили руки. Подальше він пам'ятав невиразно.

Вдень він опинився у місті, в поліцейському участку. Бравий пристав з вусами врізнобіч, м'ясисті, бочкоподібні гордові, смердючий підвал-блощичник...

Панський удар продовжував палати на щоці.

«А він? А його?» — обурювався Котовський і гамселив у бездушні казенні двері, бушував, вигукуючи щось на зразок: «Не смієте!.. Я вимагаю!»

Сміють, виявляється, і ще як сміють!

— Відпочивай, — зронив за дверима черговий і пішов нагору, зник, як здавалося, назавжди.

О ці перші години у неволі! Ніхто в участку не стежив за часом, ніхто не поспішав. Згодом і Котовський навчиться простої філософії ув'язнених — не квапити і не відсувати подій: усе відбудеться, коли має відбутися. Але тоді...

Насилу заспокоївшись, він визначив собі, що звільнення прийде надвечір, ніяк не пізніше. Хоча й довго це, але — нехай! (В душі він усвідомлював, що схитрував, призначаючи такий довгий строк; зате приємніше буде, коли все вирішиться ще до вечора. Ніби подарунок буде). Але час в участку немов зупинився, і про нього, певно, забули. Тоді у відчаї, що йому доведеться пробути під замком не тільки вечір, а й цілісіньку ніч, він знову впав у буйство і грюкав у двері доти, поки не почувлися кроки.

— Ану засохни! — гарикнув за дверима грубий голос. — Дивись, недовго й рота заткнути.

Голос був незнайомий, не той, що раніше, і Котовський зрозумів, що чергові встигли змінитися. Значить, попередній здав свій пост і пішов додому, сидить зараз біля вікна і попиває чайок, розкошує і обсмоктує вуса; надворі тихий вечір,

люди кудись поспішають. Уявився і Скоповський у величезному приишклому будинку. Цікаво, чи знає вона, що сталося? Яка безглузда підозра, який бруд!

Хилячи голову на груди, Григорій Іванович засинав, йому марився широкий хазяйський сад, одинока зірка над садом, з розчинених вікон зали гриміли мистецьки взяті чиєюсь рукою акорди роялю... Котовський отямлювався і схоплювався на ноги.

А тут сиди й чекай!.. І нікому до нього немає ніякого діла — ні хазяїну, який попиває зараз чай, ні вусаню приставу, який глянув на арештованого лише мигцем, краєм ока, як на річ, що нічого не варта...

Він опускався на підлогу, але згадував про ляпас і знову зривався на ноги. Від образи кипіла кров. А що ж повинні відчувати ті, кого б'ють кожного дня? Звичка? Страшна звичка, яка перетворює цілу націю на стадо мовчазних, пригнічених рабів!

Вранці йому принесли миску баланди, і він зрозумів, що настав новий день. Спав він, не спав? Йому вже здавалося, що він тут довго, пом'ятий, нечистий, неголений... Але сьогодні вже обов'язково! І він уявив, як повертається додому польовою дорогою: сонце, спека, повітря стрижуть ластівки, а він мружиться і дивиться на небо, на жовті поля, і губи самі по собі повзуть у щасливу посмішку. Так, після блощичника зрадієш тільки повітру і сонцю...

Звільнення прийшло не скоро.

Виконуючи свою п'яну погрозу, Скоповський звинуватив його у крадіжці грошей. Виправдовуватися було марно. Все-таки у Феміди традиційна пов'язка на очах була нещільною: одним оком вона косувала на руку, що дає. Знаючи звичаї царського суду, Скоповський дав кому слід, і змашені коліщатка машини правосуддя старанно закрутилися. Молодому управляючому ухвалили звинувачувальний вирок. Це був страшний урок, на все життя. Від потрясіння Григорій Іванович захворів нервовою гарячкою і знепритомнів. Отямився у якійсь похмурій кімнаті. Це була палата тюремної лікарні.

Якщо тільки в людських поглядах є якась сила, то не дивно, що тюрми і лікарні мають такий похмурий і безрадінний вигляд: їх забарвлює безмежне горе в очах засуджених і приречених. Котовському здавалося, що навіть небо над тюремним подвір'ям якесь особливе, не вільне, без птахів і легкого вітру. Звичайно, неволя, ув'язнення...

У канцелярії в'язниці йому сказали:

— Звольте роздягнутися!

Тоді, безцеремонно роздивляючись усе його тіло, почали записувати особливі прикмети. Потім замість його одягу видали казенний: дві сорочки з грубого невибіленого полотна, дві пари штанів.

— Руки назад, вперед марш!

У камері серед засуджених він зустрів просте людське співчуття і ніби ожив. Навколо нього розмовляли про прогулянки і погоду, про те, який наглядач сьогодні чергує, про касаційні приводи і адвокатів, про побачення з рідними і про жінок (про жінок говорили безперервно). Поступово він увійшов у складний і плутаний побут в'язниці. Сусіди пояснили, що коли в'язня кличуть з камери без речей, то це на допит чи на побачення з рідними. Його навчили вистукувати тюремну абетку, він спізнав огидні властивості параші, довідався про все, що потрібно знати стосовно наглядачів, молодших і старших. На прогулянках поглядав на вузькі віконця одиночок, в яких утримувалися смертники (якось йому здалося, що в одному віконці мигнуло чиєсь біле обличчя). Він засвоїв жорстокі звичаї кримінальних, разом з усіма захоплювався вправністю кишенькових злодіїв, які крали під час обшуку цигарки у наглядачів, познайомився із страшними Іванами — так називалися на тюремній мові несприторенні злочинці-каторжники.

В ці місяці він ще більше, ніж тоді, у поліцейському участку, відчув силу втраченої свободи.

Відбувати ув'язнення йому довелося у «грабіжницькому» коридорі, де були зібрані елементи злочинного світу. Тут панували жорстокість, грубість, обман, тут визнавався єдиний доказ — міцний кулак. У в'язниці Григорій Іванович потоваришував з людьми, які згодом, на волі, склали ядро його бойової групи.

Після в'язниці для Котовського настали похмурі дні. Блідий, знесилений від голоду, він брів від села до села. Від нього шарахалися, про роботу не могло бути й мови. Діяв той самий «вовчий білет», яким пригрозив йому Скоповський. Для Котовського починається небезпечне, але захоплююче життя.

За ним потяглася слава месника, ворогами його стали поміщики — у маєтках і на повітових дорогах. Здійснюючи нальоти і рятуючись від погонь, він сам мстився за тих, хто гнув спину на багатих і не кожного дня їв досита. Щоразу про нього з подробицями повідомляли охочі до запаху крові, та ще й з димком пожежі, газети (хто-хто, а він не дасть репортерам загинути від голоду!). У нього з'явився свій недобрий

геній, який, до речі, зробив на ньому добру кар'єру, — участковий пристав Хаджі-Колі, той самий, з жирними грудьми і вусами врізнобіч, який наказав першого разу без розмов відправити управляючого, який провинився, униз, до блощичника. (З приставом Хаджі-Колі, франтуватим вусанем, доля зв'яже Котовського на багато років, і розв'язка прийде лише взимку двадцятого року, при взятті Одеси. Але це буде потім, потім...)

Кілька разів товариші пропонували йому здійснити наліт на маєток Скоповського, проте Григорій Іванович рішуче відмовлявся. Це викликало здивування, але Котовський твердо поставив на своєму. Авторитет його був незаперечний. Він нічого не пояснив товаришам. Навіщо? Нехай це буде його таємницею.

Минали роки, і Григорій Іванович із зачудуванням вдивлявся у своє минуле, вже не уявляючи, що в нього могла скластися зовсім інша доля, доля агронома, який терпляче, так, як і батько-механік, тягнувся б усе життя, щоб прогосподувати своє сімейство і виростити дітей, вивести їх у люди.

Життя його тепер нагадувало легенду про подвиги гайдуків, про яких молдавський народ складав сумні пісні-дойни. Гайдуки поодиноці виступали проти турецьких і молдавських господарів, вони відзначалися благородством у боротьбі, всю свою здобич роздавали бідному люду, тому-то й здавалося, що сміливих і невловимих молодців ховає сама земля.

Схопили Котовського ясного лютого дня, повели на Сінну площу, у знаменитий кишинівський тюремний замок. До процесії з арештованим боєвиком приєднувалися цікаві, швидко зібрався натовп. На центральній вулиці, Олександрівській, зупинилася конка, пасажирів посипалися на землю. Нарешті з'явилися височенні коричневі стіни замку, за Котовським зачинилися тюремні ворота.

З цього дня власті могли спати спокійно.

Але почалися тривоги тюремників.

Постійно заряджений на втечу, Котовський завдавав багато клопотів адміністрації. Тюремний режим мав зламати його здоров'я — згоряли і не такі, як він! — але Котовський тримався і не дозволяв собі одрябнути і впасти в сонну апатію. До п'ятнадцятихвилинних прогулянок на тюремному подвір'ї він додавав посилені заняття гімнастикою двічі на день, вранці і ввечері, за системою німця Мюллера, після чого обов'язково обтирав своє богатирське тіло холодною водою. Він був блідий, як і всі, але м'язи його були тверді і готові до найважчої роботи. Впертий арештант ніби знущався над царською систе-

мою позбавлення волі й вів з нею непримиренну війну. «Втеча все одно відбудеться!» — ніби попереджував він своїх обвішаних зброєю вартівників і вичікував лише зручної хвилини.

Ставши «князем неволі», Котовський утримувався надзвичайно суворо. У кишинівському тюремному замку його тримали в камері нагорі башти. Втекти звідти вважалося практично неможливим.

І все-таки він утік! Не одразу, але втік. У порівнянні з тюремниками ув'язнені мають ту перевагу, що думають про втечу більше, ніж ті про поліпшення охорони.

«...Виникло питання, — писала з цього приводу газета «Одесские новости», — як він міг вийти з своєї одиночної камери (у найвищій башті), в якій вікно захищене товстими ґратами, а біля дверей невідступно чергував наглядач... Потім, вийшовши з камери... він непоміченим дістався до горища башти, звідки по вірьовці спустився з вісімнадцятисаженної висоти на внутрішнє подвір'я; звідси до зовнішнього подвір'я він знову не міг пройти непоміченим повз наглядача... однак пройшов. Досягнувши зовнішнього подвір'я, він приставив дошку до паркана — і шукай вітра в полі... Попутно ми довідалися про дивовижну історію, яка характеризує енергію, рішучість, невтомність і винахідливість цього молодого злочинця Котовського. Виявляється, що спроба втечі з в'язниці 17 чоловік на чолі з Котовським, яка мала розголос 4 травня, була тільки маленькою частиною задуманого Котовським плану заарештування всієї вищої і нижчої тюремної адміністрації і відкриття вільного виходу з в'язниці всім в'язням...»

«Циркулярна телеграма

*Петербурзького департаменту поліції жандармським
офіцерам на прикордонних пунктах і начальнику
Одеського охоронного відділення*

2 вересня 1906 року.

31 серпня з кишинівської в'язниці втік небезпечний політичний злочинець, балтський міщанин Григорій Іванович Котовський, 23 років, зросту два аршини, сім вершків, очі карі, вуса маленькі чорні, може бути без бороди, під очима маленькі темні плями, фізично дуже розвинений, хода легка, швидка, боязка. Встановіть найпильніше спостереження за появою втікача. У випадку появи негайно арештуйте і супроводьте під посиленням конвоем до кишинівської в'язниці.

За директора Харламов».

В Бессарабії була осінь, ясна, суха, золота осінь.

Цього разу нальоти Котовського відзначалися особливою зухвалістю. Скрізь, де побувала його відважна ватага, він залишав хвалькуваті записки: «Отаман Адський».

Щоб урізноманітити своє життя оточеного вовка, він став нехтувати небезпекою, як ніколи раніше. З'являючись у місті, відкрито знімав найрозкішніший номер у готелі, подовгу сидів на веранді ресторану «Робін», де бував увесь Кишинів (причому господар ресторану Туманов щоразу улєсливо вітав свого небезпечного гостя), відвідував театри, церкви, виставки. Ніби сам ліз у руки переслідувачів.

Сидячи в партері театру, він почув ззаду жіночий шепіт і насторожився. Перешіптувалися, як видно, дві приятельки. Одна з них впізнала в паці, що сидів попереду («хай луснуть очі!») знаменитого Котовського. «Ти з глузду з'їхала! Не дурень же він, щоб пертися в театр». Про себе Григорій Іванович подумав: «А от дурень і є. Найсправжнісінький!» Треба було негайно тікати. Підвівшись з крісла, він зверхньо ковзнув поглядом убік. Дві гостроокі, охочі до видовищ дамочки так і їли його очима... Іншим разом, стоячи в соборі і задумливо втупившись у вогнище палаючих свічок, він раптом відчув чийсь пильний погляд, скосив очі — і серце його стрибнуло: зовсім поруч, у парадній святковій формі, стояв пристав Хаджі-Колі, багаторічний ворог і переслідувач, і, забувши про молитву, не зводив з нього прицільного поліцейського ока. Впізнав!.. Все ж Котовський не кинувся тікати, як зробив би кожен на його місці. З чудовим самовладанням він осінив себе хрестом, злегенька прикрив позіх і почав неквапливо пробиратися до виходу. От хай йому біс, яка зустріч! Він же знав, що пристав побожний... Цікаво, побіжить він за ним чи не побіжить?.. Не побіг! Не повірив власним очам! Розсудив тверезо, по-житейськи: людині, на яку оголошено розшук по всій Росії, було б безумством з'являтися у переповненому соборі. Пристав вважав, що Котовський після втечі знайшов сховище у повітовій глушині і лише з настанням темряви виходить на проїжджі дороги. Не далі як два дні тому поліція одержала чергове повідомлення: поміщика Атанасію, який їхав додому в маєток, зупинили кілька чоловік. «Я Котовський», — сказав один з них. Цього було досить. Переляканий поміщик віддав усе, що було при ньому, в тому числі й заряджений браунінг.

Вибравшись з собору, Григорій Іванович переконався, що небезпеки немає, і звичним рухом закрутив нахабні вусики. Хай йому біс, він же був майже в пазурах! Звичайно, дове-

лося б відстрілюватися, та що з того? Зцапали б залюбки...

Невловимість Котовського дуже підривала престиж влади. На його лови були кинуті величезні сили. Бессарабський губернатор оголосив про велику нагороду за голову бунтівника. На ноги поставлена вся поліція Південного краю.

Пристав Хаджі-Колі втратив спокій. Знаючи небезпечного злочинця в обличчя, вивчивши його характер і звичаї, він став ніби «спеціалістом по Котовському». Кожного дня від нього вимагали результатів, а він лише розводив руками. Начальство натискало. У безсилій люті пристав погрожував переламати втікачу ноги, покалічити так, щоб назавжди відбити в нього бажання до втеч.

Поліцейський пошук ґрунтується на ницості людської натури. Хаджі-Колі відшукав людину, яка спокусилася губернаторською нагородою за голову Котовського. Діючи обережно, без поквану, пристав знайшов провокатора у бойовому заго-ні, решта було справою часу і поліцейської техніки. З допомогою провокатора було встановлено міський район, де з'яв-ляється невловимий ватажок загону, потім на замітку потра-пила вулиця — Гончарна, яка виходила на Тіобашівську; на Гончарній, 20, в будинку рахівника вагонів станції Кишинів Михайла Романова, і переховувався Котовський.

Що йому того вечора підказало про небезпеку? Передчут-тя? Але він у нього не вірив. І все-таки Григорій Іванович, дочкавшись настання темряви, вийшов з дому. Рука в кишені піджака не випускала заряджений браунінг. Проїшовши Гон-чарну, звернув на Тіобашівську і тут віч-на-віч зіткнувся із своїм старим знайомцем — приставом. Цього разу здивува-лися обидва. Хаджі-Колі був перевдягнений робітником, у картузику, за ним ішло кілька чоловік, кожен з них тримав праву руку в кишені. Розгубленість тривала недовго. «Ло-овні!» — зарепетував пристав, широко розкриваючи вусатого рота. Вдаривши першого, хто кинувся до нього, Котовський пригнувся і побіг. Шлях був один — назад, у темряву Гон-чарної. Услід йому загриміли безладні постріли.

Допомогли ніч і широкі зарослі городи. Проте доля втіка-ча була вирішена. Двічі поранений у ногу, він втратив багато крові. Треба було негайно полишити місто, але сил не лиши-лося. Переховуючись у заростях, він чув голоси городових і розумів, що Хаджі-Колі, досвідчений шпиг, його вже не ви-пустить. Що залишається? Відстрілюватися? У нього був бра-унінг з двома обоймами (той, відібраний у поміщика), але при першому ж пострілі городові зрешетять його з своїх важ-ких «смітвессонів».

Вранці Хаджі-Колі викликав підмогу, почалося прочісування всього району. Порятунку бути не могло...

Того ж вечора у редакції газет надійшло повідомлення про те, що небезпечного злочинця спіймано. Власті поспішали довести, що вони не даремно їдять казенний хліб. У в'язниці Котовському потрапив номер «Бессарабської життя». Репортер досить мальовничо розповів читачам про нічну сутичку на розі Гончарної і Тіобашівської. Останні рядки звіту примусили Григорія Івановича спохмурніти. «Власник квартири М. Романов також арештований і утримується при другому поліцейському участку: Романов буде притягнутий до кримінальної відповідальності за переховування злочинця».

У Михайла Романова була сім'я, діти... З його мленьким сином Григорій Іванович потоваришував першого ж дня (все життя любив дітей) і навчав його тюремному мистецтву «грати на баляндрасах» — густі, перебираючи губи пальцями. Ольга Іванівна, господарка дому, спізнала дивовижну здатність небезпечного мешканця завойовувати серця. Її полонила безпосередність Котовського, його мила жартівливість, його радість від дружби з хлопчиком і навіть тиха заздрість квартиранта до їхніх сімейних турбот, чого він, людина самотня, був зовсім позбавлений.

Сам Романов не був одноступнем Котовського. Всього, чим той займався і чим був знаменитий, він не сприймав. Нальоти, грабування багатеньких поміщиків, навіть роздачу награбованого біднякам Романов називав отаманством, дурницями. Подумаєш, відняв в одного і віддав другому! Копійчана благодійність, не більше... Котовський, не вміючи сперечатися, вмить вибухнув. Отаманство? Дурниці? Але ці, з дозволу сказати, дурниці поставили зараз на ноги всю поліцію (в душі Котовський пишався тими клопотами, яких він завдав властям). А подивилися б, як його зустрічають селяни! Так, нехай це благодійність, називай як завгодно, але він хоч щось зробив. Та коли б у кожній губернії з'явився свій ось такий отаман...

— Що? — швидко запитав Романов. — Усе розподілилося б справедливо?

Дошкульне запитання господаря зупинило Котовського. Так перед несподіваною перешкодою на всі чотири ноги осідає, розігнавшись, гарячий кінь.

— Ну, все не все, але-е... але хоч щось. Не сидіти ж склавши руки...

Гарячковість Котовського тішила залізничника. Більше того, вона навіть подобалася йому. Романов вважав, що люди-

ну, яка сперечається, можна переконати, гірше — з байдужими. Байдужих людей він не любив: такі існують тупо, ніби прислухаючись тільки до того, що відбувається у власному шлункові... Ольга Іванівна, не вникаючи, про що сперечаються чоловіки, бачила, як молоде, енергійне обличчя Котовського виражає то презирство, то запал і азарт.

Ніхто, повчально говорив Романов, склавши руки не сидить (докір Котовського зачепив його). Боротьба триває, давня наполеглива боротьба. І люди є, сміливі, стійкі люди. Може, вони й не такі сильні, як Котовський, за ними немає погонь з перестрілками, але уряд, жандармерія полюють на них з облавами, вистежують, як найнебезпечніших ворогів. «Народовольці, так?» — загорівся Котовський. Невелике, але згуртоване братство відчайдушних людей, які оголосили смертний вирок самому царю, захоплювало його. Все, що йому вдалося зробити з своїм загоном, не варте було одного вибуху бомби, кинуті рукою народовольця. Всі ці люди займалися справжнім ділом!.. На його здивування, Романов і тут скривився. Котовський аж підскочив. Що, знову дурниці? Нічого собі, гарненькі дурниці! Самого царя цокнути — це дурниці? А міністра? А губернатора?

— Ви що ж — есер? — поцікавився Романов.

Зопалу Котовський заявив:

— Може бути. Мені це все одно. Я з тими, хто діє. Розумієте — діє!

Він по-яструбиному дивився на господаря, худу людину, з якої залізниця, здавалося, висмоктала всі соки, залишивши самий кістяк майстрового, необхідний для виконання роботи.

— Ви в шахи часом не граєте? — несподівано запитав той. — Я це до того, що тільки в шахах втрата головної фігури призводить до програшу. Та й то, знаєте, не завжди!

З подальшої розмови Григорій Іванович зрозумів: сперечатися з Романовим марно. Той залишався твердо переконаний: події у світі будуть обов'язково розвиватися таким чином, що молодий знаменитий експропріатор зрозуміє — не зможе не зрозуміти! — свою головну помилку в житті. Боротися з самодержавством потрібно, необхідно, але тільки не так, як це робив Котовський, о ні, зовсім не так!

Розлучилися вони тоді, мало не посварившись. Збираючись іти, Григорій Іванович з деякою зверхністю заявив, що, поки російського мужика вивариш, як це нібито вимагається, у фабричному котлі, поки, як-то кажуть, натягнеш на нього робітничу шкуру, поки те та се... так і життя промайне. Ні, чекати він не збирається. Та й навіщо? Ви там собі копірсай-

теся — листівочки, друкарні, прокламації, — а він знає, що того ж Хаджі-Колі з його вусатою товстою пикою, із здоровими городовими треба не листівочкою стьобати, не прокламацією... Він мене, значить, цеглиною, а я його хлібиною!

Проводжаючи гостя, Романов довірливо порадив йому бути обережнішим. На його думку, Котовський уже добряче насолів властям, і в першу чергу поліції. Чого варто їм пристрелити його при арешті? Скажуть — чинив опір. Чи при спробі до втечі. І ніхто їх не покарає, все буде законно...

Того вечора Котовський лише зневажливо гмикнув, але потім, коли поліцейський загін прочісував городи і все голосніше чулися голоси городових, він згадав пораду Романова і з жалем покрутив у руках заряджений браунінг. Справді, що у ньому? Так, іграшка для гімназиста. Слабенький проти цілої орави, не справитись...

На судове засідання публіка буквально валила. Безкорисливість знаменитого нальотчика, який не залишав собі зі здобичі жодної копійки, викликала жадібний інтерес. Що ж це за грабіжник такий? Голова Кишинівського окружного суду розпорядився пускати публіку до зали по спеціальних квитках.

Адвокат Гродецький, який захищав підсудного, вміло повертав до того, щоб надати процесу яскравого політичного забарвлення. У своїй промові він заявив:

— Коли одна людина, неїмуща, відбирає частину майна в іншої, їмущої, то, як правило, вона це робить в особистих інтересах — для себе і тільки для себе. Це просто і зрозуміло усім. Коли ж освічена, свідома людина, ризикуючи своїм життям, віднімає частину багатства в їмущого і роздає його неїмущим, таке незвичайне явище, такий протест особи проти несправедливого розподілу багатства у суспільстві будить суспільство і привертає до себе увагу. Ця людина незвичайна, вона думає не про особисте егоїстичне щастя, а про щастя інших, про щастя всього суспільства. Тут уже є щось дерзковенне, героїчне...

Головуючий на суді кілька разів переривав адвоката і врешті-решт вивів його з засідання.

Газета «Бессарабская жизнь», повідомляючи про вирок окружного суду, писала:

«...Котовський захищав себе особисто і спочатку намагався відкрити перед присяжними засідателями свої політичні погляди на суспільний лад і пригнічення нижчих прошарків суспільства. Головуючий зупинив Котовського і просив гово-

рити лише по суті справи... Присяжні засідателі ухвалили Котовському звинувачувальний вирок, і суд присудив його до каторжних робіт на 12 років за сукупністю з попередніми вироками. Це остання справа про Котовського, і він незабаром, мабуть, буде відправлений до місця свого заслання».

Перші два з половиною роки він провів у миколаївській каторжній в'язниці (так званій зразковій).

Весь режим каторжного ув'язнення в Росії був продуманий з таким розрахунком, щоб відбити в ув'язненого бажання жити. І миколаївська в'язниця справно виконувала своє призначення. У її похмурих страшних одиночках погасла не одна світла доля.

Від загибелі, чи ще гірше, від божевілля Григорій Іванович рятувався щоденною гімнастикою і читанням.

Гімнастика, все ті ж вісімнадцять вправ німця Мюллера, не давали тюремникам зломити не тільки його фізичну силу, але й дух. Навіть у карцері — вогкий темний підвал, кайдапи на голому тілі, сон на холодній цементній підлозі, сухий хліб без солі і кілька ковтків води на добу, — навіть там він не припиняв своїх вправ, і наглядачі, які зазирали у квартиру, дивилися на нього як на божевільного.

Для прогулянки ув'язненим відводилося п'ятнадцять хвилин на добу. Годинник висів у скляній шафочці на огорожі, і арештант сам бачив, скільки він гуляє. Григорій Іванович, намагаючись вимити з легень гниле повітря камери, весь відведений час бігав по доріжці. На вартових він звик не звертати уваги.

Читали арештанти дозволені начальством книги з тюремної бібліотеки, здебільшого духовні. Можна було попросити граматику, синтаксис, дещо з російської літератури. З газет дозволялися «Правительственный вестник» і «Русский инвалид». Таємно по руках ходили і недозволені книги (жандарми-ключники були з селян, по набору, і з ними домовлялися). Котовський читав жадібно. Тільки тут, у неволі, він зробив для себе дивовижне відкриття: виявляється, на білому світі існує така свобода, яку не закути ні в яке залізо, — свобода мислити.

Велике враження на нього справили твори крамольного князя Кропоткіна «Записки революціонера» і «Промови бунтівника». У князівських жилах текла голуба кров нащадків Рюріка, за знатністю походження Кропоткіни стояли вище від царюючих Романових. У бунтівникові князі Котовський ніби

знайшов однодумця. Але — дивна річ! — роздумуючи над тим, до чого закликав Кропоткін — до повної експропріації приватної власності і, так би мовити, грабування награваного, — Григорій Іванович непомітно для самого себе почав відчувати незадоволення. Ну добре, він став загрозою для поміщиків, вони тремтіли при самій згадці його імені. Але що він змінив коли не в усьому світі, то хоча б у своєму повіті? Відбирав гроші, коштовності? Роздавав їх, нічого не залишаючи собі? Проте головна коштовність поміщиків — земля. А її не піднімеш і не забереш з собою. Виходить, треба щось інше... (Перед останнім арештом він довідався, що звістка про розстріл робітників біля стін Зимового палацу примусила Скоповського з сім'єю перебраться для безпеки у місто, щоб багатий Фарамуш потихеньку скупив землю і найняв для охорони хутора черкесів, а Флорю арештували стражники за якісь листівки. Часи змінилися швидко, — тепер уже ні в кого з селян не залишалося надій, що добрий цар відбере всю землю у поміщиків і розподілить її «по совісті»).

Після Миколаєва його перевели до Смоленська, потім в Орел. Він весь час думав про втечу, готувався, чекав нагоди, але з цих в'язниць ще ніхто не втікав, недаремно за їхніми міцними стінами сиділи «найнебезпечніші злочинці». Невже доведеться вирушити в Сибір, страшну в'язницю без стін і даху, надійне, перевірене місце, куди царський уряд засилав усіх, кого хотів позбутися безкровним способом? Втекти звідти буде ще важче.

За роки в'язниць, втеч і погонь у Котовського виробився погляд постійно настороженої людини, приплющений погляд похмурих, важких очей. Правда, в нього ще залишилися задекиуваті вусики — ех, раз живемо! — але в той час їх можна вважати лише даниною минулому, що загубилося без вороття. Примружившись, він тепер не переставав вдивлятися у все, що діялося навколо, і в ньому, поки що непомітно для самого, відбувалася велика, важка, повільна, але безупинна робота.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Над мокрою розгрузною дорогою висів глухий дзвін кайданів. Арештанти були скуті по руках і ногах, а для надійності ще й з сусідом.

У пару Котовському дістався миршавенький чоловічок, делікатний, який легко червонів від будь-якої дрібниці, не-

стерпний заїка. Григорій Іванович не повірив, довідавшись, що його напарник виконував на волі важкі й небезпечні обов'язки «верблюда» — так називалися у підпільників перевізники нелегальної літератури з-за кордону. На роботі заїка відзначався неймовірною винахідливістю і холонокровністю. Одного разу він привіз валізу з шрифтом, і якось так трапилося, що його ніхто не зустрів на вокзалі. Одягнений вишукано, справжнім паном, він недбало покликав чергового жандарма, і той з готовністю потяг важенну валізу до візника. У станційних шпигів винахідливий «верблюд» не викликав ні найменшої підозри.

За плечима у заїки було таке страшне місце ув'язнення, як Орловський каторжний централ (тож одразу і впало у вічі, як він поводився із своїми кайданами: як правило, досвідченого арештанта впізнають по економному дзенькоту кайданів). Григорій Іванович пробув в Орловському централі кілька місяців і знав, яке це випробування для будь-якої людини. Ув'язнених там нещадно били буквально за все: за те, що здоровий, і за те, що хворий, за те, що росіянин, і за те, що єврей, за те, що маєш хрест на шиї, і за те, що хреста немає.

В етапі заїка мав знайомих і однодумців, двоє з них плентались через дві пари попередку. Один — величезного зросту і сили, по кличці Молотобоець, йому під час розгону маївки жандарми вибили око; другий — до краю простуджений, в окулярах, замотаних товстою суровою брудною ниткою, і з борідкою клинцем, — його називали товаришем Павлом. Політичні нічим не відрізнялися від решти: всі вдягнені у сірі сукощі халати і такі ж безкозирки, лише в одних на спині нашиті два жовтих тузи, а в інших — один (два тузи — відзнака зсильнокаторжних; одним тузом мітили засланих на поселення).

Придивившись, Григорій Іванович виявив, що товариш Павло так зумів себе поставити, що його поважали не тільки ув'язнені, а й конвойні, хоча ні в зовнішності його, ні в поведінці не було ніякої відчайдушності. Певно, товариш Павло брав не силою, а чимось іншим...

Політичні, які потрапили в етап, були здебільшого з робітників Івано-Вознесенська, Шуї і Орехово-Зуєва. Останнім часом судові власті провели кілька великих процесів. «За участь у спілці, яка поставила за мету своєї діяльності насильницьке повалення існуючого в Росії суспільного ладу», за належність до РСДРП всі звинувачувані за 102-ю статтею кримінального кодексу одержали по вісім років каторжних робіт, позбавлення всіх прав і довічне заслання у Сибір.

Кілька чоловік були засуджені виїзною сесією Московської судової палати за «належність до організації Московського окружного комітету РСДРП».

Револуційний спад, що настав у країні після бурхливих подій 1905 року, дуже розбавив мешканців російської каторги засудженими за політичну діяльність. В етапі, з яким рухався Котовський, були бундівці і анархісти, есери, більшовики і меншовики — люди не тільки різних переконань, але й різної сили, волі, запалу й відваги. З самого початку Котовського приваблювало те, що ці ув'язнені на відміну від Іванів та інших дрібних кримінальних злочинців не сперечалися про поділ здобичі, не горлали за картами, не баяли драки про горілку і своїх «марух». На суді ніхто з них не хитрував, намагаючись викрутитись і пом'якшити вирок, вони говорили про свою боротьбу відкрито, і в цьому проступало певнимовне презирство до всіх, хто стояв при владі. Навіть здійснивши втечу, потрапивши на волю, вони не поспішали об'їдатися життям, а незмінно бралися за своє, за старе: підконувалися під устої того, що називалося «престолом, вірою і вітчизною», причому кожен поспішав зробити до чергового арешту якомога більше. В ув'язненні політичні трималися дружно і з достоїнством. У них вважалося ганьбою знімати перед тюремниками шапку, схоплюватися, коли до казарми заходив хтось з начальства, подавати прохання про помилування («подаванці» виключалися з товариства). Разом з тим, діючи організовано, вони добилися права самостійно вибирати старост, тримати вдень двері камер відчиненими, носити свій одяг, виписувати книги, грати в шахи, вести диспути. Ці привілеї були буквально відвойовані у тюремній адміністрації виснажливою багаторічною боротьбою. Політичні діяли своєю єдиною зброєю, проти якої безсила будь-яка влада з усією охороною, — згуртованістю. Причому, коли не досить було загального голодування, ув'язнені не зупинялися і перед самовбивством. Колись у Сибіру, на Карі, протестуючи проти жорстокості тюремників, кілька чоловік в один день і годину покінчили з собою. Про цей випадок писала вся світова преса.

До свого арешту, суду й вироку політичні ставилися як до чогось звичайного. Григорій Іванович звернув увагу, що у товариша Павла сльозяться очі, обличчя стало прозорим, з підозрілим рум'янцем на щоках, — за всіма ознаками, у нього починався туберкульоз. Але старий залишався діяльним і бадьорим.

У його розмовах з товаришами постійно згадувалося ім'я Леніна. Товариш Павло часто починав так: «А знаєте, що ду-

має Володимир Ілліч з приводу того й того?» В оточенні товариша Павла кілька разів на день можна було почути: «Ленін пише...», «Ленін вважає...» На розпитування Котовського маленький заїка, важко вимовляючи слова, пояснив, що для більшовиків авторитет вождя настільки високий, настільки високий — порівняти просто ні з чим.

Одноокий Молотобоець розпитував сусідів про становище в організаціях Москви, настрої робітників, партійну роботу в районах, про настрої інтелігенції, серед якої в той час посилювався розбрід.

У бесідах з кайданниками товариш Павло запевняв, що в світі, судячи з усього, готується велика війна. Звичайно, війна принесе багато лиха, але вона неминуче загострить незадоволення робітників і селян і врешті-решт призведе до революції. Така логіка історичного розвитку.

Протягом кількох місяців шляху у Сибір голоси політичних звучали незмінно бадьоро, часто лунав сміх, викликаючи незадоволення конвою.

Дивно, думав Котовський, чим важче ставало на етапі, тим твердіше ці люди вірили, що кращі часи не за горами. Голодні, хворі, скуті по руках і ногах, вони жили великою, незламною надією.

Етап був довгий, рухалися повільно, з днюваннями і ночівлями, і світогляд Котовського день за днем розширювався. Події 1905 року були лише першим натиском великої бурі. Підпільники, про яких він колись зневажливо згадував у суперечці з Михайлом Романовим, не боялися ні масштабів початої справи, ні труднощів, ні відстаней. Втікаючи з в'язниць і заслання, вони з'являлися у великих європейських містах, в Америці, Австралії, Японії, навіть на екзотичних Гавайських островах, і всюди з мурашиною наполегливістю продовжували свою руйнівну, але водночас і будівничу діяльність.

Потроху він переконувався, що царське самодержавство має у їхній особі непереможного противника.

Молотобоець, коли їм з Котовським випадало йти поряд, розповідав, що хлопчаком він дві зими вчився в церковнопарафіяльній школі. Власне, не вчився, а чистив од снігу доріжку від будинку дячка, був у дячихи на побігеньках, подавав в алтар проскуру з поминанням за упокій, носив свічки, читав псалтир над небіжчиками. У чотирнадцять років поїхав на заробітки в Москву, поступив на фабрику Цинделя. Фабрична казарма, горілка, бійки... Взимку на кризі Москви-ріки влаштовувалися «стінки»: Симонова слобода проти Дангаєровки або ж деповські проти фабричних. Та ось перші під-

пільні зібрання за Калитниками, біля огорожі Андроньївського монастиря. З'явилася мета — згуртувати робітників, скерувати їхні сили не один проти одного, а проти спільного ворога. Цвяховий завод Гужона, нафтовий завод в Анненгофському гаю, завод Барі за Симоновою слободою... Об'єднувалося робітниче плем'я — люди, про яких Карл Маркс сказав, що їм нічого втрачати, крім своїх ланцюгів.

Молотобоець був учасником знаменитої Обуховської оборони, сім місяців просидів в одиночці, а потім був висланий в Якутську губернію під гласний нагляд поліції.

Серед засуджених царським судом на каторгу і заслання були, на подив Котовського, не лише робітники й селяни, бунтувати яким, як кажуть, сам бог велів. Багато було інтелігенції, навіть дворян, людей цілком забезпечених. Йому показали юнака, сина орендатора, який виріс у багатій сім'ї, у власному маєтку. Чалапав у кайданах вчитель, який дав гнівного ляпаса самому міністру освіти Сабурову. Перешіптувалися про таємничого похмурого арештанта, до якого у харківську в'язницю навіщось пізно ввечері приїжджав генерал-губернатор.

Котовський вважав, що Молотобійцю з вироком пощастило: заслання — не каторга. Але запротестували одразу і Молотобоець, і заїка. На їхню думку, заслання набагато важче, ніж в'язниця і навіть каторга. На каторзі люди живуть у колективі, і страждання, яких вони зазнають, об'єднують їх між собою. У засланні ж людина самотня, вона позбавлена права на працю, їй заборонено виходити навіть на околицю. Як правило, засланців заганяють у такі глухі кутки, де ще не знають застосування колеса. Недаремно серед засланців надзвичайно високий процент самовбивств і випадків божевілля.

— Людина ж не в'ялена вобла! — сказав з досадою Молотобоець. — У неї і душа, і мозок.

— В'ялена вобла... — посміхнувся Григорій Іванович, підтягуючи ремінь від кайданів на ногах. — Щедрина цитуєте?

Йому здалося, що Молотобоець і заїка здивувалися, подивилися на нього з цікавістю.

— Чит-тали? — запитав заїка.

— Доводилося, — ухильно відповів Григорій Іванович, ображений тим, що товариші по етапу здивовані його начитаністю.

Згодом він довідався, що Салтиков-Щедрін був улюбленим письменником політичних. В етапі, сперечаючись між собою, викриваючи один одного, вони постійно згадували «премудрого пічура», «самовідданого зайця», «карася-ідеаліста» — напівнатяки, цілком зрозумілі Котовському.

Зрозумівши зміну в настрої Котовського, маленький заїка стиснув його руку. Григорій Іванович нічого не сказав, але на серці у нього потепліло. Через кілька хвилин він запитав:

— Але тікати з заслання легше?

Заїка і Молотобоець презирнулися. Так, це, мабуть, єдине, що свідчить на користь заслання: втекти звідти все-таки простіше, ніж з каторги.

За сімдесят шість верст від Іркутська був Александровський централ — зловісні ворота сибірської каторги.

Після Красноярська в етапі почали говорити про те, що їх чекає в Сибіру. Розповідали, що після 1905 року каторжне начальство лютує, не знаючи міри. Грізна зброя в'язнів — колективізм — була зламана. Будь-яка спроба організувати голодовку приречена на провал. Настало свято реакції.

Непевно, говорили про порядки в самому Александровську. Начальство ніби досі не могло забути, як у 1902 році тут повстали каторжні, викинули охорону, забарикадувалися і тримали облогу, доки перелякана адміністрація не задовольнила всі вимоги в'язнів.

Незадовго до Александровська етап зашепотів гаряче і схвильовано. Обговорювалася свіжа новина: в Зерентуї покінчив з собою Єгор Созонов, ссєр, який відбував каторгу за участь у вбивстві Плеве (вбивство царського міністра було організоване невловимим Борисом Савинковим; сам Савинков арешту уник, а Созонова було схоплено й засуджено). Єгор Созонов покінчив з собою демонстративно, вимагаючи усунути озлобленого начальника каторги. Про самовбивство вдалося повідомити на волю, і власті злякалися.

На переляку властей взагалі побудована вся система боротьби в'язнів за свої права. Справа в тому, що в'язниця сама по собі є свідченням слабості і страху, недарма її, як якийсь відхоже місце, стараються зашпунти кудись на околицю, подалі від очей. І раптом світ дізнається не лише про в'язницю, але й про бунт у ній! Газети, шум... У високого начальства незадоволено кривляться губи, — непристойну історію, як правило, з хати не виносять. Гримаси високого начальства боляче відгукуються на нижчому: там починаються перебої серця, тремтіння ніг. Життя псується. Тому до бунту ніяке начальство, як правило, ув'язнених не доводить.

Так трапилось і в Зерентуї: колишнього звіра начальника змінили.

Відчувалося здалеку, якою неспокійною, напруженою була обстановка на всій сибірській каторзі. Недаремно сюди відправляли тільки тих, хто одержував за вироком більше восьми років. Решта відбувала покарання у в'язницях Центральної Росії, — в Сибіру і без них повнісінько.

Перед Александровськом підтягнувся і забігав конвой.

— Ногу, ногу тримати як слід! — покрикував старший. — Без розмов! Дотримуйся відстані на одну простягнуту ногу. Пара від пари на три кроки... Дотримуйся порядочку, інакше битиму. Без розмов!

Була відлига. З тайги навалювалися густі тумани, сніг па полях осів. Важкі коти, арештантські черевики, промокли наскрізь. Конвой не дозволяв обходити калюжі.

Вузькою сірою стрічкою, по двоє, змучений етап почав втягуватися у розчинені дерев'яні ворота. На широкому подвір'ї купками стояли каторжні, вишукуючи серед новачків знайомі обличчя.

Етап зустрічав начальник централу Хабалов — стояв насуплений, широко розставивши ноги, заклавши руки за спину.

Рух раптом уповільнився, почулися незадоволені голоси:

— Що там? Чого їх чорти мордують?

— Гей, чого зупинилися?

Сильніше натискали задні.

— Б'ють когось...

Нарешті від одного до другого передався наказ: за три кроки від начальника централу кожен повинен зняти головний убір.

— Ого! Порядочки...

— Об-бурл-ли-во... — засмикався низенький сусід Котовського і з викликом випростався, щільніше насунув безкозирку.

Знову заворушилися, рушили.

— Гей, окуляри! — почув Григорій Іванович грізний окрик наглядача. — Гей, кому кажуть!

Товариш Павло, підтримуваний Молотобойцем, прошкутильгав повз начальника централу і не торкнувся арештантської безкозирки.

У Хабалова налилися брезклі щоки.

Підскочивши до строю, наглядач розвернувся і вдарив непокірного арештанта у вухо. Безкозирка й окуляри товариша Павла полетіли у багнюку.

Передні ряди в етапі озирнулися, почали зупинятися. Порядок знову зламався.

— По місцях! — закричав Хабалов і, зім'явши погон на плечі, викинув угору товстенький кулак. — Заморожу, як омуля!

Приготувалися наглядачі, конвой.

Маленький заїка задирливо ловив погляд Хабалова, але очі начальника централу свердлили Котовського, який виділявся в натовпі масивністю відкритої шиї і шириною плечей: зніме він шапку чи не зніме? Котовський зухвало витримав погляд. На нього, як іноді бувало, накопалося: шалено округлилися очі, скам'яніли вилиці. У такому стані він був готовий на найбезглуздіший вчинок. На, бий мене, ріж мене! Ну?

Наглядачі затаїлися, чекали наказу. Хабалов, посапуючи, промовчав. Досвідчений тюремник, він знав, на що здатні люди, нехай і закуті, на грані відчаю. Зараз будь-який необережний вчинок міг збунтувати етап.

Але Котовського він мстиво запам'ятав, не забув і очкарика, якого на очах у всього етапу вдарив наглядач. Увечері того ж дня він розпорядився відправити обох у карцер.

Пам'ятаючи, що перед шаленим плечистим арештантом спасував сам начальник централу, наглядачі завбачливо з'явилися гуртом. Хтозна, якого коника може викинути. Відчайдушна голова.

Сидіти Котовському довелося у найрізноманітніших в'язницях. В одних режим був трохи слабшим, в інших — суворішим, в одних серед наглядачів можна було знайти людину, через яку зв'язувалися з волею, в інших — не смій і заговорити. (І зовсім як анекдот ходила серед в'язнів розповідь про одного дивакуватого начальника в'язниці, здається у Вільно, який, заходячи в будь-яку камеру, ввічливо знімав кашкета). Але карцери скрізь були однаковими — скрізь підвальні кам'яні мішки з вогкими стінами і підлогою.

Щоб зігрітися, Григорій Іванович звично займався гімнастикою. Крім того, долати виснажливе нудне ув'язнення у кам'яному мішку допомагала маленька хитрість, до якої він вдався ще в перший арешт: він настроював себе на сидіння набагато більше одержаного строку (скажімо, замість призначених п'яти днів настроювався на всі десять), тому звільнення щоразу сприймалося ним як подарунок долі, і він зустрічав наглядачів з таким ясним обличчям, ніби гнилий карцер не мав над ним ніякої сили. Звичайно, дитяча хитрість, але допомагала...

У перші хвилини, коли наглядачі гуртом провели його з товаришем Павлом униз і, замкнувши, залишили удвох, Григорій Іванович не помічав, що оголений метал браслетів

натирає кісточки (у покараних карцером, як правило, відбираються підкайданники і кайдани залишаються на голому тілі). Шаленість його не минала. Здається, було б легше, якби його вдарив Хабалов чи наглядач. Ого, він би не подивився ні на конвой, ні на наглядачів. Зрозуміло, його б побили до півсмерті (а тюремники вміють бити, і б'ють важкими, підкованими чобітьми), зате на душі було б чистіше: і я з вами, собаками, теж не церемонився! А зараз гнів розпирав груди, вимагав виходу.

Гримлячи ланцюгом, він метлявся по кам'яному закутку — три кроки туди, три кроки назад — і з неприязню позирав на свого мимовільного напарника по ув'язненню. В дорозі він звик ставитися до товариша Павла з повагою, шануючи його за вченість і твердість характеру. Зараз від поваги не залишилося й сліду. Чому він стерпів удар наглядача? Та й решта... Вони чого дивилися?

Товариш Павло, тільки увійшов, опустився біля стіни навпочіпки і почав перев'язувати ниткою зламані окуляри. Котовський пирхнув у вусики і закрокував енергійніше: певно, не вперше одержувати у вухо. Борці! Революціонери! Ні, він би не стерпів...

Полагодивши окуляри, товариш Павло сховав їх у кишеню арештантського халату і заходився обмотувати ганчірочкою браслети кайданів. Котовський продовжував ходити і пирхати. Товариш Павло його ніби не чув, не помічав. Ось він справився з обмотуванням браслетів, позіхнув, смикнувся від холоду і, дочекавшись, коли Котовський втихомирився і сів до стіни, теж зробив кілька кроків, горблячись, засунувши руки в рукави.

З них двох ще ніхто не сказав один одному жодного слова.

Котовський задер штанину і, роздивляючись розтерту до крові ногу, поцокав язиком. Товариш Павло зупинився.

— Ай-ай-ай... — співчутливо проспівав він, похитуючи своєю косою борідкою. — Треба ж!

Він ловко відірвав від зворотного боку халата шматок м'якої зношеної ганчірки, присів і взявся за клятий безжалісний браслет, намагаючись не торкатися свіжої рани. Просовуючи ганчірочку між залізом і тілом, він відштовхував руки Котовського, які йому заважали.

— Та я сам... Чого ви? — бурмотів Григорій Іванович.

— За це маленьких лають, а ви... — примовляв товариш Павло, і від його старечого бурчання гнів Котовського зовсім зник, він гостро відчув біль у пораненій нозі. Здається, справді погарячував. І чого, питається, розбігався?

Спостерігаючи за вмiлими руками товариша Павла, Котовський зрозумів, що перед ним теж досвідчений в'язень. З'ясувалося, до речі, що старий сидів і в Смоленську, і в Орлі, але в Миколаєві, у тамтешній так званій зразковій в'язниці, побувати йому не довелося.

І все-таки ляпас наглядача не виходив у Котовського з голови.

— Що ж, — несподівано запитав товариш Павло, — коли б він зачепив вас, не стерпіли б?

У голову знову вдарила кров, скам'яніли ніздрі: він ясно уявив п'яне мурло Хабалова, нахабний, безбоязний замах його руки...

— Уб-б-бив би! Г-горло вирвав! — У Котовського застрибала щелепа, він стиснув зуби, прикрив потемнілі очі. — Ненавиджу!..

Вусики на зблідлому борошністому обличчі здавалися наклесеними. Товариш Павло лише головою похитав. Певно, і страшний же чоловік у гніві!

— Ех, молоді люди, молоді люди... Подивлюсь я на вас, Григорію Івановичу... Яка у вас велика сила пропадає, га? Розумом не збагнути, Ну чого ти кипиш даремно? Чого?

— Не можу! — Гнів знову підняв його на ноги. — Терпіння немає.

Знизу вгору товариш Павло подивився на нього з ледь помітною усмішкою:

— А ти збирай. Назбируй потрошку. Потім знадобиться.

— Назбирав уже... о! Через край вихлюпується!

Крокуючи по кам'яному закутку, Григорій Іванович бряжчав залізом і говорив гаряче, плутано, невпинно. Збирати й чекати... Говорили йому про це, радили. Але він не може, не хоче. Адже життя минає! Чого чекати? Чого дочекаєшся? Він признався, що не вірить, ніби в найближчий час вдасться звалити таку махину, якою йому уявлялося російське самодержавство. Він бачив перед собою величезну силу, яка підпиралася армією, жандармерією, поліцією, всією державною системою пригнічення і придушення. А хто за нами, тобто проти тих, хто в столицях, нагорі? Так, правильно, злих у країні багато. Але надто вже сильні ті... Розмовляв він з Молотобойцем, той спить і бачить організацію робітників. Проте чому саме робітників? Свого часу він спостерігав за робітниками на заводі князя Манук-бея. Це, звичайно, не селяни: нічого свого, лише руки та ганчірка, щоб відгородитися в кутку казарми від сусідів. А між іншим, сказав він, у тому ж 1905 році се-

ляни показали себе ніби й активнішими. Робітники страйкували, балувалися листівками і прокламаціями, а селяни взялися як слід — за сокири, за вила, пустили по обійстях «червоного півня». Хай йому біс, може, все-таки правий князь Кропоткін: краще вже шарпати поміщиків в обійстях, грабувати, як він пише, нагробоване?

Товариш Павло слухав терпляче, не перебивав і копірився у себе в ногах, щось там перемотував, підв'язував.

— Макітра в тебе, Гришо, — хоч з відра у неї лий, — мовив він нарешті, коли Котовський виговорився і замовк. — Але пхаєш ти в неї, вибач мені, ніби свиня по городу йде: що трапилося, те й давай. Який дурень підсунув тобі писанину князя? Ага, сам роздобув! Та ще, напевно, таївся, ховав, заглядав потай? Мабуть, і «Промов бунтівника» начитався? Ну, признайся ж!

Він замилувався збентеженням закутого багатиря в розхристаному на грудях халаті.

— Я не есер, не думайте, — Григорій Іванович загородився долонею. — Але признайтеся, що у тактиці вони пішли набагато далі від інших.

— Єруслан ти, як я подивлюся, — з тихим докором сказав товариш Павло. — І як тебе досі не прибили — розумом не збагну.

От, от, те ж саме казав йому і Михайло Романов...

До дверей підійшов і зазирнув у вічко наглядач, пригрозив доповісти кому слід. Довелося затихнути на хвилинку, на дві.

Ні, не суперник був Котовський старик у словесному бою. Товариш Павло навіть не сперечався з молодим і нестриманим сусідом. Тонем людини, вимушеної пояснювати прописні істини, він почав утовкмачувати: адже сам казав, що самодержавство — ціла система пригнічення, добре продумана і сильна. То хіба ж не безглуздо боротися з системою одному? Це все одно що ложкою вичерпати море! Проти системи вистойть тільки система, сильна організація. Будь-яка інша боротьба заздальгідь приречена на невдачу. «Ти похвалив тактику есерів... Хлоп'яцтво! Сліпота!» Для справжньої революційної роботи мало бажання і відданості, готовності померти, найважливіші тут організованість і дисципліна. А терор, боротьба одинаків — це од відчаю. Ще Віктор Гюго дотепно зауважив, що терор так само прискорить настання революції, як можна прискорити плин часу, підштовхуючи стрілки годинника. Революція — це боротьба мас, а не одинаків. Ми не в терор віримо, а в іншу силу — робітничу організованість. Один

у полі не воїн. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — ось лозунг, який приведе до перемоги. Всі інші шляхи, вони, по суті, вигідні тим, хто нагорі, бо дозволяють їм розбивати своїх противників поодиночі. Отже, всі ці князівські заклики до грабування награваного, весь героїзм навіть таких видатних людей, як Халтурін, Желябов... Ні, ні, він визнає, що «Народна воля» збрала рідкісних, дивовижних людей. Але хіба не прикро розмінювати таких людей на якихось там царів? Адже російські самодержці, за невеликими винятками, бездарні люди. Тож чи варті вони подібних жертв? Це, вибачте, все одно що кришталевою вазою забивати вульгарного іржавого цвяха. Ось, до речі, останній приклад, зовсім свіжий — Єгор Созонов... яка людина була! А на що витратив себе? Ну, вбили Плеве. Так інший прийшов! Інший!..

— Не розумію я, — з викликом примружився Котовський, — ви що ж, крові боїтеся? Збираєтеся робити революцію чистенькими руками?

Товариш Павло затнувся, щоки його вкрив гнівний рум'янець.

Він запитав, чи уявляє собі Котовський айсберг. Так от, тонни цього крижаного велетня сховані під водою, не видні згорні. Але час, еонце, тепла вода потроху підточують основу айсберга, і в якусь мить звичний центр ваги зміщується і перед очима свідків відкривається страхітлива картина. Гуркіт льоду, шум води, велетенські хвилі, вихори... Те ж саме станеться і в Росії, коли весь її одвічний дрімучий устрій перевернеться догори дном. Разом із скрипінням колеса історії пролунає і хрускіт кісток.

— І ми це розуміємо, чудово розуміємо! — запевнив він свого молодого співбесідника.

Григорій Іванович замислився. Але чи не виходить, запитав він трохи згодом, що більшовики (на той час слово це було йому вже добре відоме) геть відкидають такі поняття, як, скажімо, самопожертва, героїзм? Звичайно, він розуміє, що тут не гра в шахи і втрата фігури означає дуже мало (Григорій Іванович згадав Романова), але ж і окрема людина не просто пішақ. Правильно? Організація організацією, система системою, а на таке, як Єгор Созонов, вистачить духу не в кожного. Він це добре знає!

— А... Героїзм ваш... — махнув рукою товариш Павло. — Був би ти членом партії, я заборонив би тобі займатися дурницями, зажадав би дисципліни.

Самопожертви він не заперечував, зовсім ні. Але коли вже людина вирішила пожертвувати собою, то тільки так, щоб

своєю смертю завдати ворогу жорстокого удару. А інакше помирати не варто.

— Так, а Єгор?

— О, Єгор... — Товариш Павло зовсім розстроївся.

Безгаланна доля Єгора Созонова не давала йому спокою ще на етапі. Так безглуздо закінчити життя!.. Але справа тут, певно, ось у чому. Поміркувавши, він дійшов висновку, що Єгор вчинив так з відчаю. Авжеж, саме так... Людина цільна і горда, яка присвятила все своє життя боротьбі, врешті-решт зрозуміла, що час однаків минув, що всі зусилля таких, як він, неодмінно ведуть до поразки. Що йому залишалося робити? Викинути білий прапор? Зізнатися перед усіма в марності своїх багаторічних зусиль? Ні, не такий він чоловік. І помер він так, як і жив, — одинаком, але обрав собі смерть на людях. Зіграв востаннє, під завісу.

— Героїзм, Гришо, в моєму... в нашому розумінні, справжній героїзм, а не на публіку, — це коли ти робиш те, що необхідно. Нехай цього поки що не видно, тебе не помічають, але все одно твоя робота... це... ну, як би тобі зрозуміліше сказати... це щось на зразок посіву, розумієш? Ніби зернята, які обов'язково зійдуть, коли навіть тебе вже не буде серед живих.

— Чому ж не зрозуміти? — Котовський стеноу плечима. — Я агроном. Але думати, як ви кажете, про сходи, тобто про те, що буде тільки після нас, — значить усього-на-всього угноювати собою ґрунт для інших. Адже так виходить!

— А тобі, — розсердився товариш Павло, — треба, щоб тебе впізнавали, писали про тебе в газетах, тицяли в тебе пальцем? Дивіться, мовляв, ось він, герой наш!

Ну, герой не герой, а гріха таїти нічого: газети він переглядати любив. Сидиш на веранді ресторану, читаєш, що про тебе накручено, і думаєш: от здивувалися б усі навколо, якби підвівся ти і сказав на повен голос... Та й задьористі записки отамана Адського... Заперечувати цього разу було нічим, і він відчув себе перед глузлигим і розумним старим ніби роздягненим і обшуканим до глибини.

«Цікаво, щодо газет він навмисне підпустив чи до слова вийшло? Уїдливий бісів дід...»

Остаточо добив його старий своєю біографією.

У поведінці Котовського завжди прохоплювалось якесь хикування тим, що довелося йому зазнати, незважаючи на молодість. Іншій людині вистачило б на все життя і десятої частини того, що випало йому. Та ось наприкінці четвертої доби в карцері товариш Павло, добряче змерзнувши, раптом заго-

ворив про нестерпну задуху Гавайських островів. Григорій Іванович аж підскочив від здивування, як, невже?.. Ні, це було, схоже на якесь марення. Подумати тільки, одна назва чого варта!

Син миколаївського солдата і прачки, товариш Павло в тринадцять років утік від батьківських побоїв і, навчившись паяти, рубати й пиляти, кочував по московських заводах. Якось сусід підсунув йому брошуру, віддруковану на гектографі. Назавжди запам'яталися слова: «Один їсть за сто чоловік, а другий голодує». Більше року просидів у Таганці. Був багато разів битий, одного разу власною рукою його превосходительства пана Зубатова. У в'язницю прийшов з чорними кучерями, вийшов напівсивим. Потім заслання, втеча, арешт, рік попереднього ув'язнення. Цього разу вийшов зовсім сивим.

Потім працював на Уралі. Поклавши в кишеню шматок хліба, тижнями об'їжджав заводи Пермської губернії, проводив ночами збори робітників і членів партії. В дорозі занедужав, вимушений був зайти у село. Там його видали. В'язниця, суд, каторжні роботи. Втік у Шанхай. Працював кулі. З Китаю поїхав до Австралії, брав участь у робітничому русі. Почав пробиватися ближче до Росії, сховався у трюмі пароплава. Коли після тижня хитавиці і темряви він виліз нагору, перед ним виникли Гаваїї, що ніби випливали з вод Тихого океану. Він був вражений їхньою красою. Але на островах, на цукрових плантаціях, він побачив худі, зсутулені спина тубільців, їхні жалюгідні халабуди з пальмового листя, дітлахів, що копирсалися у покидьках, самозадоволених американців, які почували себе тут безмежними володарями. Заробивши грошей на дорогу, він вирушив до Сполучених Штатів. Бідував страшенно. Працював на найважчих роботах, захворів на туберкульоз.

На роду йому було написано посидіти ще й у французьких в'язницях...

Прислухаючись до глухуватого голосу старого, Григорій Іванович пригнічено мовчав. Яка, в дідька, доля, яке життя! Бувають біографії, але ця... Жалюгідним видався він сам собі з своєю повітовою, містечковою славою. Отаман Адський... З сорому б згорів!

Покашлюючи, товариш Павло признався, що непотрібними пустощами грішив і він. Стежиш-стежиш за собою, а потім візьмеш та й зірвешся.

А діло було так. Свого часу він переховувався на Волзі, в приволзьких містах. У Саратові довелося взяти участь у

випуску першого номера марксистського журналу «Саратовський робочий». У жандармських колах, звісно, зчинився переполох. Полковник Іванов, голова місцевого управління, рвав і метав. Почалися арешти. Треба ж було так статися, що до рук жандармів потрапили товариші, причетні до випуску журналу! Треба було поспішати з випуском другого номера, щоб довести жандармам: справжня редакція журналу — на свободі. Через кілька днів другий номер вдалося надрукувати.

Звичайно, до полковника Іванова журнал потрапив би своїм шляхом, але захотілося пожартувати. Товариш Павло зробив дарчий напис від імені шанувальників жандармських талантів полковника Іванова, написав на конверті: «Тут. Жандармське управління» — і опустив конверт у поштову скриньку.

Хлоп'яцтво, звичайно; за такі витівки треба ременем лупцювати. Але що було, то було. Правий Салтиков-Щедрін: коли у вобли вичистили нутрощі і повісили її на шнурочку на сонці, коли голова її підсохла, а мозок вивітрився, вона з задоволенням сказала: «Як добре! Тепер у мене ні зайвих думок, ні зайвих почуттів, ні зайвої совісті...» Бідна в'ялена вобла! Врешті-решт, боєць і з недоліками все-таки боєць, а муха без недоліків всього-на-всього бездоганна муха.

Ось уже тиждень, як вони у кам'яному мішку.

Григорій Іванович бачив, що холод, сирість, убога їжа підточують сиди товариша Павла. Карцер з його жорстоким режимом валив людей і не з таким здоров'ям.

Старий став кашляти, хапатися за груди.

— От прив'язався! — промовляв він щоразу, коли напад минав.

Котовський зціплював зуби. Коли б він міг поділитися з ним хоч краплею свого здоров'я!

Старий менше ходив, більше сидів, загорнувшись у халат. З Котовським вони прилаштовувалися спати чи сидіти спина до спина, так було тепліше, і Григорій Іванович, розігрітий ходюю і вправами, з жалем відчував немічну плоть хворого — самі гостренькі, дугою вигнуті хребці.

Помітивши, що товариш Павло пожвавлюється в розмові, Котовський старався розговорити його, не дати йому залякнуту у мовчанні, з втупленими в одну точку очима. Гірше було ночами. Котовський прокидався від звуків тамованого кашлю, чув, як вовтузиться і щось шепоче сусід. Він розумів: товариш Павло мучиться сам, тому вдавав, що у нього теж без-

соння, розповідав йому смішні історії і сміявся сам, хоча сміятися йому не хотілося, як не хотілося й розповідати.

Якось він запитав про Леніна. Старий одразу пожвавився, підвівся і сів, обхопивши коліна. Товариш Павло знав Леніна особисто, зустрічався з ним за кордоном. На його думку, авторитет і чарівність більшовицького вождя особливо зросли після перемоги реакції, коли робітничий рух роздирався безліччю партій і груп («ніби князьки у стародавній Русі»). А взагалі ставлення до Леніна в партійному середовищі склалося, як до товариша у кращому розумінні цього слова, як до близької, рідної людини, «нашого Ілліча».

«Нашого...» Знав би старий, якою відчуженістю віяло на Котовського, коли він чув: ми, нас, наша справа! Сам він таких слів не вживав (не звик) і зараз з особливою гостротою відчував, що опинився збоку, в стороні від великого діла, в цілковитій самотині.

— Чогось, я, певно, не розумію, — признався він товаришу Павлу. — Копати, як ви кажете, підкопуватися... Чекати, коли айсберг перекинеться... Ніби жити людині тисячу років. Життя ж не вистачить, щоб дочекатися! І без того молодість, вважай, уже минула.

— Ох, отаман ти Адський! — покректав товариш Павло.

Час чекання, якого так побоюється Котовський, за його словами, вже позаду. Давно позаду! Адже століття, не десятиліття, а саме століття російське самодержавство вело непримиренну війну з своїми підданими. Так, так, і Пугачов, і Разін, і декабристи... Але це, так би мовити, відкрита, оголошена війна. А неоголошена? Адже воювати — не обов'язково стріляти! І така війна триває, вона не затихала і не затихає, незважаючи на всю жорстокість влади. У цій війні траплялися відпливи і припливи, успіхи й невдачі. Ми, признавався товариш Павло, зазнавали і зазнаємо величезних втрат: посаджені в каземати, закатовані, страчені, вбиті під час погромів. Але ми не припиняємо наступу, а війну виграє, як відомо, той, хто наступає. Видається парадоксом, але ось що знаменно: чим відчуженіші наші втрати, тим більший приплив до нас бажаючих піти у бій. О, це лише здається, що після дев'ятого року самодержавство зміцніло і стало на ноги! Омана! Воно добилося лише перепочинку. І скоро, скоро почнеться. Тепер уже скоро. Це буде такий грім, така битва — страшна і чудова!

Але армія, армія! Котовський хапався за свій останній аргумент. Як справитися з армією? Йому не вірилося, що сірошинельний безсловесний моноліт, муштрований віками

покірно вмирати за «вір-отечество», скутий статутом і погрозою негайної розправи за найменший непослух, може теж раптом взятися тріщинами.

• Брязкаючи ланцюгами, товариш Павло рвучко підхопився, підняв над головою скуті руки.

— Як я в біса ненавиджу цю сліпоту! Навіть вони... вони самі розуміють, що кінець близький. Думаєш, чому вони так лютують? Каторга, шибениці, розстріли... Не так сказав, не туди ступив... Од безсилля, од відчаю. Їм більше нічого не залишається. Навіть вони це розуміють, а тебе, бовдура такого, доводиться вмовляти. Мені залишилося жити небагато, я знаю, але коли б я міг, я б закричав на всі рештки своїх легень: та роззуйте ж ви свої очі! Невже ви зовсім посліпли? Адже все повзе і хитається! Все! І армія. Роти й полки...

Сплеск цей забрав у нього останні сили. Товариш Павло, здригаючись, влігся на підлогу, витягнувся і затих. Іноді по його тілу пробігала судома, тоді він зітхав і морщився. Котовський, пригнічений, присоромлений, мовчав. У душі в нього було сум'яття. Приречені на довічну каторгу, без будь-якої надії дочекатися закінчення її, ці люди вірили: ще трохи — і звідти, з-за Уральського хребта, прорветься і засяє довгожданий промінь волі. Йому здавалося, що вони уміють дивитися кудись вдалину, над усім, що відбувається під ногами. Та що ж, чорт забирай, відкривалося їхнім очам там, у далекій далині? І що у них за зір такий?

— А що треба, щоб зробитися революціонером? Справжнім!

— Голова й ноги, — розсміявся товариш Павло. — Хороші ноги!

— Та ну вас... — спалахнув Котовський. — Я серйозно запитую.

— Ех, Гришо, Гришо... Заздрю я тобі, коли чесно сказати. Скільки в тебе ще всього попереду... Не поспішай, — додав він. — Потім поговоримо.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Він відчув на собі чийсь погляд і вмить прокинувся, але не смикнувся, не схопився на ноги, лише насторожено, по-звіриному розплющив одне око. Над ним схилився товариш Павло.

— Тьху ти! — здригнувся старий. — Завжди налякаєш...

Виявляється, за ним прийшли, і він хотів попрощатися.

— Побачимось, — кивнув він в'яло, підібрав ланцюги і знесило поплентався, забряжчав удалину по коридору.

До карцеру увійшов Хабалов, як завжди напівп'яний, вуса й щоки обвисли, руки за спиною. З-під насунутого кашкета звисала червона потилиця. Посапуючи, він з голови до ніг оглянув Котовського, ніби хотів оцінити, як діє покарання. Богатирський вигляд арештанта дратував його. Григорій Іванович вловив густий часниковий дух і здогадався, що начальник централу боїться цинги і лікується випробуванним сибірським способом — горілкою з часником.

— Дивись у мене, — пригрозив Хабалов і вагомо показав кулак. — Заморожу, як омуля.

Це була його постійна погроза.

Перші дні, залишившись сам, Григорій Іванович був під враженням того, про що довідався від свого напарника по карцеру. І все-таки він добре пам'ятав, як потягло порохом і кров'ю у дев'ятсот п'ятому році. Країна завирувала від краю до краю. Але чи точно, що тон усьому задавало саме місто з його заводами і фабриками? Адже що не кажи, а коли розібратися, скільки їх там набереться, фабричних і заводських? Жменька... Котовському здалося, що здорове сім'я народного обурення завжди було закладене у повітій Росії, не в міській. На користь цього свідчила думка, яка прийшла вже тепер, на прохолодну голову: в повітах було неспокійно давно, ще задовго до міських заворушень, не втихомирилося й потім, після злету й занепаду в містах. Та й історія, історія, коли зирнутися: Пугачов, Разін...

Цікаво, що саме на це заперечить товариш Павло? А думка, здавалося, сформулювалася слухна.

Його випустили сонячного весняного дня. В обличчя війнуло теплом, повітря було духмяне і вологе. У першу хвилину здалося, що на ногах не встоїш, і він прихилився до стіни. Все-таки карцер дається знаки. Він обм'як, на руці можна було вільно защипнути і відтягти шкіру. Ну нічого, не вперше, вичуняю...

Що ж повинен відчувати товариш Павло? До речі, де він? Треба шукати.

На подвір'ї централу, на осонні біля стіни, де земля підсохла, групами валялися арештанти. Сибір, коли придивитися, не здавався таким страшним, і вже від цього ставало легше: скрізь, виявляється, сонечко, весна і зелень, скрізь можна жити.

Люди, намучившись за зиму і довгу дорогу, раділи:

— Матінко рідна, сонце як припікає!

— Ех, погода! Ех, благодать!

— Природа — одне слово...

Котовський обійшов усе подвір'я і не знайшов товариша Павла. В одному місці юрмилися кримінальні, регочучи, по черзі припадали до дірки в огорожі: за високою дерев'яною стіною була жіноча в'язниця.

В кутку подвір'я в колі людей, які поважно бесідували, він впізнав Молотобойця і заїку. Заїка привітно закивав йому. Молотобоець розповів, що товариш Павло знову потрапив у карцер: не підвівся з нар, коли до камери увійшов Хабалов. Тільки день і полежав старий на сонечку...

Ціліснітькі дні в'язні були на подвір'ї, на свіжому повітрі, в камери їх зачиняли на ніч. Григорій Іванович з цікавістю слухав нескінченні суперечки політичних. Він виявив, що й ці люди, з усією, здавалося б, згуртованістю, зовсім не так здружені між собою, більше того — гризуться на смерть. Словесні суперечки — справжні битви — продовжувалися і в камерах.

Увагу Котовського привертав Мулявін, крихкотілий чоловік у старомодному замацаному пенсне. Свого часу Мулявін вважався знаменитістю, ім'я його знала кожна курсистка. Розповідали, що до нього з повагою ставився сам Єгор Созонов... Довге життя в еміграції віддалило Мулявіна від російських справ. Він залишився людиною далекого минулого, коли революційним вважався будь-який заклик до бунту. Потрапивши в Росію (Мулявін був арештований у Пруссії і виданий царському уряду), чекаючи суду, і вже тут, на каторзі, він жадібно вбирав усе, від чого був так давно відірваний у своєму далекому емігрантстві. Складність обстановки, коли необхідно було не тільки вціліти, але й зберегти колишню рішучість і ясність цілі, заплутувала старого, іноді лякала, і легкість приходила лише на «ногах своєї молодості», коли нечувана зухвалість кривавих слів примушувала частіше битися молоді серця і піднімала імена провісників на висоту обожнювання, схиляння. Похмурий Молотобоець у хвилину запальності назвав речення Мулявіна «словесним поносом», але все одно старий відчував гордовите задоволення, дорікаючи своїм противникам, що вони бояться крові, — сам же він був відомий якраз тим, що крові не боявся ніколи і все своє життя кликав до сокири, не менше...

Старий підхоплювався, спалахував. Даремно деякі пани так зневажливо відгукуються про терор. Терористи викликали здивування усього світу, вони виховали цілі покоління росій-

ських революціонерів... Так, він вважає, що систематичний терор — найвірніший засіб вирвати в уряду необхідні поступки.

— В російському народі, — патетично проголошував Мулявін, — завжди знайдуться люди, які настільки віддані своїм ідеям і настільки гаряче відчують нещастя своєї батьківщини, що для них не буде жертвою померти за святу справу.

«Індивідуї» — глузливо назвав Мулявіна маленький заїка. Бажання його висловитися було настільки великим, що він знехтував своєю сордм'язливістю і, мучачись, страшенно червоніючи, з зусиллям промовив кілька ретельно відібраних слів про інтелігентську пихатість, про навмисну чи ненавмисну зверхність до пролетаріату, якому, бачте, відмовляють не тільки в керівній ролі, але й взагалі в можливості бути повноправним «суб'єктом руху».

За «індивідуя» Мулявін відверто образився.

— Дозвольте звернути вашу увагу, — з уїдливою люб'язністю нахилився він до заїки, який відпочивав після своєї тяжкої промови, — є лише один правильний шлях розвитку — це шлях слова і преси, наукової друкованої пропаганди, тому що будь-яка зміна суспільного ладу є результатом зміни свідомості в суспільстві. Але... Коли вже говорити про насильницькі методи, то, заплющуючи очі на терор інтелігенції, я визнаю в Росії одну-єдину реальну силу — це селянство. Так, мужика, саме його. Та й в історію загляньте: хто Наполеона розколошматив? Мужик!..

Селянство, вважав він, сильне не тільки чисельністю, але й певною визначеністю своїх суспільних ідеалів: право народу на землю, общинне і місцеве самоврядування, свобода совісті й слова. Незважаючи на розвиток у його середовищі дрібної буржуазії, селянство ще міцно тримається общинного володіння землею, а його стійка звичка до колективної праці дає можливість сподіватися на безпосередній перехід селянського господарства у форму, близьку до соціалістичної.

«Правильно!» — загорівся Григорій Іванович і підсів до сперечальників ближче. Йому хотілося, щоб докази Мулявіна почув товариш Павло. Цікаво, що заперечить старий?

Здається, саме тоді й відважив відлюдькуватий Молотобоець образливе зауваження про «словесний понос», а коли Мулявін обурився і зажадав дотримуватися рамок пристойності, той прочитав йому коротку, але переконливу нотацію.

— От він, — і Молотобоець нечемно тицьнув пальцем у Котовського, який сидів поряд, — дивись: об лоба хоч поросят бий. Конем не звалиш. Правильно? А чого він добився

сам? Пшик, і все. А чому? А тому, що сам. «А семеро хлоп'ят і пана з'їдять», — отак у народі кажуть.

Смикнувши щоками, Мулявін поправив пенсне і оглянув Котовського, як річ, потім перевів погляд на Молотобойця, — той, продовжуючи свою незграбну промову, ніби для переконливості загинав на руці пальці.

— Коли взяти пролетарія, — сказав він, — то він, правду кажучи, ніщо, поки залишається сам. Усю свою силу він черпає з організації, з спільної діяльності з товаришами. Він сильний, коли тільки складає частину сильного організму, не інакше. І цей організм для нього — все! Окремий же «індивідуй», як ось тут сказали, у порівнянні з ним нічого не значить. Ось тому пролетаріат і веде свою боротьбу як частка маси, без ніяких розрахунків на особисту вигоду чи славу. Саме тому він виконує свій обов'язок на будь-якому посту, куди його поставлять, добровільно підкоряючись дисципліні.

— О, з дисципліною вашою! — страждально протягнув Мулявін і болісним жестом приклав руки до скронь. — Виходить, мені може вказувати кожен босяк? Та пехай, їх хоч більшість, хоч надбільшість! Плював я на них! Я їх не поважаю...

— Тоді вам у партії робити нічого! — заявив Молотобоець.

— А я й не прагну, як ви, мабуть, помітили, — відпарирував старий, глузливо вклонився і розвів руки.

— А-а! Отож-то й воно... — Молотобоець викривально поставив довгий палець. — Ось саме тому ви і є цей самий «індивідуй». А ще ображаєтесь... А робітник дисципліни не боїться, вона йому, коли хочете знати, необхідна, тому що він боєць, а не базіка. Якщо він хоче битися, йому без неї каюк. А битися він хоче, хоч кого запитайте.

Несподівано розговорившись, він уже не міг замовкнути, поки не висловив усе, що в нього накопичилося.

— Що є зброєю інтелігента? — викривав він. — Перш за все особисті знання, особисті здібності. Кажучи інакше, він може чогось досягти лише завдяки особистим якостям. Тому першою умовою він завжди ставить повну свободу, так би мовити, виявлення особи. А колективу він якщо й підкоряється, то через необхідність, а не з власної волі. Необхідність дисципліни він визнає лише для маси, а не для обраних. Самого ж себе він, зрозуміло, зараховує до обраних душ... Така виходить річ, — зробив підсумок Молотобоець. — І от згадайте мое слово: схрестимо ми з вами шаблі, коли дійде до діла. Не уникнути нам цього.

Після другого карцеру товариш Павло ледве тримався на ногах, сил у нього залишилося якраз стільки, щоб дійти до камери. Гадати не доводилося: Хабалов не відв'яжеться до-ти, поки не доведе людину до могили.

Рятівним якоюсь мірою видавалося настання великодніх свят, цілий тиждень відпочинку і поліпшеного харчування, ходіння по камерах «у гості» один до одного, розмов, суперечок та інших приємних занять такого роду. А за тиждень, сподівались, якось воно влаштується...

На перший день паски розговлялися пожертованими з волі святковими стравами. Під ногами валялася різноколірна яєчна шкаралупа. Молотобоець урочисто священнодіяв над крихітною паскою, розрізаючи її на тоненькі шматочки. Білі крихти він акуратно змів у долоню і висипав у рот.

Було щось поганське у цьому святковому звичаї «об'їдатися, тішити людську утробу, і розмова, перелітаючи від одного до іншого, велася про древніх слов'ян з їхнім поклонінням «бовдурам», про ранне християнство і, звичайно, про хресну муку спасителя, який запропонував людям ідею загального братства пригноблених.

Другий день тягло сирістю, холодом, і в камерах за такої погоди людям здавалося навіть затишно. Розмова точилася мирна і незлобива. Мулявін набрів на думку, що Христос, коли судити по-нинішньому, був не хто інший, як перший бунтівник, пропагандист, причому з терористичним ухилом («не мир приніс я вам, а меч!»).

Старий помахав рукою маленькому заїці, щоб той діставав шахи, — він звик розмовляти за грою. Котовський помітив, що товариш Павло повернувся на бік і підсунув під щоку обидві долоні. З Мулявіна він не зводив уважних очей. Вивчав його, чи що?

Шахісти розставили саморобні фігури, почали робити перші ходи. Розкреслений на клітини аркуш лежав на підлозі, заїка по-дитячому опустився навпочіпки. Мулявін сидів на табуретці, руки на розставлених колінах, він квапив партнера, нетерпляче пристукував каблуком і ворушив пальцями. Заїка грав стриманно. Знявши фігуру, він притискав її денцем до лоба і надовго закліявав у спогляданні «дошки». На лобі в нього залишався круглий відбиток. Мулявін робив ходи недбало, зверхньо. Краєм ока позираючи вниз, на «дошку», Мулявін постійно встрявав у розмову, вигукуючи:

— Облиште ви з вашим марксизмом! Облиште! Ваші марксистки хочуть зарізати мужика на пні, викоринити його. Варити мужика у фабричному казані — це злочин. Мужик,

дозвольте вам сказати, основа держави. Так, держави! Здрастуйте, як це якої? Російської. Так!

— Хороша основа, — пробурчав Молотобоець, зайнятий приготуванням якогось питва для товариша Павла. Він доглядав хворого, як нянька.

— А чим вона вам не подобається? — негайно підхопив Мулявін. — Чим? Ага, он воно що — жадібний. Тож дозвольте вам заявити, що жадібність російського мужика має державну цінність. Так, державну... І нічого я не фіглярю. Добирайте вирази... У жадібності — сила російського мужика, його живучість, його, коли хочете, довговічність. Так, так! Бо жадібність його корисна усім. Усім! Що? А от чому. Через свою жадібність він старається виробляти якомога більше... якомога. Згадайте: він навіть дружину вибирає здоровішу, роблящу. Як коня. То кому ж від цього користь? Кому?

Старий кокетував знанням сільського життя, і Котовський вважав, що заперечувати йому важко. Справді, щодо жадібності... І в Скоповського, і в князя Манук-бея селяни працювали як коні, намагаючись вирватись з клятих нестатків. Працював сам мужик, не відставала від нього дружина (часто і народжувала просто в полі, на смузі), втягувалися в роботу дітлахи...

— Здається, — не втерпів товариш Павло і, покашлюючи, посміхнувся, — здається, Столипіним запахло?

Мулявін підвів голову. Певно, він багато чув про цю хворобливу людину із спокійними вивчаючими очима і, розпалюючи суперечку, чекав, коли ж він не витримає. І от дочекався.

— А що вам Столипін? Це ж державний розум... Облиште ви, батечку, з вашим Ульяновим. Облиште! Столипін дивиться в корінь, себто на багато років уперед. Він створив клас господарів... Та називайте ви їх хоч куркулями, хоч як. Важливо одне: ці люди завалять Росію хлібом. Бо вони, і тільки вони є ви-роб-ни-ками.

— От спасібі йому! — знову зауважив із своєю звичайною посмішкою товариш Павло. Він опустив ноги і сів, тримаючись від слабості обома руками за лаву. — Ваш Столипін, дозвольте вам зауважити, не бачить далі власного носа. Ви знаєте, що відбувається зараз на селі? Те ж саме, що й у місті. Бідні — багаті, куркулі й наймити. Але ви, ви б повинні були знати, що це означає одне — боротьбу. І яку боротьбу! На смерть!.. От за це йому й спасібі.

На обличчі Мулявіна з'явилася глузлива посмішка.

— Ох, товариші марксисті! — захитав він головою. — Ох,

не знаєте ви свого народу! Сидить він сиднем, не ворушиться, та коли вже підніметься, та як піде трошити що під руку потрапить... І вас він у першу чергу розірве. В першу чергу!

— Це ж за що, цікаво?

— А за те... — І Мулявін, хихикаючи, погрозив пальцем.— Перекручуйте. Так би мовити, бажане за суще... Вимушений вас засмутити: нічого у вас не вийде. Ні, не вийде! Завдяки Столипину село одержало те, про що мріяло віками. Чуєте? Віками!

— Зробіть ласку, розшифруйте.

— З задоволенням... Село, себто мужик, одержав головне — вільну працю і землю. Чуєте? Вільну працю і землю!..— Піднявши палець, він повторив останні слова, ніби вслухаючись у їхнє звучання.

— Демагогія! — На обличчі товариша Павла спалахнули плями, які насторожили Котовського: дуже тривожним здався йому цей неприродний рум'янець на змарнілих щоках. — Дешева демагогія! Вільна праця... Щоб вільно експлуатувати, так? А наймиту вільно віддавати свою працю задарма? Чи земля... Хто нею володіє і хто на ній працює? Хто? Столипін ваш...

З удаваною покірністю Мулявін схилив голову. Партнер по шахах, маленький заїка, продовжував сидіти навпочіпки, але про гру також забув.

— Ось вам людина, — товариш Павло несподівано вказав на Котовського, який уважно слухав, — запитайте-но його, запитайте! Він з села і справу знає.

Мулявін неохоче повернувся і глянув через пенсне. Він упереджено ставився до тілесної моці, віддаючи перевагу людям розуму, думки. А цей здоровань з голеною головою навіював на нього таємний страх. Ранками, коли Котовський, брязкаючи ланцюгом, брався за гімнастику, Мулявін намагався триматися подалі. Для нього це були нейнезатишніші хвилини.

Кілька пар очей з очікуванням втупилися в Котовського. Від збентеження він почав смикати себе за носа і через те перші слова прогук у кулак.

— Голосніше! — наказав Мулявін, суворо вивчаючи його.— Заберіть руку!

Перебираючи в пальцях дрібні ланки щільного ланцюга, Григорій Іванович почав говорити, що ще з часів катерининського межування в російському селі відбувається подрібнення й подрібнення земельних наділів. Власники колись величезних маєтків втрачають зв'язок з землею і в основному

підтримують його через злодійкуватих прикажчиків, поставлених оберігати хазяйський інтерес.

— Та бог з ними, з прикажчиками, — махнув рукою Мулявін, звертаючись до товариша Павла. — Ви ж знаєте, що в Росії верхи завжди були відокремлені від низів. Отож коли вони дещицю й украдуть...

— Але ж крадуть вони в кого? — у відчаї товариш Павло вдарив себе по колінах. — Кого-обкрадують? Вашого ж дорогоцінного мужика! Чому ви цього не бачите? Чи не хочете бачити? Рік за роком земля переходить у руки скупників, крамарів. А мужик — той мужик, про якого ви так солодко співаєте, — він уже не господар землі, він бере її в оренду.

— От її й треба перерозподілити, — з терплячою наполегливістю вставив Мулявін.

— Як? Чим? Цим самим? — І товариш Павло пальцем показав, як натискається гачок револьвера. — Багато ви цим добилися! Ні, — зробив він висновок, — те, що так легко вирішують довговолосі теоретики, сидячи в бібліотеках Заходу, дике й незрозуміле для неграмотного мужика, який гне спину на своїй мізерній десятині.

— Це розбій! — вставив Котовський, розлючений тією зневагою, яку відкрито виявляв до нього Мулявін. — Все життя селянин працює на землі, але не є її господарем. Село зараз, як солома: досить кинути сірника. Недарма хазяї наймають охорону — козаків, черкесів. Але знайте: коли вже мужик посправжньому вчепиться в землю, відірвати його можна буде тільки з руками!

«Так, так...» — кивав йому зраділий заїка і, не втримавшись, показав великого пальця.

— Філософія грабіжників, — презирливо процідив Мулявін і, не знайшовши більше заперечень, як побитий, полпівся у свій куток.

Товариш Павло повеселішав і, вдаривши рукою по нарах, показав, щоб Григорій Іванович підсів до нього.

— Добили теоретика, — нишком підморгнув він Котовському.

У камери Хабалов на свята не потикався, але ловив в'язнів на подвір'ї. Товариш Павло знову не зняв шапку — і готово: карцер. Та скільки ж можна?

До вечора, коли його повинні були відправити вниз, товариш Павло був у камері разом з усіма.

Молотобоець, заїка і Мулявін тихцем'чи то радилися про

щось, чи то лаялися. Усі трое озиралися на нари, на товариша Павла, з головою вкритого халатами.

Григорій Іванович підійшов до них і запропонував: нехай товариство ухвалить Хабалову смертний вирок, а він візьметься його виконати. Він усе обдумав і готовий.

— Так? — похвавився Мулявін. — Це дуже цікаво. А ви готові? Самі? Вітаю вас. Ми це обговоримо.

До Котовського він одразу відчув прихильність.

Всю затію поламав товариш Павло.

— Ех, Гришо, нічого ти, як я бачу, не зрозумів... Не роби дурниць і займись краще ділом. Адже стільки справжнього можна зробити!

З хвилину обидва мовчали. Григорій Іванович важко опустився поруч з ним на нари. У хворого піднімався жар, обличчя у нього дивовижно помолоділо. Ех, йому б зараз гарячого сонця, червоного вина, доброї їжі вдосталь, а не волога п'тьма холодного карцеру...

— Гришо, — покликав товариш Павло і, підвівши голову, подивився навколо, — я бачу, ти тікати лаштуєшся... Мовчи, слухай. Мені важко говорити... Втечеш — доберись до тайгової смуги. Я дам тобі адресу в Іркутську, там допоможуть... Записувати нічого не треба, звикай запам'ятовувати.

Він облизнув запалені губи, знесилено заплющив очі.

— Добре, потім поговоримо ще...

Надвечір у централ прибув з Росії свіжий етап, і камера одразу спорожніла: всі кинулися на подвір'я вишукувати знайомих. У Котовського з'явилася надія, можливо, за клопатами з етапом про покараного забудуть і не відправлять у карцер.

З подвір'я почали повертатися ті, хто бігав зустрічати, змерзлі, але веселі. Знайомих мало, проте повинні з Росії втішні. Прибуло кілька розжалуваних офіцерів, засуджених військово-польовими судами за відмову стріляти в бунтуючих робітників. Розвалювалася остання опора царизму — армія.

Через півгодини, розмістивши прибулих, за товаришем Павлом прийшли наглядачі. Йти сам він не міг, його понесли.

Дивлячись, як наглядачі грубо схопили хворого за ноги і під пахви, в'язні загули. Юнак з борідкою (з сусідньої камери) запропонував на знак протесту не вставати на перевірку. Мулявін гнівним жестом наказав йому мовчати і сказав, що протестувати — так протестувати: треба шуміти, співати, бити вікна.

— А я вважаю, — заявив Молотобоець, — що у нашому становищі найкраще голодовка.

Його гаряче підтримали. Молотобоець зажадав тиші.

— Шуміти, бити вікна, як пропонує колега Мулявін, — нерозумно. Хабалов оголосить це бунтом і влаштує кровопролиття. Оголосимо голодовку... Але попереджаю: хто не готовий її витримати, нехай відмовиться одразу.

Мовчання було нестерпним. Нарешті старий Мулявін похитав головою:

— Ні, я не поділяю вашого безглуздя.

— Скатеркою дорога! — сказав Молотобоець. — Базікати тільки вмієте.

— Я протестую...

Але старого відтерли.

— Візьміть мене, — попросив Котовський. — Замість нього. Молотобоець відмовив різко, категорично.

Увечері, коли про голодовку було оголошено, він пояснив Котовському причину своєї відмови. У такій справі важливо не давати ворогу ніяких поступок ні в чому. А якщо Котовський раптом не витримає? У своїх товаришах Молотобоець упевнений, вони скуті партійною дисципліною. А що робити з ним? Найменший відступ потягне цілий ланцюжок, — як прачило, все закінчується дезертирством, зрадництвом. На війні як на війні...

Через три дні у камеру зайшов Хабалов. Суворо, спідлоба оглянув усіх.

— Цього, — вказав на Молотобойця, — в карцер.

— Н-на яких підставах? — ввічливо поцікавився заїка.

— Кінчайте голодовку, і я відміню своє розпорядження.

— Товариші! — крикнув Молотобоець. — Не відступати ні на крок!

— Заберіть його! — розпорядився Хабалов.

Крім того, він наказав позамикати камери, припинити ходіння «в гості».

Запрацював тюремний «телеграф». До голодовки приєднувалися камера за камерою. Через два дні голодували всі політичні.

Від виснаження, а на додаток і від простуди у заїки відкрилося кровохаркання. Він признався Котовському, що йому відбили легені на допитах. Григорій Іванович, доглядаючи за ним, збився з ніг: щоб дістати для хворого шматок льоду, солоної води, окропу, чисту ганчірку, в централі з його нелюдськими порядками доводилося витрачати неймовірні зусилля.

На десятий день заїка попросив Котовського зібрати біля себе товаришів, які ще на ногах. Він заявив, що витримувати муки більше не в змозі, і попросив дозволу покінчити з собою. Прохання приголомшило всіх. Хтось підхопився, потім

сів. Нарешті заговорили: чи має заїка моральне право ухилитися від боротьби? Та хто міг вирішити таке питання за нього... У пригніченому стані товариші розійшлися по місцях.

Григорій Іванович, приголомшений, боявся підходити до заїки. А той ніби забув про все на світі: нічого не проспів, нікого не кликав, лежав мовчки з заплющеними очима, лише пальці його дрібно-дрібно перебирали край сірого арештантського халата, яким він був укритий.

Добровільна смерть заїки не вкладалася у свідомості Котовського. Позираючи на нього збоку, він вірив, що мине якийсь час і цей маленький чоловік, який заїкається, підніметься, зміцніє, в очах з'явиться той вираз, який так любив Котовський, — сміливий, упертий, хлоп'ячий, і він знову буде працювати, потрапляти у в'язниці, тікати, сваритися з тюремним начальством — одне слово, жити тим життям, яке він собі обрав.

І був ще якийсь жах цікавості; а коли ж він думає вчинити це над собою? І як?

Цілу ніч Григорій Іванович не склепив очей. Вранці, ледь почало розвиднюватися, він розгледів обриси маленького арештанта, який лежав горілиць, і серце його стислося: по тому, як було прикрите обличчя заїки полою халата, він зрозумів, що це вже сталося. Шматочком скла заїка перерізав вени на лівій руці і затих, останнім своїм рухом сховавши обличчя під полою арештантського халата.

Того ж дня від голоду і виснаження померло ще четверо в'язнів. Чутка про голодовку вийшла за стіни централу. Губернські власті переполошилися. У в'язницю примчав помічник прокурора.

Надвечір Молотобоець був звільнений з карцеру. Він приніс сумну звістку: товариш Павло помер у вогкому підвалі.

Старий Мулявін ридма ридав, утираючи сльози руками, а руки об штани. Він хитав сивою головою і гірко примовляв, що нічого не розуміє у цій страшній добі, за межею якої залишився. Раніше вони вважали, що коли один стріляє в тисячу, то він сильніший від них, тепер же хочуть, щоб проти тисячі була обов'язково тисяча. Так усе змінилося! Насувається щось страхотливе, він нічого не в змозі збагнути. Йому хочеться одного: померти і нічого не бачити...

Перед тим як вирушити із заново сформованим етапом з Александровська у козаковську в'язницю, Котовський довідався, що старий подав прохання. Власне, до цього вже давно йшлося.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

«Колесуха» — так на мові арештантів називалася Середньоамурська залізниця, яку прокладали через віковічні тайгові хащі. Люди працювали по коліна в болотній твані. Хмарами налітала дрібна мошва — гнус. Охорона, рятуючись від гнусу, палила величезні димні багаття.

Для Котовського закінчувалася перша половина каторжного строку. Шостий рік з нього не знімали кайданів на руках і ногах. Залізо змінило його колишню ходу — легку, поривчасту, — тепер він ходив перевальцем, трохи волочачи ноги.

Морозяного січневого ранку — була водохреща — за Котовським прийшов старший наглядач Балябін — з амурських козаків.

— У контору, — кивнув він головою.

Через порожнє подвір'я пробрели до приземкуватого флігеля. З верхніх поверхів, де були політичні, висовувалися цікаві.

У тісних кімнатках контори топилася печі. Коли Балябін доповів про прибуття, кілька інженерів з розчервонілими обличчями відійшли до вікон, почали гарячково закурювати.

Люди свіжі, одразу визначив Котовський, раніше ніхто з них на будівництві не з'являвся.

Начальник в'язниці, мучачись від згаги і похмілля (вчора ввечері він засидівся у гостях, а сьогодні — служба, будь вона проклята! — його підняли на ноги ледь почало світати), показав Котовському, щоб підійшов ближче. Один з інженерів, наймолодший, роздивлявся закутого каторжника з такою увагою, ніби збирався його купляти.

Як потім з'ясувалося, привели Котовського ось чому. За сім кілометрів від козаковської в'язниці була стара закинута шахта, років десять у неї ніхто не спускався. Користуючись тим, що поблизу пройде залізниця, дирекція копалень вирішила перевірити, чи можна відновити шахту. Для цього прислали групу інженерів. Прибулі дісталися до шахти, зазирнули у шурф, що вже згнив, але спускатися вниз ніхто не захотів. Вирішили звернутися до адміністрації козаковської в'язниці — умовити когось з відчайдушних каторжників ризикнути. У винагороду пообіцяли деякі попуски.

Більшість інженерів, люди літні, сімейні, одностаїно стверджували, що відновити шахту — справа безнадійна. Скласти акт — і кінці у воду. Їм заперечував молодий інженер. Він і наполог звернувся до начальника в'язниці.

— У кайданах не полізу, — заявив Котовський.

— Кайдани знімуть, — поспішив запевнити молодий і глянув на начальника в'язниці. Той кивнув.

— Знімемо.

Перший пробний спуск призначили на наступний день.

Здавалося б, невелика вага — вісім фунтів, але, коли з рук і ніг упали осоружні кайдани, Григорій Іванович відчув дивовижну легкість. Ніщо більше не зв'язувало, не гриміло, рухи стали безшумними, спритними. Одне неприємно: нестерпно свербіли натерті кісточки і зап'ястя.

В Александровському централі, перед тим як розлучитися з Молотобойцем, Григорій Іванович сказав, що товариш Павло обіцяв адресу в Іркутську.

— А, знаю, — кивнув той. — Запам'ятаєш?

Кілька років іркутська адреса вабила Котовського (станція Хілок, «Казенний дім», барак залізничних робітників). Здається, він дочекався щасливого моменту: з нього зняли кайдани. Другого такого випадку може й не трапитися.

Шахтний стовбур — ясно і неспеціалісту — згнів, спорохнявів. Знизу, з чорного провалля, вийнуло вогкістю. Інженер, боязко відступаючи від краю безодні, витягував шию, щоб зазирнути. Блідий, він підійшов до своїх колег, і вони про щось заговорили.

Ризик, ризик, звичайно, проте який же вихід? Обличчя пнів у чорних кашкетах з надією повернулися до розкутого каторжника. Конвойні солдати вже приготували цебер, що висів на канаті. Цікаво, чи надійний хоч канат?

Завдання Котовському на перший раз було таке: пройти по штреку (коли це можливо) і в кінцевому забої підібрати шматок руди.

— Ти слухай! Ти все зрозумів? Ну, з богом!

Конвойний, пикатий козак з нашивками молодшого урядника, почав підштовхувати арештанта до цебра.

— Давай, давай... Ти що — боїшся? Лізь!.. У-у, сволота!

Будь, що буде! Наважившись, Григорій Іванович переніс ногу через край цебра. Заскрипів коловорот.

Підняли його нагору не скоро. Солдати спритно підхопили цебер, відтягли убік від страшного провалля. Каторжник продовжував сидіти в цебрі, опустивши голову. З обличчя його сходила блідість.

Інженери дивилися на нього, ніби він піднявся з пекла.

— Ну, — запитав урядник, — дістав?

З важким зітханням каторжник випростався.

— Піди сам дістань!

Озирнувшись на начальство, урядник погрозово заворушив рудими бровами:

— Ти що це, га? Глузувати? Та я тебе...

Інженерам, які підійшли, Котовський сказав:

— Там завал. Спочатку треба гору зрушити.

— Панове, я ж казав, попереджував! — плаксивим голо-
сом заговорив літній чоловік з борідкою надвое. — Ніякої
поваги, навіть кривдно... Кожен хлопчисько...

Після короткої образливої суперечки до Котовського звер-
нувся молодий інженер. Його юне безвусе обличчя палало,
ніби від ляпаса.

— Слухай, ти! За тиждень справишся? — і кивнув голо-
вою у бік шурфу.

Роздумуючи, Котовський стенив плечима:

— Можна спробувати.

— Добре, завтра почнеш. На сьогодні вистачить.

Наступного дня Котовського відвели на шахту під конвоєм
трьох стражників. Потім з ним стали посилати тільки двох.
Поверталися смерком, якраз до відбою. Пикатий урядник ці-
лу дорогу туди й назад лаяв тюремне начальство, нероб ін-
женерів і Котовського: через цю затію на шахті в нього не за-
лишалось часу на господарство.

Якось тюремний перукар Стасик, своя людина, передав по-
літичним, що Котовський просить цукру й сірників. Губель-
ман, більшовик, значуще підняв брови. Запитувати не стали,
але й без розпитувань зрозуміло: готується втеча. За кілька
днів зібрали, передали і з нетерпінням почали чекати.

Вранці, коли колону каторжників збирали на роботу, Ста-
сик повідомив, що вчора ввечері він голив Котовського. Як-
що, сказав Стасик, щось і трапиться, то тільки сьогодні. У най-
гіршому разі завтра. Таке у нього передчуття.

Увечері у в'язниці здійснювся переполох. Начальство в по-
вному складі спустилося у підвальний поверх, оглянуло оди-
ночку Котовського і з похмурим виглядом з'явилося на по-
двір'ї.

Губельман поманив наглядача Балябіна, який пробігав
мимо.

— Гей, дядьку, щось трапилось?

— Не до вас... — відмахнувся той.

Конвой з Котовським з шахти не повернувся. Почекали ще
трохи, потім послали перевірити. Все з'ясувалося наступного
дня. У шахті знайшли тіла застрелених козаків. Пикатий уряд-
ник був роздягнений до білизни. Сумнівів не залишалось:

вбивши конвойних, каторжник перевдягнувся в козачу форму і втік. За всіма ознаками розправа над стражниками відбулася приблизно опівдні, отже, у втікача, щоб замести сліди і відірватися від погоні, була майже доба. Багато...

У козачій формі, з гвинтівкою, Котовський заходив у села, вдаючи, що розшукує втікача каторжника. Місцевим властям він влаштовував прочуханки за недбалу службу.

Таким чином вдалося дістатися до тайгової смуги. Далі рухатися стало важче. Він харчувався цукром, зігрівався біля вогнищ. Власне, втеча з-під варти виявилася найлегшою частиною задуманого плану. Попереду простяглися тисячі верст зимової тайги.

Села він обходив стороною. Особливо доводилося остерігатися козачих поселень. З тих пір він зненавидів козачу вірнопідданість, їхні молодецькі чуби, хвацький залом папахи.

В разі, якщо спіймають, порятунку бути не могло — за вбивство стражників його неминуче чекала петля.

Адреса, яку він запам'ятав зі слів Молотобойця, належала «прачці» — так у підпільників називалися люди, які займалися підробленням паспортів. Роздобувши чийсь документ, вони промивають його якимсь розчином, а потім на очищеному бланку вписують потрібне прізвище.

Явка в залізничному робітничому бараці була перевалочною. Молотобоець дав Котовському пароль — однією реплікою, — і товариш Мирон, господар квартири, допоміг йому необхідними документами. Григорій Іванович зрозумів, що «липа» ненадійна: замість печатки був прикладений мідний п'ятак з затертими хлібним м'якушем буквами, щоб на папері відбився тільки орел. Здавати для прописки в поліцію такий паспорт небезпечно, але пересуватися з ним можна.

І для Котовського простелився довгий-довгий шлях. Він наймався вантажником, чорноробом на будівництво, кочегаром на млин, молотобійцем, кучером, розливальником на пивзаводі. На одному місці не затримувався. Його пійманням займався сам департамент поліції. Мобілізовані шпики Петербурга, Москви, Києва. Всюди він бачив свої фотографії, читав описи своїх прикмет.

У звичайному житті людина ходить по вулицях і відчуває себе однаково з усіма іншими. Але втікач ніби позначений якоюсь невидимою печаткою, ніби з сідлом на голові. Здається, його впізнає перший зустрічний і кричить, показуючи пальцем.

Потроху він навчився впізнавати людей, до яких можна звернутися, не ризикуючи бути викритим. Він відсипався у

теплих хатинах шляхових обхідників, у хатинках і бараках міських околиць, де мешкали майстри. З цими людьми було простіше, легше, безпечніше, і він усе частіше згадував товариша Павла, який вказав йому шлях на багато років уперед. Старий Мулявін славив так звану державну жадібність мужика, — тепер би він і сам знайшов, що йому відповісти. Багато ще треба сил і часу, щоб і селянина підняти на рівень, де власна користь зливається із всенародною.

До літа він дістався Волги. Товариш Павло був правий, коли жартував, що революціонеру в першу чергу необхідні ноги, — не знати втоми від погонь. Григорій Іванович переконався в цьому сам, вибираючись з Сибіру.

Самодержавство пишно відсвяткувало трьохсотліття дому Романових. Дивлячись, як у нічне небо злітають гірлянди безтурботних святкових вогнів, Григорій Іванович згадував передбачення Молотобойця. Прощаючись в Александровському централі, той сказав, що нова революція буде зовсім не такою, якою була. На всьому шляху Котовський бачив одне й те ж: країна схожа на зведений гачок. Показне благополуччя висіло на ниточці.

З Сибіру він повернувся зовсім іншою людиною. Якою не схожою була рідна Бессарабія на далекий холодний Сибір! Тутешньому бідняку важко було уявити неміряні простори за Уралом. Тут селянин копирсався на куцому наділі, там — хоч захлинись землею. Але допотопний, примітивний рівень господарства був однаковий і там і тут. Сибірський мужик обробляв землю настільки погано, що вона не могла забезпечити навіть його сім'ю. Один плуг був на чотири двори. В багатьох господарствах не було ні корови, ні коня. Часто політичні засланці розумілися на землеробстві краще, ніж місцеві жителі.

Поміщик Георгій Стаматов, до якого він під чужим іменем найнявся управляючим (ватагою), випишував купу газет. Вечорами хазяїн переглядав їх одну за одною, сердито шпурляв на підлогу і бурчав: «Прогнило, все прогнило!» Після нього газети забирав управляючий, довго вчитувався в телеграми з столиць і, поклавши газетний аркуш на коліна, задумливо похитував головою.

По селах прощальним плачем заходилися гармошки, п'яно горланили новобранці. Царський уряд зганяв на військову службу величезну мужичу армію.

Зустрічаючи суворого управляючого, селяни шанобливо знімали шапки.

Григорій Іванович міряв поглядом незграбних підпилих парубків, в очах яких горілка не могла вбити страх.

— На німця, значить?

— Звісно...

— А що ж ви з німцем не поділили?

— Та хіба ми? Ми його й у вічі не бачили. Там вони щось... — і невизначено показували вгору.

— То нехай вони й б'ються! А у вас і вдома справ багато.

— Це так, гм... Але ж... як?

— Ну, глядіть, даремно голови не підставляйте.

Газети скупо, крізь зціплені зуби повідомляли про відступ і раптом на весь голос сповістили імперію про успіх Брусиловського прориву. Стаматов з'їздив у Кишинів, покрутився в тилових закладах і добився привілею відбирати полонених для польових робіт. У маєток прибули угорці й австрійці (Григорій Іванович якось побачив: полонений по-пластунськи повз по баштану, зірвав диню, помітив управляючого і щодуху кинувся тікати. Григорій Іванович посміхнувся і поїхав своєю дорогою).

З газетних сторінок глухо долиняло про інтриги в Зимовому палаці, все частіше згадувалося ім'я тобольського конокрада, який піднісся до самого трону. Обстановка у країні загрожувала швидкими змінами.

З деяких пір у маєток Стаматова почали забрідати в пошуках роботи підозрілі люди з очима, що нишпорили навколо. Григорій Іванович зрозумів: петля звужується.

Якось Стаматов викликав управляючого в будинок і, запитавши про те про се по господарству, ніби між іншим повідомив, що у маєток приїхав пристав із стражниками, каже, що шукає Котовського, — той ніби з каторги втік і з'явився десь у тутешніх краях.

Он воно що! Рано чи пізно шпиги повинні були натрапити на слід. Але так просто він їм у руки не дасться. З перших днів роботи в маєтку він відібрав для себе доброго коня, годував його відбірним зерном і постійно водив з собою на повіді, щоб кінь був завжди поряд. Нехай спробують наздогнати!

Стаматов нічого не помітив на обличчі управляючого.

— І ще одне попрошу: обережніше з розмовами. Мало що, знаєте...

Пристава управляючий побачив на подвір'ї корчми, той розпікав за щось втомлених стражників. Нерозсідлані коні стояли на палючому сонці, змучено відбрикуючись од гедзів.

Григорій Іванович і лаяв себе за колишне безглуздя, і нічого не міг з собою вдіяти. Ну навіщо він лізе до стражників? Знову закортіло випробувати долю, пройтися по краю прірви? А здавалося ж, що з колишнім покінчено назавжди.

Знявши капелюха, Котовський ввічливо привітався. Пристав ковзнув по ньому поглядом і не відізвався. Лише довідавшись, що перед ним управляючий, недбало козирнув.

Відчуваючи, як усе в ньому натягнуте й дрижить від нестримної задьористості, Григорій Іванович поцікавився, чи не може він чимось допомогти. Пристав, дмухаючи собі в розстібнуті груді, подякував. Він знемагав від спеки і з тугою оглядав безмежні поля: ну де тут знайдеш утікача? Адже не дурень він, щоб отак просто попастися на дорозі.

«Доповідна записка Кишинівського поліцейського начальника Бессарабського губернського жандармського управління про затримання Г. І. Котовського»

м. Кишинів

26 червня 1916 р.

Одержавши відомості про те, що розшукуваний втікач-каторжник, грабіжник Григорій Котовський перебуває у маєтку Стаматова, на вотчині Кайнари Бендерського повіту як ватага, 24 цього червня я запропонував кишинівському повітовому справнику Хаджі-Колі взяти участь у затриманні Котовського. Того ж дня, вночі, я з справником Хаджі-Колі, приставом 3-го участку Гембарським і ще кількома чинами довіреної мені поліції виїхали на автомобілі у названий маєток Стаматова. Близько 12 години наступного дня, 25 червня, Котовський, виконуючи обов'язки ватаги, роз'їжджав по економії і, очевидно, запідозривши у посланих мною в економію переодягнених у сільський одяг, які ніби шукали роботу... які спостерігали за ним, верхи втік. У зв'язку з цим за ним мною була влаштована погоня. Тікаючи від погоні, Котовський міняв головний убір, злавив з коня (можливо, через втому останнього) і ховався у хлібах, користуючись їх великим ростом. Нарешті, о 5 1/2 годині вечора він був помічений у ячмені; я підбіг до місця, де ячмінь ворухився, і, побачивши недалеко від себе Котовського, зажадав од нього підняти руки вгору, але оскільки він з виконанням цієї моєї вимоги барився, я зробив у нього з гвинтівки, що була при мені, постріл, яким поранив його, Котовського, в лівий бік грудей. На той час підбігли й інші чини поліції...»

Постріл з гвинтівки був зроблений впритул. Потреби у ньому не було ніякої: переслідуваний стояв на весь зріст, без зброї. Жандарм навмисне цілився у лівий бік, маючи намір поставити останню крапку в історії, що так набридла поліції.

До людини, що сходила кров'ю у ячмені, підійшов Хаджі-

Колі, нахилився. Підвищення по службі пішло йому на користь. Колишній пристав мав вигляд людини, яка добилася не тільки ситості, але й освоювала комфорт життя.

— К-каналія! — гидливо промовив він і пхнув пораненого, остерігаючись забруднити кров'ю чобіт.

Через два тижні газета «Маленький одесский листок» повідомила про переведення Котовського, який ще не залікував рану, з кишинівського замку в одеську в'язницю.

В Одесі він довідався, що судитиме його військово-окружний суд. Але й суд присяжних теж не давав ніяких надій на порятунок. Він розумів, що влип остаточно, з ним тепер розрахуються за все, «розмотають на всю котушку», як говорили в'язні. Тим більше, що на суд натискав військовий губернатор, кваплячи розгляд справи.

«З вироку Одеського військово-окружного суду

м. Одеса

4 жовтня 1916 р.

...Суд ухвалив: підсудного Григорія Котовського, 35 років, стратити через повішення...»

Почувши вирок, він стиснув губи. Переповнена зала жадібно їла його очима, але він, не відриваючись, дивився на високий стіл, за яким стояли судді. Кволі старики, склеротики в еполетах, вони стояли в ряд, ніби чекали на команду повернутися й піти. Дивлячись на них, не розходилася й публіка.

Щодо вироку в Котовського з самого початку не було ніяких ілюзій. І все-таки настала мить, коли на нього повіяло могильним холодом, він відчув, що тут зібралися когось ховати: це коли його знову ввели до зали, конвой навколо з брязкотом оголив шаблі і віддано витріщив тупі очі, коли голова почав урочисто читати: «За указом його імператорської величності...»

А жити хотілося! Саме зараз! Безглуздо померти від рук режиму, який сам ледве дихає і все-таки тягне за собою у могилу кожного, кого встигне прихопити; безглуздо померти, коли так багато зрозумів, побачив, довідався, коли прийшло осяяння відкриття, коли відчув великий смисл життя.

У тюремній кареті конвойні солдати позирали на нього зі страхом, як на людину, яку чекає жахливий нічний обряд умертвіння, і остерігалися зачепити його ліктем чи коліном. Жоден з конвойних не погодився б залишитися з ним наодинці. Для них, живих, він був уже відгороджений... Важливість вироку і всього, що пов'язано з його виконанням, продемонстрували і тюремні наглядачі. Вони прийняли засудженого із значущим виглядом. Коли його вели по коридору, з камер чулися голоси:

— Гришо, ну як?

Наглядачі квапили його:

— Швидше, швидше...

У себе в одиночці він зібрав речі, вийшов.

— Прощайте, товариші!

Мертва тиша. Потім здійнявся страшний шум. В'язні грюкали у двері табуретками, парашами, посудом.

— Сволота! Қати!

— Протестуйте, товариші!

Майже бігом Котовського відвели у віддалене крило в'язниці, вштовхнули у завчасно приготовану камеру. Прогримотів замок у дверях, все затихло, і він залишився сам. Що у нього лишилося? Години чекання, нічні кроки по коридору, куток тюремного подвір'я, чотири сходинки вгору, табуретка і сурова петля, надіта смердючим мужиком з широкими ніздрями і смородом горілки з бороди...

Коридор, де містилися одиночки приречених на страту, був широкий, світлий, на три вікна. Але, мабуть, тому, що він так відрізнявся від решти тюремних коридорів, тут віяло смертю. Підлога застелена м'якими доріжками, наглядачі розмовляють пошепки. Єдині звуки — скрегіт замків.

Обстеживши свою камеру, Григорій Іванович розібрав надряпаний напис: «Залишилося недовго. Вже був лікар». Хто тут сидів? Коли він звідси вийшов востаннє? Несподівано Григорій Іванович здригнувся і різко обернувся: через вічко у дверях на нього дивився наглядач. Кришка вічка опустилася, але одразу беззвучно піднялася знову. Наглядач не відходив від дверей. Через кілька днів такого безперервного і беззвучного споглядання він почав шаленіти.

У в'язниці було заведено, що вироки виконувалися о першій годині ночі, в найглухіший час доби. Працював кат Єгорка, одержуючи за кожного повішеного по п'ятдесят карбованців.

Одразу після півночі далеко в коридорі почулися кроки кількох чоловік. Ідуть! І в кожного, хто чекав і слухав, завмирало серце, підкошувалися ноги: за ким сьогодні? Скреготів замок, і тишу в'язниці розривало несамовите виття приреченого. Двері камери зачинялися, але голос смертника все одно було чути. Крик лунав так тоскно, так невимовно безутішно, що вибухала вся в'язниця. В'язні кричали, шаленіли, били в двері камер. Поступово в'язниця заспокоювалася, не засинали тільки смертники. Їм доля давала відстрочку ще на один день. Сьогодні не їхня черга. Але кожен подумки йшов за тим, кого зв'язали й потягли, — аж до того моменту, коли останній порух пониже все тіло повішеного над ешафотом...

Щоночі Григорій Іванович чекав, що кроки обірвуться біля його дверей, і, прислухаючись, запускав руку за комір сорочки, гладив шию. У такі хвилини на нього нападали часті ковтальні рухи. Ніби наяву, він уявляв жорсткий зашморг і навіть бридкий дотик рук ката, коли той почне смикати за ноги, щоб повішений швидше помер.. Ні, нехай тільки вони увійдуть, нехай поткнуться! Покірно він їм шию не підставить!

Він падав на постіль, коли там, у ката, повинно було все закінчитися, і забувався ненадовго важким коротким сном, а вранці підводився кволий: різало очі, тисло голову. До обіду ходив, ніби уві сні, але після обіду знову починалося чекання, готування... Швидше б уже, чи що!

Вирок військово-окружного суду мав бути затверджений командуючим Південно-Західним фронтом генералом Брусиловим.

18 жовтня адміністрація в'язниці одержала повідомлення, що «головнокомандуючий вирок суду про позбавленого всіх громадянських прав Григорія Котовського затвердив, замінивши смертну кару каторгою без строку».

Одного метушливого дня ранньої весни сімнадцятого року, після приголомшливого повідомлення з Петрограда про царське зречення в Одесі, у міському театрі, під час антракту відбувся небачено шалений аукціон.

Об'єктом незвичайної купівлі-продажу був предмет якоюсь мірою вульгарний, негідний, проте за капризом часу, коли хочете, символічний, уламок старого, зруйнованого назавжди: у продаж були пущені кайдани з ніг Григорія Котовського. Події останніх днів, коли спорожнілий трон став ніби вінцем боротьби за нову Росію, знову піднесли ім'я Котовського на самий гребінь гострої громадської цікавості.

Винуватець урочистості був присутній у театрі, і виряджена святкова юрма, по-південному азартна, наелектризована, штовхалася, лізла, непристойно витріщала очі. Котовський виділявся з натовпу: у косоворотці і піджаку, у високих чоботях, з поголеною головою.

Таким чи приблизно таким натовп запам'ятав його з днів останнього процесу, коли тут-таки, в Одесі, у переповненій залі військово-окружного суду, Котовський, який ще не залікував рану від поліцейської кулі, проте закутий у ножні і ручні кайдани, вислухав вирок про страту через повішення. Тоді, в залі суду, натовп був відгороджений від нього не тільки де-

рев'яним відполірованим бар'єром — між натовпом і засудженою до страти людиною стояла ще ціла, що ревно виконувала свої обов'язки, державна система царської Росії.

Обличчя Котовського від тривалого перебування у в'язниці, в смердючій камері вражадо театральну публіку знекровленістю.

Іноді, коли вже занадто настирливою ставала цікавість жінок, Котовський спалахував і зухвало піднімав очі, примружувався (як тоді, під час вироку), і у жінок непритомно підгиналися ноги: у похмурому погляді знаменитого каторжника ввижалася їм шалена погоня по нічному степу, стрілянина, поранення навиліт, тюремний двадцятисаженний замок з обірваною вірвовкою на стіні, сирі підземелля Нерчинська. Так, ця людина здолала все, що мала тюремна Росія з її центрами і пересилками, з сибірськими зловісними копальцями для приречених.

— Ура Котовському! — пролунав чийсь молодий і дзвінкий голос.

Зітхнувши, Григорій Іванович із затамованим стражданням людини, виставленої напоказ, глянув на розпорядника аукціону. Низенький пан у фракці, виставивши обтягнений жилеткою животик, в обох руках піднімав над головою масивний ланцюг з двома залізними браслетами.

Торг поступово наростав і завихрявся, ціни швидко повзли вгору.

— Дві тисячі п'ятсот! — вигукував розпорядник, впадаючи й сам в азарт від пристрастей натовпу.

— Сто більше! — вперто лунав голос адвоката Гомберга, духмяного чоловіка у персях, у кучерях з пролисинкою і яскравими зубами.

Відгрімів третій дзвінок, антракт закінчився.

— Дві вісімсот!

— Сто більше!..

Котовський опускав голову і шорстким пальцем проводив по вусах, ніби наклеюючи їх щільніше. Все, що зараз відбувалося навколо нього, було, як думав він, суцільною «показухою». Ну, зречення. Ну, нова Росія. А що змінилося? З в'язниці сюди, в театр, його доставив конвоїр. Камери у в'язниці повнісінькі, адміністрація залишилася та ж, новизна позначилася лише в тому, що самим в'язням дозволено було подбати про поліпшення свого добового раціону. Проте звернись він до цих панів з закликом витягти гроші з гамана на допомогу в'язням — аякже, тримай кишеню! А от за кайдани... Біс із ними, нехай хоч так чимось допоможуть.

— Три тисячі! — поголосив розпорядник і знову підняв кайдани, ніби демонструючи їхню добротність.

— Сто більше! — діставши хусточку, Гомберг почав витирати червону потилицю.

Раптом натовп заплодував. Розпорядник, сяючи, з приємністю вручив переможцю трофей і широко, по-театральному розцілювався з ним хрест-навхрест. Про Котовського було забуто, і він озирнувся, відшукуючи конвоїра. Старорежимний караульний з рушницею ховався десь за колоною.

Натовп потроху розмивало. Гомберг із здивуванням дивився на свою покупку. Дрібний щільний ланцюг кайданів обізвався м'яким, маслянистим звуком. Куди їх подіти?.. Розпорядник, пизенький, товстобокий, відкочувався колобком до виходу. Гра закінчилася.

— Пан-нове!.. — пролунав чудово поставлений голос адвоката; він привернув увагу всіх, хто ще не встиг зникнути у дверях зали для глядачів. Переможець аукціону привселюдно заявив, що дарує кайдани театру на вічне зберігання. Це був спритний, дотепний вихід, і слова адвоката покрили поквапливі оплески. Поважні капельдинери вже зачиняли двері зали.

Задоволений Гомберг, човгаючи лакованими штиблетами і втираючись хусточкою, наздогнав розпорядника; вони жваво про щось заговорили і зникли за масивними дверима.

У пустому фойє з'явився стражник і очікувально кахикнув, позираючи на Котовського. Театральна розкіш лякала караульного, його дрібне сільське обличчя мало змучений вигляд. Один за одним конвоїр і в'язень пішли до широких парадних сходів, застелених килимовою доріжкою. Спускаючись, Котовський замислено вів рукою по мармурових поручнях. Сьогодні, коли його вивели з в'язниці і він побачив звичайні вікна в будинках, він зловив себе на думці, що такі вікна не справжні, а зроблені лише для прикраси, оскільки на них немає ґрат, висять фіранки і наставлені квіткові горщики.

На вулиці вологий вітер з моря хльоснув по обличчю і вмить вивув з-під арештантського бушлата всі залишки тепла. На розі Котовський побачив гімназиста в пенсне і з гвинтівкою на ремені. Склавши долоні ківшиком, гімназист давав прикурити моторній квіткарці Марусі, яка у кращі дні стояла на найжвавішому перехресті міста — розі Дерibasівської і Катерининської. Марусю знала вся Одеса. Вітер шарпав спідничину квіткарки, вона затискала її в колінах і змерзлим личком поверталася до моря, до порту, звідки тягло пронизливою вологістю.

— Тютюну треба, — згадав Котовський наказ товаришів по камері.

— Ще чого? Не пропадуть, — похмуро буркнув конвоїр, рухом голови наказуючи не зупинятися. Йому не терпілося швидше повернутися у звичне тепло тісної тюремної караулки.

Котовський зупинився, очі стали шаленими.

— Я т-тобі що сказав?

Конвоїр з рушницею під пахвою злякано позадкував, махнувши рукою:

— Гаразд, гаразд... Як скажений. Давай тоді гроші, чи що.

Він уже прокляв годину, коли одержав на руки такого клопітного арештанта. Намучився з ним сьогодні. Ану спаде йому на думку втікати? І втече, не від таких тікав. Он він який бугай! Розповідали, в смертну камеру, де він чекав страти, остерігалися входити. Живим би він не дався. А тепер, як зашморгу уник, сам чорт йому не брат.

— Людяності не розумієш, — промовив Котовський, коли вони рушили далі. — Недавній, певно?

— Іди давай, — ображено відвернувся стражник, закидаючи непотрібну гвинтівку за плече. — З вами по-людському... сам без голови залишишся.

— Слухай, давай бігом, га? — раптом запропонував арештанта, задьористо кречучи і б'ючи себе по боках. — Зігріємося трохи.

— Не положено, — все ще ображено тримався караульний, проте закрокував швидше, і вони пішли поруч, торкаючись один одного плечима...

Через кілька днів, уже не в театрі, а в кафе Фанконі, на продаж кинули ручні кайдани Котовського. Всупереч чеканню, торг вийшов кволим, виручка становила всього сімдесят п'ять карбованців. Інтерес до «історичного моменту» катастрофічно падав, навіть мітинги пішли на спад. З царським зреченням звиклися дуже швидко, ніби ніякого царя в Росії не було і в згадці.

Минали тижні, місяці, закінчувався квітень. Гаряче південне місто вбралося в літню зелень. Арештанти одеської в'язниці хвилювалися. Оголошена свобода, а де вона? Їх заспокоювали тим, що в'язниця в Одесі вважається кращою в Європі: мовляв, в інших в'язницях арештантам набагато важче, і нічого, живуть. Але взагалі чекання повинно ось-ось закінчитися. За розпорядженням Керенського створена спеціальна комісія, найближчим часом вона збереться і почне розгляд справ про помилування.

Помилювання?! Оце так! А чиїм же іменем? Чи хтось уже встиг сісти замість царя?

На обурення арештантів тюремна адміністрація відповідала старими випробуваними заходами — заборонами і покараннями. Нічого іншого вона не вмiла, не хотiла, та й не визнавала.

У відповідь в'язні озлоблювалися ще більше.

Так довго тривати не могло.

У кожного, хто спостерігав у ті дні розбурханий російський побут і замислювався над тим, що ж відбувається, мимоволі з'являлося відчуття — багато що у країні залишилося незакінченим, хвиля новизни, піднята у лютому, зупинилася десь на півдорозі. Ніби вся справа була в тому, щоб зруйнувати старе! І мало, дуже мало було тих, хто розумів, що своїм лютневим кроком величезна країна тільки вступила у тривалу і грізну епоху.

Постріл «Аврори», який прогримів осіннього мокрого вечора, зрушив з місця і посунув таку лавину подій, яких історія ще не знала. Все, що було пережито після Лютого, виявилось суцєю дрібницею у порівнянні з тим, що чекало попереду. З того дня, точніше вечора, вже й без того втомлену Росію чекали ще роки й роки зтяжної боротьби, кривавої і безжалісної.

Насіння віковiчного гнiву дало щедрi й грізнi сходи. Країну струсонувало і перебовтало, все розламалося глибоко й страшно. Сам він, недавній каторжник і смертник, скавав попереду бійців, що казково вирости, і від тупоту ескадронів дрижала земля, а злитий крик атакуючих розколював небо.

Щоразу, коли сурмач грав «атаку», а прапороносець з штандарту зривав чохол, він піднімав клинок і попереду бригади пускав на весь мах свого коня назустріч ворожому реву, першим з усіх підставляючись під кулі і клинки.

Йому ніколи було замислитися і усвідомити, що по них, сьогоднішніх, знаменитих чи безіменних, будуть настроюватися майбутні покоління. Думки й бажання його були звичайніші, простіші. Він знав: земля, втомлена від гуркоту вибухів, тачанок і кавалерійських лав, почне врешті-решт займатися тим, чим і повинна займатися земля — давати радість людині, яка працює на ній, щоб вона вже ніколи не проклинала свого народження. І на полях війни він жив і працював, як агроном, який готує ріллю для врожаю. Заради майбутнього він з трiском ламав усе, що віками склалося й зрослося, заради

цього він вів бійців, — так, з Південною групою військ він зробив героїчний перехід від Одеси до Житомира, потім повернувся і відвоював Одесу, після чого бригада з боями пройшла по Україні і вибила останнього ворога за Волочиськ, за Збруч...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

6 травня за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) командування військами Тамбовської губернії прийняв двадцятивосьмирічний Михайло Миколайович Тухачевський, який недавно закінчив операцію по розгрому кронштадських заколотників.

Поїзд командуючого, не зробивши жодної зупинки по дорозі, прибув у Тамбов.

Зв'язківець, який працював на апараті Морзе, пропустив крізь пальці вузьку смужку з крапками і тире, звично розшифрував її і стягнув з голови обруч з навушниками: штаб військ у Тамбові викликав комбрига Котовського до командуючого.

Перед від'їздом комбриг заслухав ґрунтовну доповідь начальника свого польового штабу.

Сильне угруповання Селянського, вимушене вести відкриті бої, зазнало величезних втрат. Особливо дорогу ціну Селянський заплатив за прорив через лінію залізниці Тамбов—Кірсанов. Зараз розбиті полки бандитів панічно тікають на південь. У першій повстанській армії Токмакова, по суті, не залишилося надійного прикриття.

Ескадрони бригади під командуванням Криворучка ведуть невідступне переслідування. Рано-вранці 22 травня на чолі п'яти ескадронів Криворучко увірвався в село Покровське. Захоплені полонені посвідчили, що сам Селянський із залишками своїх сил вирушив до Шереметьєвки, сподіваючись захопити там зненацька якусь кавалерійську частину. Криворучко, не давши відпочинку коням, кинувся навздогін. Розрахунок його вдався: Селянський, який не чекав удару в спину, вимушений був відбиватися. У битві, що зав'язалася, залишки заколотників зазнали нищівного розгрому. Лише жменьці бандитів вдалося сховатися в лісі. Таким чином, зробив висновок Ільїн, є всі підстави вважати, що з одним з найсильніших угруповань заколотників покінчено.

На думку начальника польового штабу, постійні поразки дуже розлючують повстанців. Опір банд зростає з кожним

днем. З усього видно, дається взнаки поступове стискання. Польовий штаб спеціально попередив командирів ескадронів, що поранений звір небезпечніший за здорового.

Окрім бойових справ, у Ільїна накопичилися господарські клопоти. Його непокоїла відсутність налагодженого тилу. Постачання не встигає за ескадронами, що пересуваються. Він уже звертався у штаб бригади, проте начальник штабу Юцевич ще не повернувся з Тирасполя. Ільїн скаржився, що, крім бойового забезпечення бригади, слід подумати про білизну для бійців, про фураж, про добові раціони, про ветеринарну допомогу. Без налагодженого господарства, сказав Ільїн, воювати неможливо.

Комбриг спохмурнів.

— Все так, все правильно... Але ми тут зимувати не збираємось. Що там ще?

Ільїн зазирнув у приготований для пам'яті списочок.

— Хитровський полк противника, товаришу командир бригади, весь час чомусь тримається окремо від основних сил. Не можу зрозуміти: якщо це задум Антонова, то який саме? Припускаю думку, що це результат внутрішніх чвар між ватажками. Хоча й дивно, якщо справді так: знайшли час для гризні!

— Гризуться, звичайно, — погодився комбриг. — Які в них зараз можуть бути задуми? Помри ти сьогодні, а я завтра!

Наприкінці доповіді Ільїна з'явився похмурий, змарнілий Гажалов, і комбриг, який розм'як був на хвилинку, насторожився знову. Начальник особливого відділу бував у штабі рідше від інших, але кожна його поява пов'язана з чимось тривожним, неприємним. Хто-хто, а цей нічого радісного не принесе. Такі в нього обов'язки.

І справді, зведення особливого відділу дало невтішні відомості. Для поповнення фуражу вдалося, як відомо, добитися місцевих поставок, але перша ж партія вівса, яка поступила по рознарядці з Моршанська, виявилася наполовину з битим склом. Гажалов сам перевіряв усю партію. Далі. У наганів, доставлених з тамбовських збройних складів, виявлені збиті бойки. Всі ці нагани викинь хоч зараз: безнадійний брак. А наганами збиралися озброїти кулеметні команди: гвинтівки для кулеметників занадто незручні... Далі. В селі... — начальник особливого відділу зазирнув у коротенький запис, — в селі Шилове зробили обшук у церкві (був сигнал від місцевих) і під алтарем знайшли цілий склад: польовий телефонний апарат, паку газет «Знамя труда», листівки до селян, оксамито-

вий прапор («В боротьбе обретешь ты право свое! От Центрального Комитета Социал-революционной партии») і цікавий документ — резолюцію Кронштадтського повстанського комітету. Схоже, в церковній схованці зберігалася і зброя (очевидно, саме ця зброя потрапила в руки перших бандитських загонів, які діяли тут з настанням весни, до підходу основних сил Антонова).

Як і Ільїн, комбриг слухав начальника особливого відділу з напівприкритим, ніби дрімлючим поглядом. Зброя... Схованки... Листівки і прапори... Все це зайвий раз свідчило, що заколот спалахнув не одразу, а готувався завчасно, поступово. Боротьба за мужика, можна сказати, почалася з перших днів Радянської влади. Коли Антонов захопив невеличке містечко Рассказово і пограбував тамтешні фабрики, Володимир Ілліч Ленін послав Дзержинському гнівну записку, називаючи потурання бандитам «страшним неподобством» і вимагаючи послати в губернію «архієнергійних людей». Зрозуміло, есери теж не сиділи склавши руки. Зараз уже відомо, що особу самого Антонова (як і всю його затию) буржуазна преса почала піднімати за півроку до початку заколоту. В особливому відділі бригади є підозра, що в Тамбові, під боком у штабу військ, функціонує крупний контрреволюційний центр.

Начальник особливого відділу продовжував доповідати, час від часу звіряючись із записами. Його не вводило в оману байдуже, застигле обличчя Котовського. Він знав: комбриг не пропустить жодної подробиці і вкладе у свою пам'ять все, що тут буде сказано. Гажалов назвав кілька сіл, уже очищених від бандитів, але на які були здійснені раптові нальоти з лісу. Розправляються в першу чергу з працівниками сільських ревкомів. Чинячи свій швидкий і кривавий суд, бандити страхують населення: мовляв, Котовський прийшов і піде, а ми залишимося і за все обов'язково спитаємо. Розповідати про звірства не повертається язик. Про червоноармійців, які потрапили до лап антоновців, нічого й казати. Встановлено, що особливу пристрасть до знущань має Матюхін, командир Хитровського полку, колишній конокрад, людина величезної фізичної сили. В нападі ненависті він власними руками відкручує полоненим голови.

Зсунувши брови, Григорій Іванович двома пальцями взяв себе за перенісся і так, замружившись, сидів з хвилину. Занадто добре він знав цих отаманчиків і батьок, знав по в'язниці, по каторзі. Там вони жадібною нещадною зграєю могли мучити якогось нещасного, забитого арештанта, але швидко поступалися грубій силі чи дружній відсічі, більш згуртова-

ній, ніж їхні боягузливі шайки. Точно такі ж вони і тут, на волі: тішать душу над беззбройними людьми. Вискочать з лісу, похазяйнують вечір — і знову в ліс.

— Пиши, — сказав він Ільїну і підвівся для диктування.

Як завжди, на пам'ять спликло безліч важливих справ, які слід було вкласти в скупі рядки наказу. Але бойовий наказ повинен бути коротким, як команда. І він виділив тільки те, що здавалося найневідкладнішим. Подивився через плече — уважний Ільїн був наготові.

У селах, очищених від бандитів, доцільно залишати невеликі військові гарнізони на чолі з молодшими командирами. Завданням останніх як начальників гарнізонів вважається, поперше, створення загонів самооборони з місцевого населення (копання окопів повного профілю навколо сіл), по-друге, допомога силами бійців (з кіньми, з підводами) у сільськогосподарських роботах.

Група сіл, що охороняється гарнізоном, утворює так звану посівну дільницю. Начальником дільниці є начальник гарнізону.

Допомагати в сільськогосподарських роботах у першу чергу сім'ям червоноармійців і бідняків.

Зараз, коли для сівби важливий буквально кожний день, польові роботи прирівнюються до бойових дій. Про те, що зроблено, доповідати у штаб бригади щоденно.

Проводжаючи комбрига в Тамбов, Гажалов радив взяти надійну охорону. Котовський заперечував. Зійшлися на тому, що з комбригом, на широченному задньому сидінні «роллс-ройса», поїдуть два бійці з ручним кулеметом.

Побоювання обережного, передбачливого Гажалова виявилися даремними. До самого Тамбова доїхали спокійно.

Безлюдна суха дорога, що перетинала страшнущий ліс, шпурляла в днище машини дрібними камінцями. Насунувши на очі козирок кашкета, Григорій Іванович сонно похитувався на пружному шкіряному сидінні. Краєм ока він постійно бачив напружені руки шофера, які невтомно снували по гладеньких заокругленнях рульового колеса.

Трофейний «роллс-ройс» дістався Котовському разом з шофером. Раніше автомобіль (подарунок англійського короля) і шофер належали великому князю Миколаю, потім — денкінському полковнику Стесселю, який застрелився після поразки під Одесою. Полковник з ніг до голови одягнув шофера у шкіру і присвоїв йому перший офіцерський чин у російській

армії — прапорщика. Григорій Іванович спочатку не довіряв великокнязівському шоферу, але поступово переконався, що Ваше Благородіє має прекрасну витримку (не здригається, коли навіть вистрілити у нього над вухом), а після небезпечної пригоди з бандитами Тютюника він став вважати його своєю людиною.

Пригода минулася щасливо завдяки кмітливості шофера Миколи Миколайовича. В'їжджаючи в село, ні комбриг, ні водій не підозрювали, що воно вже зайняте бандитами. Здогадка прийшла пізно: до дивовижної машини, що пробиралася по вузькій сільській вулиці, збігалися звідусіль озброєні люди. Здавалося, порятунку немає, пастка. Поки широкий, незграбний «роллс-ройс» розвернеться і набере швидкість, бандити здогадаються, кого до них просто в руки доставила доля. В цю хвилину не розгубився Микола Миколайович. Розвертаючи машину, він форсував подачу пальної суміші — з глушника з тріском повалив густий чорний дим. Почувши тріск, бандити вмить попадали на землю: їм здалося, що з машини запрацював кулемет. Недовгої розгубленості виявилось досить: поки бандити отямилися, за машиною здіймалася дорожня курява.

З того випадку інтерес комбрига до неповороткого «роллс-ройса» підував. Він користувався автомобілем, коли потрібен був певний шик, — при поїздках до міста, у штаб. У бойовій же обстановці віддавав перевагу випробуваному Орлику.

Збайдужіння комбрига до автомобіля було великою радістю для ординарця Черниша. Машина, вважав він, істота залізна, яке може бути порівняння з конем? У глибині ж душі Черниш відчував ревності і до автомобіля, і до затягнутого у шкіру водія. Він бачив: у мирному житті машина комбригу більше підходить: і зручно, і швидко, і вигляд зовсім інший. І відчувало Чернишеве серце, що залізний ящик на колесах зовсім замінить людям коней. Звичайно, яка з ним морока: не втомлюється, поїти-годувати не треба, сиди, крути собі колесо, він і біжить.

У дорозі Ваше Благородіє пам'ятав таємний наказ Га-жалова і напружено вдивлявся вперед. Бійців з кулеметом зморила спека. Один, прикривши кашкетом обличчя, спав, поклавши голову на зібраний гармошкою верх машини, другий, напівзаплющивши очі, похитувався і впівголоса тягнув журну молдавську «дойну» — надривав душу тугою за рідними ти-распольськими місцями.

...Лист увядший, лист ореха,
Нет мне счастья, нет утехи,

Горьких слез хоть отбавляй,
Хоть колодець наповняй.
Он глибок, с тремя ключами,
Полноводними ручьями.
А в одному ручьє — отрава,
А в другому — огонь и лава,
А еще в ручьє последнем —
Яд для сердца, яд смертельний...

Мелодія пісні нагадала комбригу старшу сестру, яка замінила йому матір. Сестру рано видали заміж, він надовго загубив її, але після втечі з каторги розшукав і потай, уночі, відвідав. Це було гірке побачення. «Паншочка» — так називали сестру в селі — соромилася свого благополуччя і з сльозами дивилася на змученого брата. «Гришо, про що ти думаєш? — повторювала вона. — Тебе ж уб'ють!» Чоловік сестри, багатий сільський староста, тримався з Котовським насторожено, часто підходив до завішених вікон. Страх розплати за небезпечного родича прозирав у кожному його рухові. Григорій Іванович тоді не засидівся у гостях і пішов, зайвий раз відчувши свою самотність. І все-таки спогади про сестру, про батька брали за душу, особливо останнім часом. «Вік, чи що, тому причиною? — думав Григорій Іванович, похитуючись під тужливий спів бійця. — Просто не віриться, але вже двадцять шість років, як помер батько. Я тоді був трохи більший від Миколки... Мені зараз сорок, майже сорок, батько був моїх років, коли занедужав. Але в нього були я, сестри... Ні, закінчимо останню війну, і почнеться справжнє життя...»

Автомобіль підкидало, Григорій Іванович отямлювався. Сяло сонце, він знову насував на очі козирок кашкета.

У селах машину комбрига зупиняли червоноармійські пости, пояснювали, що їхати можна без побоювань. Подивитися на автомобіль збігалися селяни. Небачений віз скрізь був надивовижу. Користуючись випадком, Ваше Благородіє вилазив з ганчіркою в руках і поважно наводив на боки машини святковий глянець. Цікавість, ахання тішили шоферське серце.

У якомусь селі шофер різко поклав руль праворуч, і, хитаючись, машина виповзла на луг. Попереду, серед зелені трави і свіжих трісок, комбриг побачив нашвидкуруч збиті примости з дощок і обаполків.

Від крайньої хати через луг до машини, що зупинилася, біг, притримуючи кашкета за козирок, кругленький чоловічок — завідуючий клубом Канделенський.

— Григорій Іванович! — зарепетував він і в радісному збудженні розкинув руки, ніби збираючись обняти комбрига.—

Яка радість! А у нась сьогодні якраз вистава. Ми вас не відпустимо.

Він знав про таємну слабкість командира бригади до театральних вистав і, бувало, в Умані з усім, що стосувалося роботи клубу, звертався просто до нього. Розрахунок був правильний: відмови, як правило, ні в чому не було.

Довелося вийти з машини і розім'ятись.

Не бачилися давно, з дня від'їзду з Умані. Канделенський умовляв залишитися до вечора — увечері відбудеться велика вистава. Він зі сміхом розповідав, що в селі, коли бійці почали збивати примостки, почалося хвилювання. Для чого збивають: бити чи вшати? («Звикли вже!») Вечері, аплодуючи, відбили долоні. Бійці теж розійшлися. Один, який грав моторну солдатку-самогонницю, за вечір став знаменитим на всю околицю. А що з-під спідниці чоботи і галіфе — тільки смішніше. Зараз йому проходу не дають.

— Залиштеся, Григоре Івановичу, їй-богу. І хлопці будуть задоволені.

Біля останніх хат, на виїзді, напівголі бійці копали окопи. Летіла з лопат волога чорна земля. Високий паруб'яга, без гімнастерки, з білими незагорілими грудьми, раптом задер до неба обличчя з замруженими очима і з відставленою в руці лопатою завмер. Ну от, тут люди вже можуть жити впевнено.

Тамбов зустрів сушею, спекою, пилюгою, що летіла за вітром. Це влітку, подумав Григорій Іванович, а восени, в грязюку, і взагалі немає на що глянути... Проїхали порожній базарний майдан, на якому самотньо стояв віз. Кінь бив себе хвостом по боках і брикався, голосно стукаючи копитом по голоблі. Під возом, накрившись з головою, спав мужик. Базарні лабази всі до одного зачинені на залізні прогоничі. Подейкували, що бандитські зағони десь за п'ятдесят верст від міста. Кожної ночі налякані обивателі чекали нальоту і різні.

Григорій Іванович подумав про дружину. Треба б її відвідати, не заїжджаючи у штаб, але він нічого не казав шоферу, а Микола Миколайович, хоч і стежив краєм вуха, впевнено кермував до штабу військ. Котовський не припускав думки, що антоновці можуть вдертися у велике губернське місто, йому, як військовому, така можливість здавалася просто безглуздою. Та й не про Тамбов мріялося зараз Антонову. І все-таки думки про Ольгу Петрівну не залишали комбрига.

Стосунки з дружиною у нього були складні.

Революцію він зустрів дорослою, бувалою людиною (36 років, в іншого у такі роки борода віником, купа дітлахів) і

примусив себе жити так, ніби все, що є особистим щастям людини, буде в нього потім, потім. Свій вік він ніс як покарання і дні, що залишилися, присвятив тому, щоб встигнути зробити удвоє-утроє більше від інших.

Очоливши людей, які довірили йому свої життя, одержавши владу розпоряджатися ними, він вважав, що командир зобов'язаний так себе поводити, щоб мати право віддати будь-який наказ підлеглим. Все його життя, увесь він повністю належить бригаді, і ніщо особисте не повинно відрізняти його від будь-якого бійця.

Ольга Петрівна увірвалася в його суворий клімат самотності, і він одразу відчув себе незручно. Тут дуже багато заляжало від розуму й такту Ольги Петрівни. Здається, вона вчасно здогадалася про все. При ній змінилося ціле покоління командирів у бригаді: Няга, Макаренко, Христофоров, Євстигнійович. Бійці звикли до подружки комбрига і ласкаво називали її мамашею, але своїх звичаїв Котовський не міняв. Ніхто не повинен бачити, що він чимось відрізняється від них!

Ольга Петрівна розуміла, що іншим Котовський не може бути, а коли він раптом зміниться, то щось безповоротно втратить, буде вже не тим командиром, у якого бійці вірять і підуть за ним у вогонь і воду.

Залишитися зовсім самим, удвох, їм випало після контузії Котовського під Горинкою, а також нинішньої зими, в Умані. Це були дні спокійного життя, час глибокого пізнання одне одного. За нечисленні дні, які випали на перепочинок від похідного життя, Григорій Іванович встиг відчувти, як багато значить для втомленої людини тихе світло лампи над столом, застеленим чистою скатертиною, жінка в шалі, накинутій на плечі, впущений клубок, підняти який і подати — таке щастя миру й спокою, яке ні з чим не можна порівняти.

Дивлячись на милу причесану голову дружини, схилену над вишиванням, Григорій Іванович відчував невимовну ніжність, хотілося щось зробити для неї, чимсь прислужитися — хоча б розмішати цукор в її чашці ложечкою: в цей час Ольга Петрівна, поправляючи шаль, підводила на нього очі, він спохоплювався, червонів; ледь помітна посмішка торкала губи Ольги Петрівни, вона зразу нахилила голову. Стриманість Котовського у почуттях стала рисою його характеру і створювала йому репутацію людини сухуватої, здатної лише на ділові розмови, в той час як він постійно відчував потребу сказати своїм бійцям найтепліші слова, але примушував себе бути суворим, чудово розуміючи, що, виділяючи когось одного, він обділяє інших.

Хто повірив би, що на очі суворого комбрига можуть повернутися сльози, але Ольга Петрівна сама була свідком цього, коли не стало старого артилериста Євстигнійовича чи коли смерть вирвала Іларіона Нягу, Макаренка, Христофорова. Кожна втрата друзів-соратників забирала якусь частку його самого, він ніби ставав старшим, усвідомлюючи, що все не дожите і не зроблене бойовими друзями тепер лягає на нього.

В Умані його пояс з маузером і шабля недовго висіли на стіні. Григорій Іванович протестував проти бажання дружини поїхати з ним у Тамбовську губернію, але Ольга Петрівна, коли це було потрібно, вміла бути наполегливою і непохитною. Чи усвідомлювала вона, що це війна хоч і не справжня, але все-таки війна? І тут так само, як і раніше, ескадрони розгорталися в лаву і назустріч їм смертельним віялом били ворожі кулемети.

На щастя, ніякої війни їй бачити не довелося. Проте саме в її теперішньому становищі він був їй потрібен більше, ніж будь-коли раніше (так чекали вони обоє свою дитину!), і в той же час саме зараз він не повинен був допускати нічого особистого, тому, по-перше, що людина, до якої він їхав, молодий командуючий Михайло Миколайович Тухачевський, недавно пережила горе, втративши дружину, отже, перед ним Котовський, побувавши в Ольги Петрівни у лікарні, здавався б щасливцем, улюбленцем долі, а по-друге, зламайся він зараз, скажи шоферу повернути до лікарні, він покривив би натурою, а цей надлам у душі залишиться надовго і обов'язково позначиться на його командирському ставленні до бійців: хіба він зможе бути непохитним з ними, коли дав самому собі попуск?

Ні, на війні як на війні!

І він не зронив жодного слова, поки автомобіль не зупинився перед невисоким особняком, у якому розташувався штаб військ губернії.

По тьмяно освітлених коридорах діловито снували акуратні військові з заклопотаними обличчями. Вони ввічливо відступали з дороги, пропускаючи кремезну фігуру комбрига, і знову рушали вперед своєю характерною штабною ходою. У важкому поступі комбрига вгадувався справжній кавалерист і старий каторжник. Штаб-сурмач Миколка, намагаючись перейняти ходу Котовського, розхитування засвоїв, але решту йому не вдавалося: для цього потрібна була багаторічна кайданна виучка.

Перш ніж пройти до командуючого, Григорій Іванович зайшов у кабінет начштабу Какуріна. Котовського зустріла сива

людина у форменому кителі. Все у ньому: одяг, зачіска, манера триматися — видавало кадрового військового. Микола Євгенович Какурін був полковником старої армії.

Вони були майже однолітки, командир бригади і начальник штабу військ, але в одного за плечима складне життя з в'язницями і втечами, з камерою смертника, у другого — розмірена служба генштабіста з неухильним просуванням угору, до найбільших чинів. Одне лише робило їх зараз схожими — військова форма, і Григорій Іванович, увійшовши в спокійний, тихий кабінет, одразу ж відмітив це — військова форма не терпить розхлябаності і примушує людину бути чіткою як у розмові, так і у вчинках.

Великий стіл начальника штабу військ завалений паперами. На маленькому столику збоку стояло кілька телефонних апаратів.

Перед приходом комбрига Какурін тримав у руках свіжий номер газети «Красный кавалерист». Він прочитував кожну замітку і з задоволенням похитував головою.

Раніше таких газет у російській армії не було. А даремно, між іншим... Микола Євгенович належав до людей, які все своє життя присвятили війні і збройним силам батьківщини і з занепокоєнням спостерігали, як розруха проникає і в армію. Їх не обдурив показний ентузіазм початку великої світової війни, яка почалася плямами наказів на парканах, метушною на вулицях і в театрах, хвалькуватістю і голосними словами про патріотизм. Але за спиною армії була пошарпана країна, вологий вітер прочісував убогі села: натикані як попали хати, бурий дим валив на танучий сніг, собаки піднімали морди, нюхали повітря і вили від невідомої туги.

Скоро весь ентузіазм зносився, став непотрібний і смішний, і хоч багато чого ще йшло ніби по-старому, але країна гула і неспокійно ворушилася. Армія ще спала. Їла, ходила в атаки, проте ті, хто міг спостерігати і відчувати, бачили наближення великих змін. Армія починала обростати бородами і вошивіти, солдат уже підпирався гвинтівкою, як палкою. Потроху ці люди в брудних, прострілених шинелях залишали набридлі окопи, з'являлися в трамваях і на бульварах, збиралися на вокзалах.

Мало хто з оточення Какуріна, що вміли мислити й аналізувати, шукав вихід з становища, говорив про порятунок, про відродження. Їм не вірилося, що армія, яка корінням сягала у славні віки, перетворюється в натовп озлоблених, вошивих і бородатих людей. Знайдуться, повинні знайтися здорові сили! Але де вони, хто вони, коли з'являться?.. Кадрові

військові, які звикли все життя мати справу з чіткими слухняними шеренгами, скутими дисципліною, опустили руки перед ордою смердючої мужви з гвинтівками. Точний механізм армії розвалився остаточно, армії не стало, а щоб справитися з на-товпом озброєних людей, з яких лише кожний окремо був схожий на солдата, потрібні були зовсім інші люди, які принаймні розуміли їх, близькі до них. З старих кадрових військових для такої мети не був придатний жоден.

І на місце попереднього клану військових діячів висувалися зовсім незвичайні люди. Цих людей виділила з свого середовища сама армія і навіки прославила їхні імена. Під їхнім керівництвом погано озброєні, роздягнені війська відкинули геть споконвічні положення військової теорії, вдрузки розбивши ідеї і методи спорохнявілих у своїх кабінетах генералів. Чи не тому, що зовсім новий вітер свистів у піднятих над головою шаблях і нову, ще небачену мету розрізняли шалено розкриті очі атакуючих лав?

Армія поступово формувалася, з'явилася дисципліна, виправка, і ті з старих військових, яким молодість Радянської республіки побачилася притулком після розвалу старого, зітхнули з полегшенням. І разом з усіма вони взяли за зміцнення армії, за звичну справу. Почавши службу спочатку, вони терпіли грубість, лайку, зносили все, що іноді було огидним їхній душі інтелігентів, терпіли заради майбутнього великої армії...

У «Красном кавалеристе» був надрукований лист юних бійців, синів полків, наказом Будьонного відчислених з Першої Кінної і направлених на навчання. Маленькі кавалеристи, від'їжджаючи, присягалися Будьонному з'явитися на перший заклик.

— Не читали, Григорію Івановичу? — Простягнувши газету, Какурін прокреслив на ній нігтем. — Михайло Миколайович цікавився вашою бригадою. У вас багато дітей.

— Залишили в Умані, — Григорій Іванович відвів газету від очей подалі і почав з зусиллям вдивлятися у дрібний текст. — Дехто, правда, причепився, але в безпеці.

Задзвонив один з телефонів. Начальник штабу зняв не дивлячись трубку і, поки слухав, не припиняв спостерігати за комбригом, який читав.

Обличчя Котовського запам'ятовувалося: сильні щелепи, прямий короткий ніс, квадратик акуратних вусиків. Увагу Какуріна привернули руки комбрига, руки робітника-молотобійця (певно, він мав звичку підрізувати нігті кінчиком гострої шаблі). Всі вони, нові, з ким встиг познайомитися Какурін,

відзначалися завидним простонародним здоров'ям, міцністю тіла, ніби інші люди, слабші, не змогли б пронести ноші, що лягла на їхні плечі.

З погляду Какуріна, досвідченого генштабіста, громадянська війна докорінно відрізняється від попередніх воєн: на зміну суцільним лініям фронтів, оперезаним дротом траншеям і окопам прийшли неозорі простори, на яких розташування військ повсякчас змінювалося, з можливостями їхнього обходу, обхвату, несподіваного удару по флангах і тилах. Старі генерали, вихованці царських академій, залишалися в полоні віджилих традицій і власного досвіду. В першу світову війну кіннота не мала самостійного значення, вона вважала за краще відсиджуватися в тилу і ухилитися від бою. Заслугою таких командирів, як Котовський, було розуміння ролі кавалерії саме в умовах громадянської війни. Під їхнім керівництвом народилося оперативне маневрування величезними з'єднаннями, війська одержали бажаний вихід з позиційних тупиків піхоти, що закопалася в землю. Кавалерійські з'єднання почали самостійно розв'язувати великі оперативні і стратегічні задачі. Червоні ескадрони і полки діяли винятково активно, застосовували широкий і гнучкий маневр, нападали навально і раптово. Вони завжди шукали бою і незмінно примушували тікати численнішого, краще озброєного противника.

Чого тільки не пробували вороги проти молодої республіки! Інтервенцію і внутрішні повстання, бандитизм і блокаду, терор і провокації. Все даремно. Чи не про такі перемоги мріяли передові російські офіцери в роки прикрих поразок і загального занепаду? Чи не ці перемоги примусили їх зламати свою віковичну кастову пиху і злитися з вчорашніми шевцями, слюсарями, агрономами, під чийм керівництвом російська армія знову повернула собі переможні традиції?

Коли Котовський, потираючи очі, відклав газету, начальник штабу почав розпитувати про перші бої з повстанцями, про враження від незвичайного противника.

— Григорій Іванович, я переконаюсь у думці — і збираюся доповідати про це, — що тут, у нинішній кампанії, наші фронтові методи зовсім непридатні. По-перше, противник воює вдома, він чудово користується місцевістю, вмить розосереджується, а по-друге, мені думається, при всій чисельності банд вони не є якимсь цілим військовим організмом. Чи, може, я помиляюся?

Збираючись з думками, Котовський нахилив голову. Півтора року тому по цих місцях пройшов Денікін. Тоді, в дуже важкі для Радянської влади дні, мужик не прийняв білого

генерала з його офіцерськими полками, позбавив своєї підтримки. Для селянства Денікін був чужим. Але чи вважає мужик своїм Антонова? Тут варто було замислитися глибше, щоб не наламати в гарячці дров. На перший погляд здається, що Антонов користується широкою підтримкою населення. Настільки широкою, що нинішньої весни мужича вандея створила серйозну загрозу союзу робітничого класу з селянством. Проте скільки це може тривати? Для перемоги не досить тільки заперечення, необхідно щось і стверджувати. Антонов оголосив війну Радам. А що стверджує? Він називає себе захисником трудового селянства, але водночас зобов'язався повернути попереднім господарям усю конфісковану землю. Він хоче догодити і тим і іншим. Але два кавуни в одній руці не втримаєш. Обіцянка повернути землю попереднім господарям робить його смертельним ворогом мужика, того самого, який, як вважається, є його силою. Де ж вихід? А його немає. Рано чи пізно Антонов залишиться наодинці з своєю невгамованою злістю. Без кінця тікати і ховатися скоро набридне усім, для підтримки духу необхідні перемоги, а у бандитів залишилися тільки розправи над мирним населенням і полоненими. Цим духу не піднімеш... Прикро, що в повітах добряче попрацювала антоновська пропаганда, та поступово селянство довідується про справжній стан справ, позбавляється хибних уявлень про Радянську владу. «Партизани», зголоднілі в лісах, злі від невдач, набридли мужику гірше від гіркої редьки.

Вислухавши, Какурін схвально кивнув головою. Додаючи до сказаного, розвинув власну думку про повстання. Він вважав, що Росія повітова і Росія міська завжди жили неоднаково — мешканцями різних поверхів одного великого будинку. Всіляким наполеонам і наполеончикам дуже допомагало те, що голосні події у містах долітали до повітів неспізнано створеними, ніби луна від кількох скель. А до того ще й безмірне честолюбство таких людей, як Махно, Григор'єв, Антонов, Тютюнник, — чи мало їх! — які зуміли майстерно використати труднощі військової спустошливої пори. Але коли глянути на всі ці вандеї згори, ніби з відстані часу, то хіба не втрачають вони одразу ж свого страхітливого вигляду чи не сприймаються всього-на-всього як окремі повітові безчинства? Як військова людина, Какурін був переконаний, що розгром повстанців — справа часу. Шансів на успіх у них ніяких. Пристрасті в республіці відстоялися, все потроху ставало на свої місця, і нехай ще киплять деякі повіти, проголошуючи всілякі доморощені гасла, щоб виправдати найзвичайнісінь-

кий розбій, — боротьба з ними схожа на останнє прибирання після величезної колотнечі.

Підвівшись з-за столу, начальник штабу підійшов до карти, що висіла на стіні.

— За Козловом неспокійно. Між Борисоглебськом і Серебряковською захоплена станція Алексиково. Рух по залізниці порушений. Є відомості, що діють повсталі козаки станиці Урюпінської.

Звузивши очі, Григорій Іванович здалеку стежив за картою. Дон, Хопер, як і Заволжя, — місця тривожні, сильні позиції куркульства.

— Михайло Миколайович заслухав доповідь начальника 10-ї стрілецької дивізії Кауфельдта, у них непоганий досвід боротьби з бандитами у Воронежській губернії. Крім того, розпорядженням Дзержинського нам передаються 1-й, 2-й, 3-й полки Московської дивізії особливого призначення ВЧК. У їхньому складі — автобронезагін імені Свердлова.

Автобронезагони були новинкою в Червоній Армії. Григорій Іванович багато чув про них, але на практиці ще не зустрічався. Думка озброїти машину кулеметом майнула у нього після того прикрого випадку, коли вони з Вашим Благородієм на «роллс-ройсі» мало не потрапили до лап бандитів. Ех, був би тоді в автомобілі кулемет... Начальник штабу сказав, що у Федька на кожній автомашині по два кулемети. Це, так би мовити, вдосконалення тачанки (а разом з тим і бронепоезда, оскільки район його дії дуже обмежений лінією залізниці). Автоброневий загін військ ВЧК був створений ще в 1918 році за участю Свердлова і Дзержинського. Новинка зарекомендувала себе багатообіцяючою: сила кулеметного вогню, швидкість і широта маневрування. Зараз Федько ухопився за ідею механізованих бойових з'єднань. У нього 12 автомобілів «фіат», кузови обкладені мішками з піском. У нинішній ситуації, коли головним козирем бандитських загонів є надзвичайна рухливість, Тухачевський надає бронезагонам особливого значення.

— Поїзд командує на станції, — сказав Какурін. — Ми вирушаємо в Інжавіно. Михайло Миколайович має намір створити особливу групу під командуванням Уборевича. Штаб працює над планом, щоб не дати Антонову схватися на півдні. Викурювати його звідти доведеться ціною великих втрат.

Втрати... Григорій Іванович помітив, що антоновці, треба визнати, б'ються відчайдушно. Особливу завзятість проявляє командний склад — ці, як правило, б'ються на смерть і в полон не здаються.

Обмірковуюючи почуте, начальник штабу закурив і випустив угору струмінь диму. Курив він недбало, ніби для розваги, забираючи в рот невеликі порції диму.

— Мені нещодавно пригадалося таке. На фронті взимку солдати десь роздобули ящик горілки. Але, власне, не в ящику справа, — це я відволікаюся. Мене вразило, що від морозу горілка замерзла каменем. Уявляєте? Але навіть і не це дивно. Хтось здогадався розколоти ці пляшкові шматки льоду, і — що ви думаєте? — всередині виявився чистий спирт. Під дією холоду горілка — як би це сказати? — відокремила, чи що, від себе все найміцніше. І от я думаю, що те ж саме відбувається зараз у Антонова. Той, хто не втратив надії на помилування, шукає випадку здатися. Залишаються ті, кому надіяється нема на що. Найзапекліші. І вони будуть іти до кінця. Тут ніяких ілюзій.

Розстібнувши сумку, Григорій Іванович дістав два складених пополам аркуші паперу, швидко глянув на той і другий і один з них поклав на стіл. Какурін, тримаючи цигарку на відстані, почав читати. Брови його одразу ж піднялися. В руках у нього була антоновська листівка, звернення до червоноармійців, крик відчаю, передчуття близької загибелі.

«Мобілізовані червоноармійці!

Геть свою несвідомість. Геть свої підлі дії по відношенню до селянства, а особливо до повсталих. Час вам визнати свої негідні вчинки і отямитися. Виступаючи у боротьбі проти селянських повстань разом з комуністами, переважно кримінальними злочинцями і шарлатанами, Ви накликаєте народний гнів на себе. Хіба ваші батьки, брати і сім'ї живуть не в таких же умовах, як повстале селянство, що всіляко пригнічується комуністами і Радами?

...Народна Партизанська армія заявляє Вам востаннє і назавжди: залишайте лави Червоної Армії і йдіть додому зі зброєю в руках, створюйте партизанські загони і скидайте комуністичне іго.

Час настав гукнути: геть комуністів. Геть підлі Ради. Хай живе вільна Росія! Хай живе народна армія, хай живуть установчі збори!»

Начальник штабу дістав папку, повну вирізок, паперів, заміток, і сховав у неї листівку. В ті дні, користуючись кожною вільною хвилиною, Микола Євгенович Какурін працював над великою книгою «Як боролася революція».

Поки начальник штабу читав листівку, Григорій Іванович непомітно дістав масивного золотого годинника, клацнув кришкою. Какурін, не перериваючи читання, промовив:

— Не турбуйтеся. До Михайла Миколайовича можна заходити в будь-який час.

Сховавши папку до шухляди столу, він помітив у руках Котовського другий аркуш.

— Давайте, Григорію Івановичу, що там у вас іще?

Йшлося про демобілізацію бійців. По всіх ескадронах відбулися збори, бійці просили командування відкласти демобілізацію до остаточного розгрому Антонова. Про бажання бійців доповіли нагору.

— Штаб розглянув це питання, — сказав Какурін і підвівся. — Я маю розпорядження командуючого демобілізацію відкласти. Більше того, Михайло Миколайович наказав оголосити бійцям подяку.

— Миколо Євгеновичу, у нас є думка — залишитися і після армії усім разом. Хіба мало полишених маєтків на Україні? Демобілізуємося, виберемо якийсь і будемо жити комуною.

Розмову на цю тему начальник м'яко відвів:

— Григорію Івановичу, для цього ще буде час¹.

Вузькі дерев'яні сходи вели на другий поверх. Тут начальник штабу розлучився з Котовським.

— Як Ольга Петрівна? — запитав він неслужбовим тоном, затуляючи рукостискання. — Думаю, що скоро матиму приємність привітати вас?

Котовський широко посміхнувся:

— Та нікуди, виходить, не подінешся, — така справа!..

З столу командуючого до самої підлоги звішувалося величезне полотнище карти (на ріжок уже встиг хтось наступити — відбився слід). Котовський розгледів, що в стосі книг, якими була притиснута розстелена карта, зверху лежали «Стратегія» Михневича і «Прикладна тактика» Безрукова. Валявся свіжий номер журналу «Армия и революция» — цей номер Григорій Іванович бачив недавно в руках комісара Борисова. (Комісар систематично читав усе нове, свіже і вимагав цього від інших. Котовський сам чув, як він втовкмачував Глебу Поливанову: «Ти хоробріший від усіх, але врахуй, що буржуї народ головатий і з ними однією хоробрістю багато не навоюєш».)

Командуючий здивувався Котовського молодістю і якимсь невловимим молодецтвом у виправці, яке відрізняє гвардійців. Як завжди при зустрічі з людьми, молодість яких збіглася з

---

¹ Задум котовців заснувати комуноу вдалося здійснити в серпні 1924 року.

революцією, Григорій Іванович відчув щось схоже на заздрість. Доля була милостивою до них, — у жовтні сімнадцятого року вони мали приблизно той вік, у якому він одержав свій перший тюремний вирок.

Михайло Миколайович Тухачевський походив з дворян Смоленської губернії. Офіцер привілейованого Семеновського полку, він був, проте, в числі тих, хто з радістю сприйняв жовтневий постріл «Аврори». За плечима молодого офіцера були фронт (шість нагород за хоробрість), німецький полон (чотири невдалі втечі й ув'язнення у фортеці) і довге повернення на батьківщину з-за кордону. В Швейцарії, у Берні, за ініціативою Володимира Ілліча була створена комісія сприяння російським полоненим. З допомогою цієї комісії Михайло Миколайович, який здійснив п'яту, нарешті вдалу, втечу з фортеці, дістався додому: через Париж, Лондон, Норвегію, Швецію, Фінляндію.

В Росію Тухачевський повернувся у розпалі революційних подій. Чуйний до потреб солдатів, він пішов за партією, єдиною з усіх, яка захищала інтереси фронтовиків (знання солдата було взагалі коньком Тухачевського). Колишній гвардієць почав працювати у військовому відділі ВЦВК пліч-о-пліч з Свердловим, Дзержинським, Подвойським, Антоновим-Овсієнком, Криленком, Дибенком. Молодим воєнспецом зацікавився Володимир Ілліч. Результатом тривалої бесіди з вождем революції було призначення Тухачевського на Східний фронт командуючим 1-ю армією.

За короткий строк у важких умовах сибірської зими молодий командуючий створив з розрізнених, погано вдягнених і озброєних полків бойову ударну армію. Бували хвилини, коли він сам з'являвся у лавах атакуючих з гвинтівкою в руках.

Розгром Колчака, перемоги над добірними офіцерськими дивізіями Денікіна і Краснова, нарешті, Західний фронт. Як воєначальник Михайло Миколайович Тухачевський посідав одне з перших місць у збройних силах молодій республіки Рад.

Два місяці тому партія доручила Тухачевському розгром кронштадтського заколоту. Після військового параду на Красній площі на честь учасників боїв з кронштадтськими заколотниками, після участі в роботі X з'їзду партії Михайло Миколайович прийняв нове призначення очолити боротьбу з заколотом Антонова.

За розчиненим вікном з фіранками почулося крякання автомобільного гудка. Григорій Іванович упізнав голос «роллс-ройса». Мабуть, до машини збіглися знемагаючі від цікавості дитлахи.

На правій щоді командуючого, на припухлій родимці, було видно свіжий поріз від бритви, заклеєний паперовим клаптиком, — слід ранкової квапливості.

Влаштувавшись з ліктями на столі, на розстеленій карті, командуючий знизу вгору, від столу, позирав на Котовського і ставив точні, конкретні запитання. В бою під Шереметівкою бандити зазнали величезних втрат. Чи думає Котовський, що повстанці й надалі не будуть зважати ні на які жертви?

Чекаючи на відповідь, молодий, навдивовижу молодий, командуючий дмухнув на карту і махнув рукою, змітаючи якийсь невеличкий паперовий шматочок.

На думку Котовського, Антонов зараз у паніці і, як кожен бандит, буде чіплятися за найменшу можливість прожити зайвий день. Чужі життя для нього ніколи нічого не значили, а вже зараз — тим більше. Чого-чого, а крові ця публіка не боїться, уркачі запеклі...

Тюремне слівце, яке мимохіть зірвалося з язика, примусило Котовського замовкнути. Знову проскочило!.. Одразу почав тиснути комір гімнастерки, на обличчі з'явився благаючий вираз. Командуючий кинув олівець на карту і розслаблено, з посмішкою випростався. Зараз це були не начальник з підлеглим, а просто два давніх товариша.

— Григорію Івановичу, ви, здається, в одеській в'язниці сиділи? Одеса... — Командуючий зітхнув. — У мене ординарець був, чудовий хлопець. Вбило під Бугульмою. Одесит. Ударить себе в груди і: «Та щоб я не дійшов до того місця, куди йду!»

Співаючу південну говірку командуючий відтворив так схоже, що Григорій Іванович засміявся.

— Це наш.

У Москві, перед тим як вирушити у Тамбов, Тухачевський переглянув усі матеріали, які назбиралися по повстанню, і дійшов висновку, що усталений на антоновщину погляд страждає односторонністю. Встановлено, наприклад, що озброєна сила повстанців складає близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Що ж, усі вони куркулі і кримінальники? Такої кількості злочинців і куркульства, мабуть, не назбираєш і з кількох губерній.

— Коли б тільки криміналка працювала, — підтвердив Котовський, — і розмова була б іншою. Мужик розізлився: хліб гребли по три, по чотири рази. Та ще й з оркестром.

— До речі, — запитав командуючий, — вдалося з'ясувати, яким чином до рук бандитів потрапив наказ штабу бригади?

Нагадування було неприємним. Григорій Іванович відпо-

вів, що розслідуванням цього випадку займався особливий відділ бригади. З'ясовано, штабний документ не був добутий, як цього побоювалися, — просто бандитська засідка схопила по сильного з пакетом. То був перший червоноармієць, який потрапив до лап антоновців. Спотворене тіло бійця потім ледве впізнали.

Командуючий підвівся. Над його головою висів портрет Леніна. Тухачевський, роздумуючи, дивився під ноги.

— Мені доповідали, губернія знекровлена в смислі людському, партійному. У вісімнадцятому році для Південного фронту сформували дві дивізії. Пішли й загинули кращі люди, кадри. Півтори тисячі більшовиків...

Він пройшов до вікна, заклав руки за спину. На вулиці сухий вітер гнав пилюгу й сміття.

— Неприємні звістки, Григорію Івановичу, — похмуро мовив командуючий не повертаючись. — Зовсім свіжі: у Владивостоці заколот... Японці, якісь брати Меркулови...

Слова він вимовляв важко, з перервами, ніби вимушене признание.

Помовчали, кожний обдумував останню тривожну новину. Далі командуючий заговорив упевнено. В усіх, здавалося б, заворушеннях, що виникали стихійно в різних кінцях республіки, він бачив єдину руку, один добре продуманий план. Не випадково майже день у день з далекосхідними подіями кордон з Польщею перейшли прекрасно озброєні банди Тютюнника, Савинкова, Булак-Балаховича. Це при наявності такого вогнища в самому центрі, як антоновський заколот!

Поправивши фіранку на вікні, командуючий прикрив стулку і повільно повернувся до столу.

Цими днями з Москви за дорученням Леніна дзвонив заступник Реввійськради Склянський. Володимир Ілліч у нетерпінні: як, усе ще не зловили Антонова?

— Нам дали місяць. — Командуючий обома руками стукнув по карті. — Немислимо короткий строк! Зараз це вже видно... Григорію Івановичу, у вас досвід боротьби з Махном на Україні. Ми зобов'язані... розумієте, зобов'язані... не затягувати. Ну, може, трохи.

— Михайле Миколайовичу, на Україні степ, там вони як на долоні. Тут ліс, це важче.

— У воронежців одразу пішло діло, коли вони залучили населення.

— І ми, — кивнув Котовський. — Мужик не воювати повинен, а працювати. Я зобов'язав начальників посівних дільниць доповідати у штаб щоденно. Люди, коні, вози...

— Мені здається, толку буде більше, коли допомагати населенню не по краплині: один боець, два, а колективно. Щось на зразок ленінських суботників? — Командуючий не наказував, а ніби радився.

Котовський нахилив голову, подумав.

— Врахуємо.

Він був дещо збентежений. Ніби й дрібниця, пусте, а не подумалися ж самі! Звичайно, на роботу в поле слід виходити артільно: і толку справді більше, і, так би мовити, наочності.

Командуючий сказав, що в Тамбові зараз розкривається картина великого, ретельно законспірованого підпілля. Організація есерів виявлена в губвійськкоматі, на залізниці, — справа поставлена широко.

Котовський згадав: а овес наполовину зі склом, а збиті бойки наганів?..

І все ж таки жорстокі заходи, допущені на самому початку боротьби з повстанням, були неприємні Тухачевському. «Жорстокість взагалі свідчить про безсилля!» Він розпорядився відпустити з в'язниці понад вісімсот мужиків, арештованих за підозрою в допомозі бандитам. Звільнені обрали шість чоловік хоодаків і відрядили їх у Москву, до Леніна.

— Я подзвонив, щоб їм допомогли потрапити до Володимира Ілліча.

З закладеними за спину руками молодий командуючий пройшовся кімнатою, на його опущеному обличчі блукала задумлива посмішка.

— Я пригадую: якимось у Леніна запитали, як бути з полоненими французькими солдатами. Володимир Ілліч відповів коротко: «Вдягнути й нагодувати!» А це ж були інтервенти, чужинці... Звичайно, із знавіснілими бандитами розмова може бути тільки одна. Але звалювати всіх в одну купу не можна. Злочинно!

Ленін... Котовському не довелося ні бачитися, ні розмовляти з вождем революції. Але він знав багатьох, чие життя і робота проходили поруч з Леніним, за його прикладом і під його безпосереднім керівництвом. Соратники вождя, вони залишалися з ним, коли відпадали сотні зломлених, але ті, що залишилися, були ніби з заліза, і тепер якраз ними й міцні партія і армія. Ці люди завжди вміли бачити багато чого раніше від інших, далі за інших вони дивилися й зараз. Тухачевський брав участь у роботі X з'їзду партії, чув усі виступи вождя і вважав, що постанови партійного з'їзду, виступи Леніна розкриють очі обдуреному селянству, прорубають

у свідомості затурканого мужика прямі і ясні просіки. Скоро Антонов опиниться без підтримки середняка, з ним залишиться куркуль з його лютістю і відчаєм, і керівники повстання відчують себе чужинцями на своїй, здавалося б, рідній землі, яка, проте, зреклася їх.

Штаб військ Тамбовської губернії і Особлива урядова комісія розбили план відновлення порядку в повітах, оголошених на надзвичайному стані. Район повстання охоплюється залізним кільцем. У селах створюються ревкоми, озброєна міліція. Зміцнюючи Радянську владу, виловлюючи бандитів і відбираючи зброю, вони кожної хвилини повинні пам'ятати про головне — пояснювати селянам нові рішення партії, нові декрети. А через кілька днів будуть опубліковані накази про явку з каяттям. До вказаного строку кожний повстанець може вийти з лісу, здати зброю і повернутися до своєї звичної праці.

І все-таки перш ніж за роботу візьметься плуг, необхідно діяти мечу. Війська губернії повинні знищувати антоновські полки, плутати карти повстанського штабу, не випускати бандитські з'єднання з Тамбовщини, переслідувати їх по п'ятах, притискати до річок, змушувати до відкритого бою.

Запросивши жестом Котовського, Тухачевський схилився над картою:

— Ви праві, Григорію Івановичу, ліс на руку заколотникам. Але якщо ми дозволимо Антонову обкопатися у його південній фортеці, то не справимося й до зими. Треба не дати йому сісти в облогу. Не дати!.. Дивіться, шляхів, якими бандити відступають, небагато. Народилася ідея використати бронезагони на перехваті.

Олівець командуючого позначив на карті губернії замкнений трикутник.

— Бронезагони висуваються завчасно і перекривають дороги: тут, тут і тут. Прошу вас продумати такий варіант: зустрінута кулеметами впритул, вся армія повстанців неминуче поверне назад. — Тухачевський енергійно посунув кинутий на карту олівець. — Отже, вам доведеться витримати масований і, треба визнати, відчайдушний удар. Дуже відчайдушний!

Знаючи, що Котовський не терпить дріб'язкової опіки (а дай йому самостійність — розіб'ється, але зробіть!), командуючий замовк. Комбриг, вдивляючись у трикутник, посапував і проводив долонею по голеній голові від лоба до потилиці і назад.

Ніби пом'якшуючи завдання, командуючий додав:

— Ліс, я розумію, невідходяще місце для кавалерії.

Г. І. Котовський. 1924 р.

БЪГЛЫЙ НАТОРЖНИКЪ
Григорій Ивановъ
— **КОТОВСКІЙ** —

розыскивается по обвиненію въ цѣломъ рядѣ
вооруженныхъ грабежей.

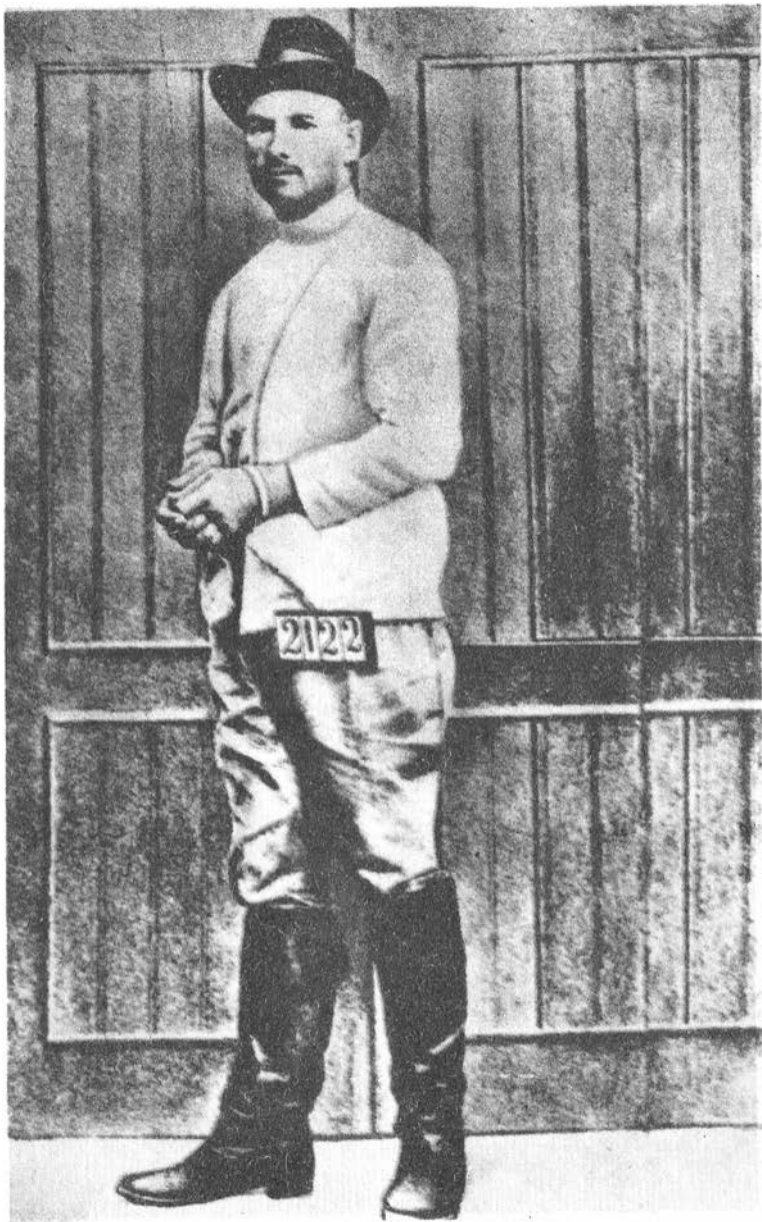
Онъ окрестилъ Кокорозенское сельско-хозяйство, училище, прекрасно говорить по русски, молдавски и еврейски, а равно можетъ объясняться на иѣмецкомъ языкѣ. Производитъ впечатлѣніе полу-интеллигентнаго человѣка. Выдавать себя можетъ: за управляющаго имѣніемъ, машиниста или помощника машиниста, садовника, представителя какой-либо фирмы или предприятия, представителя по заготовкѣ продуктовъ для арміи, барышника и т. д., стараясь заводить знакомства и сношенія съ соотвѣствующемъ ему кругу людей.

Котовскій 35 лѣтъ отъ роду, роста вышесредняго, плотнаго телосложенія, шатень, открытое выразительное лицо, на головѣ большія лысины; волосы низко стрижены, носитъ усы, которые иногда бреетъ, бороду также бреетъ; на лицѣ, подъ глазами, нѣбольшіе значки-горошки отъ татуировки, но нѣтъ эти онъ выжигъ, отчего образивались какъ-бы ямки отъ прыщей. въ разговорѣ иногда занимается, нѣсколько сутуловать. Котовскій одѣвался, прилично, но въ послѣднее время одѣвается просто, носитъ обыкновенную черную фуражку, съ такимъ же козырькомъ.

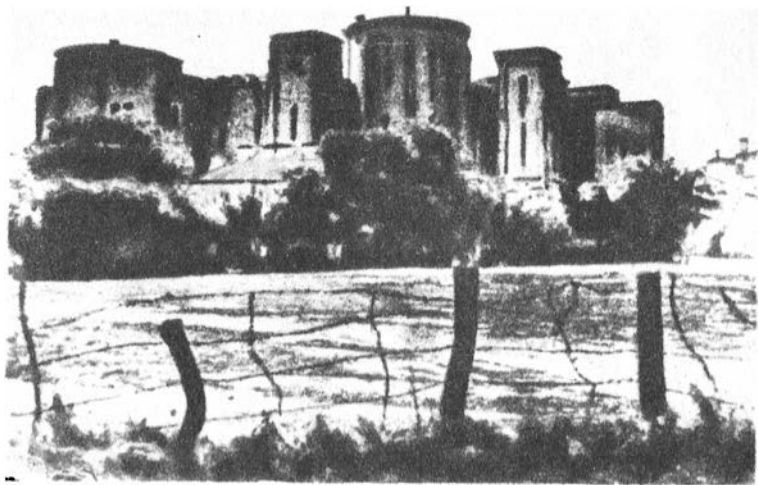
Лица, скрывающія Котовскаго какъ соучастники его преступной дѣятельности, будутъ преданы военно-полевому суду, а лицо, указавшее его, если онъ благодаря этому будетъ задержанъ, получать вознагражденіе отъ казны въ **2000 рублей**.

20 Іюня 1916 г.
г. Кишиневъ

Кишиневскій полицеймейстеръ С. Славинскій

Тюремний знімок Г. І. Котовського. Кишнів, 1916 р.

Кишинівський тюремний замок, в якому Г. І. Котовський відбував ув'язнення у 1906—1908 рр. і в 1916 р.

Репродукція з картини худ. Л. П. Григоращенко «Г. І. Котовський в етапі на сибірську каторгу»

Командир бригади Г. І. Котовський (у центрі),
начальник штабу бригади М. М. Полетаєв (ліворуч) і комісар
бригади М. М. Жестоканов (праворуч). Польський фронт, 1920 р.

Начальник 9-ї Кримської кавалерійської дивізії
Г. І. Котовський після ліквідації банди Тютюнника. 1921 р.

Вступ кавалерійської бригади Г. І. Котовського
в Одесу 7 лютого 1920 р.

Командир 2-го кавалерійського корпусу Г. І. Котовський
(другий ліворуч) у групі командирів Червоної Армії.
Грудень, 1923 р.

Командир 2-го кавалерійського корпусу
Г. І. Котовський після маневрів. Умань, 1923 р.

Г. І. Котовський серед музикантів оркестру
2-го кавалерійського корпусу. 1923 р.

Г. І. Котовський — командир 2-го кавалерійського корпусу.
1923—1924 рр.

**Г. І. Котовський у групі бійців і командирів
2-го кавалерійського корпусу. Умань. 1924 р.**

**Г. І. Котовський серед трудящих у дні створення МАРСР:
Бірзула (нині Котовськ), листопад 1924 р.**

Г. І. Котовський. 1924 р.

Г. І. Котовський з балкона будинку Київського гувбиконкому відповідає на вітання трудящих у дні губернського з'їзду Рад. Київ, 1924 р.

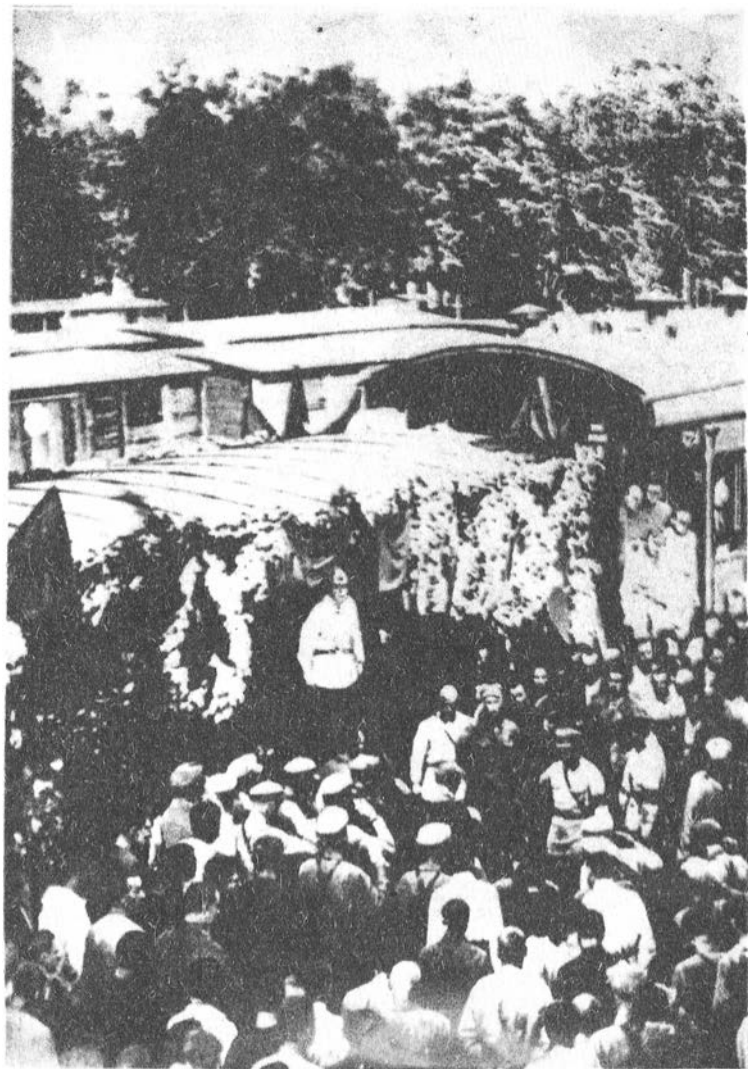
Г. І. Котовський серед військовослужбовців 2-го кавалерійського корпусу на ранковій фіззарядці. Умань, 1924 р.

Г. І. Котовський
на засіданні окружної ради фізкультури. 1924 р.

Г. І. Котовський, С. М. Будьонний, М. В. Фрунзе,
К. Е. Ворошилов у президії вищої кавалерійської наради.
Москва, квітень 1925 р.

Траурний поїзд з тілом Г. І. Котовського. 1925 р.

Телеграмма т. Фрунзе 2-му кавалерийскому корпусу

«Сегодня мной получено донесение о смерти тов. Котовского. Известие это поражает своей неожиданностью и бессмысленностью. Вы был лучший боевой командир всей Красной армии. Погиб бессмысленной смертью в разгаре кипучей работы по укреплению военной мощи своего корпуса и в полном расцвете сил, здоровья и способностей. Знаю, что ряды бойцов славного корпуса охвачены чувством скорби и боли. Не увидят они больше перед собой своего командира-героя, не раз водившего их к славным победам. Умолк навеки тот, чей голос был грозой для врагов советской земли и чья пашка была лучшей ее оградой. Рука преступника не остановилась перед тем, что она поднимается против лучшего из защитников Республики

рабочих и крестьян. Она ренилась на позорнейшее, гнуснейшее и подлейшее дело, результат которого будет на радость нашим врагам. Вся Красная армия сверху донизу переживает те же чувства тяжелой утраты и боли. От имени всех бойцов Красной армии и Красного флота, от имени рабоче-крестьянского правительства Союза ССР выражаю осиротевшим бойцам корпуса горячее братское соболезнование. Пусть память и славное имя почившего героя-командира вечно живут в рядах бойцов его корпуса! Пусть и в мирное время и грозный час военных испытаний служит оно путеводной звездой в жизни и работе корпуса. Почившему конюру 2 вечная слава! Наркомвоенмор и Преддверье высшего ССР М. ФРУНЗЕ -

Телеграма М. В. Фрунзе 2-му кавалерійському корпусу з приводу смерті Г. І. Котовського 7 серпня 1925 р.

Біля пам'ятника Котовському в Кишиневі.
Дочка Григорія Івановича Олена Григорівна виступає
на мітингу, присвяченому 90-річчю з дня народження
Г. І. Котовського. 1971 р.

— Так... вони шарахнуться, — промовив комбриг ніби самому собі. Потім він немов струснув з себе роздуми і твердо подивився в очі Тухачевського. — Нічого, нехай. Нехай шарахаються.

...Наостанку він дістав список приготованих Ільїним вимог, а решту дня провів у штабі, уточнюючи деталі передислокації і взаємодії з сусідами.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

На радість штаб-сурмача Миколки, передислокація сил бригади примушувала Криворучка з двома ескадронами свого полку на кілька днів зупинитися в Шевирьовці.

Для розташування прибулих довелося потіснитися. Шевирьовка була схожа на великий військовий табір. У селі цахло кіньми, сукном, ременями — складний запах крупних кавалерійських з'єднань. Сільські двори, забиті возами і кіньми, стояли розчиненими навстіж.

Семен Зацепа з Миколкою розташувалися в Єльцових. Тіснувато було, але Миколка заспокоїв господарів:

— Ми на природі спати любимо, в хату не поліземо.

Кожного ранку, на зорі, дзвінка сурма грала підйом, і разом з напівголими бійцями на луг напроти штабу бігли й сільські дивитися дивовижну виставу — ескадронний Дев'ятий, хизуючись гарматним голосищем, співуче починав: «І-і... раз!» За його командою нерівні ряди разом присідали, дружно змахували голими руками.

Милкін, який навчився підхоплюватися з першими звуками сурми, тоном знавця пояснював сусідам:

— Кров полірують. Треба розуміти, щоб жир не відкладався.

Останніми днями Милкіну вдалося зав'язати знайомства серед бійців, і перед односельчанами він тримався по-козирному. Помітивши, що Мартинов і Мамаєв мисливськими очима позирають на Настю Водовозову, дочку Івана Михайловича, він одразу попередив хлопців, що тут справа безнадійна, дівка тримає себе як належить, і зголосився зводити дружків до Фіски-самогонниці, зводив потай, щоб ніхто не засік, і тепер відчував себе людиною, яка володіє військовою таємницею.

Була у Милкіна ще одна слабкість — вітатися з командирами, які часто бували у штабі. За кілька кроків він з викру-

тасом згинався і відводив свого пошарпаного картузика вбік. У відповідь командири чітко підкидали руку до козирка. Церемонія воїнського привітання давала Милкіну таку насолоду, що одним і тим же людям він намагався потрапляти на очі по кілька разів на день. Все повторювалося так, як йому подобалося, лише один Криворучко, який мав гарну пам'ять на обличчя, почав проявляти сердите нерозуміння й озиратися. І Милкін злякався. Від Мамаєва з Мартиновим він чув, який кавалерист і командир ця страшнувата людина, з вусами і великим впертим носом. Що й казати, мужик примітний!.. А незабаром трапилася подія, що примусила Милкіна злякатися ще більше, і він почав ховатися від Криворучка: йому здавалося, твердий погляд комполку пронизує його наскрізь і бачить, що це саме він зводив відчайдушних хлопців Мамаєва і Мартинова до непуцячої самогонниці Фіски.

Колишньому сурмачу Самохіну в Шевирьовці не пощастило: квартирувати йому припало у Милованих, і від незатишності він ішов на колодки до путятінського будинку, розстібував гармонь і починав тицяти пальцем у гудзики, розучуючи «Хаз-Булат удалой». Якось він почув голос хазяйки, підвів голову, вдивився, і серце у нього впало: горласта, скандальна Милованиха гналася по городу за чоловіком у військовій кавалерійській формі. Чоловік тїкав і тяг у руці курку зі скрученою головою. Хазяйський цуцик, який лежав біля ніг Самохіна, підскочив, теж кинувся навздогін, залився радісним гавканням. У бійці, що втікав з куркою, Самохін упізнав Мамаєва і одразу ж подумав: догрався!

Ганебна погоня, репетування Милованихи, гавкіт Шарика — все це не могло залишитися непоміченим. Сором, сором який від усіх!

— Кинь! — закричав Самохін і затупотів ногами.

Мамай його не чув, та й не міг почути.

Залишивши на колодках гармонь, Самохін кинувся навперейми і знову закричав:

— Кинь! Кинь, кажу тобі!..

Під гавкіт собаки і баб'ячий лемент він швидко наздогнав утікача, схопив за плече.

— Та стій ти!

Блідий, безтямний Мамай ударив його навідліг.

— Відійди! Вб'ю! — закричав він, вирячивши очі.

«Зовсім здурів!» — пожалів його Самохін.

Розум, певно, повернувся до Мамаєва, він зупинився, побачив курку в своїх руках, і все тіло його почало дрібно труситися. Підбігли ще бійці, налетіла розпатлана Милованиха.

Всю дорогу до штабу Мамай не звертав уваги на Мілованиху, яка, торжествуючи, лупцювала його куркою по голові.

Бійці, що увалилися в штаб, залишилися біля порога, вчистовхнули Мамаєва вперед. З-за столу підвелися Ільїн і Борисов. Ганебний випадок. Давно такого не бувало!

— Все, товариші, йдіть, — розпорядився Борисов.

Незграбно переминаючись, бійці вийшли на ганок. Чи це дурень? Треба ж — куркою спокуситися!

На них знизу вгору дивився блідий, захеканий від бігу Мартинов.

— Ну... що там, братці?

Ніхто йому не відповів, ніхто на нього не подивився. Знали всі: де один, там і другий, значить, і тепер гуляли разом. Альфред Тукс втупив у нього свій твердий чесний погляд:

— Ти куди дивився, дурень? Ти на дівку дивився? Так? Мартинов почав озиратися:

— Яку дівку? Що ти мелеш?

— Її звуть Фіска. Ти думаєш, я сліпий?

— Забирайся геть!... — махнув Мартинов і залишився чекати біля штабу.

Він був приголомшений тим, що сталося. Ще недавно вони гуляли у Фіски-самогонниці, в її хатині з позавішуваними для обережності віконцями, і він знову переконався, як безвідмовно діє на жінок владна вдача Мамаєва. От уже хто ніколи не стелився перед ними, не спокушував! Жінки самі, як правило, щасливі були вважати його своїм хазяїном... Смикнуло ж Фіску за язик! «От тобі, навпіл та надвое! — проспівала вона, поїдаючи Мамаєва очима. — Що ж ви, громадяни-товариші, хоч якусь курку не заарештували на закуску?» Тут Мамай і підвівся (незручно йому стало, мабуть, що прийшли з порожніми руками?): «Зараз ми на декого контрибуцію накладемо...» І пішов. Наклав контрибуцію! Що тепер буде з ним, що буде?

У штаб бурею увірвався Криворучко. Ганьба в першу чергу лягала на полк.

— Ти що, голодніший за інших, га? Чи ми всі їмо в три горлянки, а ти один такий, га? Чи тобі більше від усіх треба? Та ми за це бандитів рішаємо, а ти... Ти розумієш, ні? Чого ти мовчиш, бандитська мордо?

Він схопив Мамаєва за груди, посипалися гудзики, почав зривати з нього портупею, ремінь, кинув усе на підлогу, несамовито топтав ногами.

— То знай — немає пощади! Не буде. Всі тебе ненавидять, коли ти так з нами... Всі! Весь полк!.. За бруд такий, за... Та що з ним розмовляти? Немає йому більше моїх слів! Усе!

Мамай стояв пошарпаний. У розпущеній гімнастерці, усім своїм виглядом нагадуючи чужу людину, якої зреклися усі. Низько-низько опустил він свою непутящу голову. В його кучерях, у чубі, який оберігався для дівчат, ганебним доказом застряла ряба куряча пір'їна. Криворучко знав його, мабуть, як нікого іншого з свого полку. Молодецький був хлопець, відмітний, але все-таки щось постійно насторожувало у ньому. Мамаєв розумів, що в бойовий час людина ціниться по тому, як поводить себе в бою, і він усвідомлював свою ціну і дозволяв собі багато чого, знаючи, що на війні, коли люди живуть від бою до бою, командири змушені на дещо дивитися крізь пальці. Нинішньої зими в Умані для них з Мартиновим стало прісне існування, і обидва з радістю довідалися про наказ вирушати у Тамбовську губернію.

Зависло тяжке, нестерпно тяжке мовчання.

— Батьку, — прошепотів Мамай, не підводячи голови, — дай мені наган. Наган з одним патроном... Чи я не заслужив...

Щось здригнулося в обличчі Криворучка, важко ступаючи, він наблизився до нього впритул:

— Ти думаєш, ми тебе за чуб за твій, за красу виділяєм? — пальцем підкинув сплутане волосся над лобом Мамаєв і гидливо простежив, як на підлогу, кружляючи, полетіла куряча пір'їнка. — Тому й вважали тебе... А тепер — сам знаєш, не маленький. У трибунал підеш. Що заробив, те й одержиш. Ніякого для тебе нагана! Зрозумів? Жодного патрона не вартий. Самі шльопнемо перед строем, щоб усі бачили.

Настала хвилинка, коли нібито все було сказано. Раптом Ільїн, за ним Борисов, а там і решта почули, що на вулиці відбувається щось незвичайне, — захоплено верещала дітворка... Всі кинулися до вікна, Ільїн виглянув.

— Машина! — сповістив він. — Григорій Іванович повернувся!

Кожен, хто був у штабі, відчув невимовне полегшення. За подією якимось зовсім забули про комбрига. А тепер і тягар з плечей, — сам приїхав!

На відміну від Криворучка комбриг не бушував, не трусив винуватця за груди. Як тільки йому принесли папір з трибуналу, він швидко перебіг його, на мить замружився, але одразу взяв себе в руки і намацав олівця. Борисов, який спостерігав за ним, зрозумів, наскільки тяжко зараз Котовському, залишеному наодинці з його владою і відповідальністю.

Чи розуміє хоч хтось, який важкий у нього тягар одного за всіх? Чого від нього чекають? Чуда порятунку? Але ж не

чарівник він, а всього-на-всього командир, тому й не може, не має права дозволити ескадронам і полкам перетворитися у зграю розбещених людей, які не знають ніякого впину. На війні гуманність має особливий зміст: заради всіх не жаліють одного, тому добрість командира немислима без нещадності.

Потрапити під трибунал у військовій обстановці — діло ясне.

Мамая, що сидів у коморі під караулом, жаліли всією бригадою. Невже через курку пропаде чоловік? Ну, шию намилити слід, щоб не кортіло. Але ж не розстрілі! Шкода, Ольги Петрівни немає...

Штаб-сурмача Миколку по дорозі до штабу перехопив Дев'ятий. З незвички зам'явся, зняв кашкета, погладив себе по голові. Дипломатичати ескадронний не вмів, та й не любив.

— Ну що, герой? Як там Григор Іванович?

— А що з ним? — здивувався Миколка. — Нічого. Нормально. Як завжди.

— Слухай, Миколко... Ти б це саме, га? Слівце б замовив, га? За Мамая... Жаль, чуеш, хлопця!

— Не підлабузньоїся! — відрізав Миколка, який не любив ескадронного за грубість. — Ось я скажу Григорію Івановичу, як ти діда матюкаєш.

— Якого ще діда? Ти що вигадуєш?

— Якого, якого?.. Герасима Петровича, ось якого! Матюкаєшся як та коняка.

— Та що ти, Миколцю! Це ж я жалію його. Адже пропаде дід. Ніби сам не знаєш!

— От будеш старим, тоді зрозумієш! З горлянкою зі своєю..

— Усі постаріємо, Миколцю, усі там будемо. Одні раніше, інші пізніше. А Мамая, чуєш, жаль. Хлопець же який! За п'ятьох такого не виміняєш.

Про Мамая Миколка теж думав і теж жалів його, непутящого.

— Гаразд, побалакаю. Але ви, Володимире Павловичу, діда краще облиште!

— Про що мова!.. Миколцю, я на колодках сидітиму, ти вийди, скажи. Гаразд? Я чекатиму.

Комбрига Миколка застав самого, в задумі. Григорій Іванович сидів важко, по-старечому, комір розстебнутий, під очима набряки.

— Чого тобі? — суворо запитав комбриг, але вигляд маленького підтягнутого кавалериста пом'якшив його погляд, він підманів хлопця і обняв, затис у колінах.

— Що, брате? Кепські справи? — і сам собі відповів: — Зовсім нікудишні.

Він не любив судів, трибуналів, і в особливий відділ бригади, як правило, потрапляло дуже мало справ. «Грицю, — вичитував йому зі сміхом Христофоров, — ти наш особвідділ без хліба залишаєш!» Але були злочини, які комбриг не дарував нікому. Він знав, з моменту його повернення зі штабу військ в ескадронах панує глухе очікування остаточної долі Мамаєва. Проте саме тому, що перед усім селом, перед усією бригадою доводилося судити свого, він затвердив вирок трибуналу з важким серцем, але без вагань. Свого й карають суворіше.

— Григорє Івановичу... — обережно почав Миколка. — Я зараз з Дев'ятим розмову мав.

— Ну, ну...

— За діда попередив. Якщо, кажу, будеш матюкатися...

— Слово ж! — зморщився комбриг. — Забувай ти їх.

— А він? — Миколка повернувся у нього в колінах.

— Я от з ним сам поговорю!

— Йому давно треба дати як слід. Подумаєш — командир!

— Він хороший командир, — зауважив Котовський.

— А дід плаче! Я сам бачив.

Григорій Іванович знову притяг до себе хлопчину, обійняв, приплющив очі.

— Тут заплачеш. Ти Гліба не пам'ятаєш? Ну, так от. Не хочеш, а заплачеш.

Похитуючись разом з Миколкою, він притискав його до себе, поклавши підборіддя на голову хлопця. Миколка побачив на столі аркуш з вироком, обережно витягнув шию — і серце його тьохнуло: внизу аркуша, під скупими рядками, стояв розмашистий підпис комбрига. Вже підписав, затвердив!

Ескадронний Дев'ятий, як і обіцяв, чекав на колодках. Проходили мимо бійці, віталися, а довідавшись, у чому справа, сідали теж. Назбиралося багато. Розмова була про одне й те ж — про Мамаєва. На його глузливість уже ніхто не ображався, навпаки, згадували тільки хороше.

— Стоп! — скомандував раптом Дев'ятий і підняв руку. — Замри тепер.

На ганку з'явився маленький сурмач. Бійці затамували подих.

З убитим виглядом Миколка похитав головою: нічого не вийшло.

— Я й раніше знав, — зітхнув Самохін.

— Знав ти, кацап! — напав на нього Мартинов. — Вислужитись захотів? Доганяти його кинувся! Ну наздогнав, зло-

вив... А тепер що? Хлопця в жодному бою не вбили, а через тебе...

— А ти чого хотів? Щоб через вас, таких гарних, від нас увесь народ відвернувся? Правильно я кажу, Володимире Павловичу? — Самохін повернувся до Дев'ятого.

Ескадронний не озвався. А біс його забирай, цього Мамає! Куди дивився, про що думав?

Врешті-решт залишилася остання надія — комісар. Подав її розсудливий Самохін. Якщо вдасться умовити комісара — вважай, півсправи зроблено. Григорій Іванович навіть на будь-кого махне рукою, а з комісаром... Ні, коли щось іще й можна зробити для врятування Мамає, то тільки через комісара! Видувати щось інше — тільки час даремно витратити...

Борисов не вважав себе ветераном бригади, однак те, що за короткий час він досяг становища людини, до якої без побоювання і ніяковості міг підійти й поговорити кожен боець, приносило задоволення, про яке він мріяв з самого початку, коли довідався про призначення до Котовського.

Утвердити себе в бригаді було нелегко ще й тому, що складалася вона, як і поповнювалася, в основному з уродженців Бессарабії. Добровольці йшли до Котовського, як до свого знаменитого земляка, і бригада, окрім військової дисципліни і бойової згуртованості, сильна ще й спільністю земляцтва. Батьківщина котовців, Бессарабія, була захоплена румунами, і бійці вірили, що, розправившись з усіма ворогами на фронтах республіки, Котовський поведе їх звільняти рідну землю.

Ставлення бійців до Котовського було без винятку одне — глибока повага. Його ім'я, його славу вони несли з солдатською гордістю: мовляв, ось як високо злітають наші! Але водночас кожен розумів, що людина, чиє ім'я майорить над головами мов прапор, далеко не рівня їм і потикатися до нього з різними житейськими дрібницями незручно, недоречно. Звичайно, Григорій Іванович вислухає і допоможе, але ж не тільки допомоги хотілося, а й розмови, щоб співбесідник слухав і вникав, похитував би головою! Тому бійці з великою охотою йшли до Борисова. До комбрига — коли вже притисне і немає виходу. А так, порозмовляти, побесідувати без поспіху — тільки до комісара. Хоча спочатку окаючий вологодець Борисов видавався серед них, людей півдня, мало не іноземцем, чужинцем. І от цією своєю доступністю, своєю необхідністю кожному, хто його знав, Борисов пишався як великою перемогою.

У бригаду він прийшов півроку тому, в розпалі боїв з петлюрівцями, коли котовці гнали ворога за Збруч.

Опівдні Борисов прилаштувався на попутну обозну хуру. Назустріч повзли вози з пораненими. Покалічені люди, які втихомирено лежали на солом'яних підстилках, ніби вийшли з пекла, де лютує залізо, здіймаючи землю і розриваючи людське тіло. В міру наближення до передової повітря ніби стискалося і густішало, — атмосфера, в який чигає смерть.

Він думав, що доля його знову повернулася незвичайно: мав стати кавалеристом. Але прийняв призначення за переконаністю, що якраз саме це й потрібно зараз. Треба було б, він заготовляв би дрова чи ловив дезертирів, тепер же вимагалось сісти у сідло і освоїти все, що необхідно знати кіннотнику бойової прославленої бригади.

Погонич ловко правив кіньми однією рукою, порожній рукав у нього був засунутий за пояс. В його розповідях про Котовського чулося захоплення.

— Геройський командир, другого такого немає. Але до нашого брата суворий. Барахольства не терпить. Коли що — сам і шльопне перед строем. А народ є балуваний, око потрібне...

Руку погонич втратив у бою під Новою Греблею. Це був жорстокий нічний бій з офіцерською бригадою. Не просто билися — зубами гризлися.

— Я сам одному носа відкусив. Йй-богу! Ніколи такого страхиття у нас не було...

Погонич помовчав і раптом розвеселився, закрутив головою.

— А недавно — сміх і гріх. Зайняли село, бачимо — озеро, ставок. Зраділи. Хоч викупатися можна. То що ти думаєш?

Підсунувши віжки під себе, він ловко скрутив цигарку, закурив і продовжував розповідь.

— Зрадівши купанням, бійці розсідали коней, почали прати білизну. Похилий піщаний берег був завалений одягом, сідлами, зброєю.

Несподівано пролунали безладні постріли, люди кинулися з води. Від села до річки повним кар'єром мчав дозорець. Виявилося, цілий полк білополяків проскочив через фронт і налетів на село.

Вдягатися й сідлати коней не було коли. Котовський схопив шаблю і скочив на Орлика. Голі, на мокрих конях, бійці кинулися за комбригом. Полонені потім признавалися, що такої атаки вони не бачили ніколи — вихор роздягнених, ле-

ментуючих людей на блискучих від купання неосідланих конях.

Наліт на село дорого обійшовся білополямкам: кавалеристи Котовського порубали понад чотириста чоловік, залишки полку здалися в полон.

Слухаючи, Борисов думав про те, як важко йому доведеться на новому місці. Такі люди! А він, до слова сказати, і їздити верхи як слід не вміє. Не обійдеться без глузувань...

Штаб бригади Борисов знайшов у невеликій сільській хаті. У поведінці штабних відчувалось якесь напруження. Йому сказали, що комбриг в апаратній, і вказали дорогу.

Пригнувшись у низеньких дверях, Борисов увійшов до хати. Тримаючись за плече веснянкуватого зв'язківця, Котовський диктував:

— До нас призначений головою особливої продовольчої комісії якийсь Смілянський, хлопчисько, котрий не тільки не зможе забезпечити бригаду, але й поділити харч трьом свиням!

«Круто», — одразу ж подумав Борисов.

Відчувши за спиною стороннього, Котовський замовк і повернув голову. Стукіт апарата обірвався, Борисов узяв під козирок і коротко доповів. Комбриг кивнув і, натиснувши на плече зв'язківця, закінчив диктувати:

— Прошу вашого сприяння у знятті його і призначенні на цей пост серйозного працівника.

Похмурий, з виглядом людини, що не виспалася, комбриг відрекомендував комісара працівникам штабу і кількома словами змалював йому бойову обстановку.

Противник обороняється силами так званої «Української армії». Складається вона з кількох дивізій насильно мобілізованих і погано навчених селян. Найбоездатніші частини — «гвардія» генерала Тютюнника і козаці з'єднання Фролова і Яковлева. Всього у Петлюри 35 тисяч штиків і 5 тисяч шабель. В останні дні генерал Врангель виділив на допомогу Петлюрі 3-тю резервну армію під командуванням генерала Перемикіна... Бої, визнав Котовський, важкі, люди обносилися, голодують, кінський склад змучений. Противник же гостро маневрує, щодня загрожуючи бригаді оточенням. Зростають втрати.

Сказавши про втрати, комбриг спохмурнів. Кожен боець бригади був знайомий Котовському, він знав, хто звідки родом, як потрапив до нього, чим живе, куди поранений і в якому бою. Загибель людей він переживав хворобливо і намагався воювати так, щоб обходитися без великих втрат.

Працівники штабу, з якими Борисов пезабаром потоваришував, розповіли йому, як тяжко пережив комбриг смерть командира полку Макаренка. Смертельно поранений у бою, Макаренко був доставлений у похідний лазарет бригади. Лікарі боролися за його життя більше доби, і весь цей час Котовський не знав спокою. Біля постелі затихаючого Макаренка зібрався командний склад бригади, його найближчі товариші. Помираючий лежав у чистій світлиці просторої хати, звідки винесли все зайве. Знявши кашкети, стояли солідний Криворучко і ставний, з різкими жестами осетин Маштава. Молоді военкоми Захаров і Данилов соромливо шулилися у присутності старших, більш заслужених товаришів.

Пальці Макаренка, звиклі до литої рукоятки шаблі і просмолених ремінних поводів, перебирали краєчок простирадла з плямами крові на ньому. Обличчя його загострювалося, западало.

З вулиці долинуло тужне кінське іржання. Біля лазарету всю ніч чергував ординарець Макаренка з кіньми на поводі.

Розплющивши очі, поранений обвів поглядом товаришів, що набилися у світлицю, але не зупинився на жодному, як людина, якій залишалося мало, надто мало часу.

— Все, братці, клямка... — затинаючись, заговорив він, і командири підступили до узголів'я. Він повів очима, знайшов Криворучка. — Миколо, полк тобі... Про людей думай, будь господарем. І ще... Григоре Івановичу, — покликав він і почав піднімати долоню. Комбриг нахилився, взяв його руку. — Григоре Івановичу, думав я після війни... так от же! — часто задихав, заплющив очі. — Братці, бережіть один одного... Командира бережіть... я завжди... І ви завжди...

Починалося марення. До ліжка повз командирів, що розступилися, швидко пройшла жінка в хустці сестри милосердя. Комбриг обережно поклав руку помираючого і випростався. На його обличчя краще було не дивитися. Йому дали дорогу, він вибіг з хати, скочив у сідло і галопом помчав по вулиці.

Поховали Макаренка у відбитій у ворога Таращі з воїнськими почестями у міському саду. Осиротілий полк прийняв Криворучко.

...Перші враження Борисова про комбрига були суперечливі.

Звісно, він одразу зрозумів, що перед ним людина, жорстоко бита життям, яка зуміла вціліти у небувало лютій боротьбі. І справжній командир. Лише згодом Борисов розгадав, що війна для Котовського — заняття тимчасове і нелю-

биме, але в перші дні комбриг видався йому вольовим і досвідченим ватажком бригади, справжнім військовим фахівцем. Правда, Котовський міг ще зірватися у гніві, міг, не соромлячись у виразах, виляяти на всі заставки вищий штаб за дурні, як йому здавалося, накази, міг хвастонути, із шкіри вилізти, щоб мати вигляд кращий від інших, але водночас він усе міцніше засвоював, що, командуючи людьми, треба вміти командувати і собою.

Поряд з Котовським постійно були люди, які всіма силами допомагали йому позбутися залишків колишньої партизанщини. Цими людьми були комісари. Завдяки їхньому впливу, Котовський ніби піднімався із сходинок на сходинок — звивав і думати, і дивитися далі, ширше, глибше. Непомітно для самого себе він перетворювався з ватажка в командира.

Борисов був свідком, коли з Котовського тільки злітало лушпиння минулого і крізь нього все виразніше проглядалися могутні форми його незвичайної натури. Колоритна людина! Борисов упевнено відносив Котовського до тих представників російського народу, в яких найповніше виявлений його незламний характер і бойовий дух. Жовтень сімнадцятого року відкрив таким людям довгождану мету, і з тих пір все їхнє життя перетворилося на подвиг.

Як комісар бригади, Борисов ніколи не вважав, що своїм високим призначенням він поставлений над підлеглими йому людьми. Він був у тій щасливій порі, коли людина охоче вдивляється, вдумується, зауважує все, що відбувається навколо неї, не соромиться вчитися саме у тих людей, яких, здавалося б, зобов'язана вчити сама.

Він добре пам'ятав, як в один з перших своїх днів у бригаді, коли обстановка на фронті мінялася по кілька разів на добу і ескадронам доводилося маневрувати, то прорубуючись крізь заслони польської кінноти, то відходячи під натиском переважаючих сил, — в один з цих днів у штаб, що поспішно знімався з місця, прибіг завідуючий клубом Канделенський і притягнув з собою комісара першого полку Данилова. Начгосп бригади, який займався вантаженням майна штабу, побачив їх і одразу спохмурнів, приготувався лягати. Виявилося, Канделенський просив дві підводи, начгосп відмахнувся і послав його подалі.

— Іди ти із своїм клубом! Теж мені знайшов час. Осліп? Не бачиш, що робиться?

— Матінко рідна! — сплеснув руками кругленький Канделенський і повернувся до Данилова. — От, чули? А що я казав?

Борисов уже знав, що комісар першого полку із своїм захопленням клубними виставами вважався у бригаді диваком. (Що там Данилов, коли навіть у самого комбрига прохоплювалася ця пристрасть!)

Обстановка аж ніяк не сприяла довгим суперечкам. І все-таки Данилов повернув до себе заклопотаного начгоспа і серед метушні, поспіху прочитав йому цілу лекцію. Сказав він приблизно таке. Справді, становище на фронті поки що складається так, що ніби й не до дрібниць, не до клубу. Люди гинуть — який тут клуб! Але чому начгосп завчасу ховає всю бригаду? Адже всі ці бійці житимуть і далі. Так от, щоб ці всі цілілі не перетворилися на живих покійників («Ходячі, а гірші за мертвих будуть!»), щоб за час боїв у них не засохла душа, щоб вони, як брутально висловився Данилов, «не скурвились», і треба дати підводи.

— Дай, дай, не скупись. Не для себе людина просить — для діла. Зараз не розумієш, потім зрозумієш. Не лізти ж з кожним колесом до Григорія Івановича!

«Ех, молодчина! — подумав захоплено Борисов. — От тобі й дивак!»

Того дня він не тільки з нового боку глянув на комісара першого полку, — відповідь Данилова скупуватому начгоспу була для Борисова однією з тих істин, які допомогли йому зрозуміти подиву гідний дух і життестійкість прославленої бригади, вжитися в її бойовий неповторний побут, швидко усвідомити своє головне призначення серед цих прокіптюжених порохом димом людей.

Своїм комісарським «господарством» Борисов вважав бійців бригади, і це господарство, зведене в компактні, безликі на першій погляд ескадрони і полки, в міру того як він ближче пізнавав людей, не переставало давати йому ту радість відкриття, яку зазнав він при розмові Данилова з начгоспом.

Як і командир бригади, він пройнявся глибокою повагою до Криворучка, шануючи його за самостійність, твердість та ініціативу (останнє в ньому особливо цінував Котовський). Правда, при всій своїй відвазі колишній вахмістр ще міг часом похизуватися зайвим молодечством, але, власне кажучи, це йшло у нього від усвідомлення того, що ворогу необхідно нав'язувати свою волю, свою манеру бою, а отже, командир без ініціативи — вбивця своїх бійців.

Якось Борисов став свідком, як командир полку заступився за новачка, якого ескадронний Вальдман шпетив за виявлене у першому бою боягузтво. Вальдман погрожував бідоласі трибуналом.

— Ану стій! — втрутився Криворучко. — Чого ти його лаєш? Зрозуміти не можеш, що це перед тобою ще... так, сире дерево? В трибунал! А ти краще візьмись і вистружи з нього людину. Розумієш? Людину! — енергійно стис кулаки. — Любиш ти на готовеньке, Гришо. А де їх брати, готових?

Новачка він повів з собою і в штабі, втомлено опустившись на стілець, запитав з найсерйознішим виразом співчуття:

— Чого ж ти в атаку не в той бік побіг? Переплутав, чи що?

Боець залився фарбою. Краще б уже його шпетив ескадронний, краще б у трибунал! Він забелькотів, що при першій же нагоді... у першому ж бо... змиє кров'ю... не пожаліє життя...

— О! — схвалив Криворучко. — В бій — це правильно. Тільки життям не кидайся. Ти нам живий потрібен, а не мертвий.

На війні людина не може не відчувати страху. Це колишній вахмістр знав дуже добре. Але лише навчившись долати в собі тваринне почуття самозбереження, новачок підніметься до рівня своїх обстріляних соратників, вистружеться у справжнього солдата. А таке здобувається тільки в бою. Ось чому Криворучко, як і комбриг, не терпів судів і трибуналів, вважаючи, що бій — найкращий засіб спокутування провини. Бій, запевняв він, робить із слабого сильного, з боягузливо-хороброго (звичайно, в солдатському розумінні хоробрості).

Новачку він наостанку дав пораду старого умілого солдата:

— Ти, коли бій, дуже про себе не турбуйся. Коли про себе одного думаєш — зі страху луснеш, по собі знаю. А ти за інших, за товаришів бійся. Побачиш, одразу легше стане. Ти його вогнем прикриєш, він — тебе, от і піде у вас справа...

Але, пожалівши новачка, пощадивши його самолюбство, Криворучко міг перед строем уїдливо вишпетити таку заслужену людину, як свого заступника Маштаву.

— І в кого ти в нас такий хоробрий, не збагну! — глузливо вичитував він відчайдушному Маштаві, коли той замість керівництва двома втягнутими у бій ескадронами раптом вихопив шаблю, заверещав і кинувся у рубку.

Поклавши руку в рукавиці на срібну головку своєї красиво оздобленої шаблі, Маштава звів орлині брови, гнівно дивився над головою комполку. Він був ображений доганою.

— У-у, аж ніс побілів! Так тобі кортить обізвати мене. Ну обізви, не мучся. Мовляв, такий і сякий.

— Особистого прикладу не визнаєш! — гортанно вигукнув Маштава.

— Особистий приклад! Значить, ми тут усі шкурники, всі боягузи? Герой який! Тобі дай волю, ти й Леніна у лаву пошлеш.

Маштава спалахнув:

— Порівняв!

— А що — порівняв? — загримів Криворучко. — Тебе для чого над людьми поставили? Щоб ти із смертю за барки хапався? Чого ти шаблею замахав? На перемогу кличеш? Ти їх на смерть кличеш! А ти зобов'язаний без втрат воювати. Забув?

— Нічого я не забув, — відвернувся Маштава. — Кортить швидше, розумієш, своїми руками помацати. Сам знаєш!

— Знаю, все знаю! Але у тебе їх он два ескадрони, і кожному теж кортить своїми руками добратися. Чи вони не такі хороші, як ти? А-а, отож-то й воно! Значить, зрозумій мене правильно і не кусай губів. Облишити треба хизування, а воювати по-державному! Голову дай, а не шаблю! Дивись, знімати доведеться — сорому не обберешся. Тебе ж усі знають!..

Розбираючись у своєму багатолічному господарстві, Борисов швидко розкусив, що у грубіяна Дев'ятого навдивовижу відхідливий характер, що під гарячу руку він готовий прибити винного, але, коли той кається, ескадронний одразу холонув і потім довго відчував перед бійцем величезну провину... Ескадронний Скутельник любив нагороди і не приховував цього. Але він добивався, щоб у першу чергу відзначали не його самого, а ескадрон. «Бійцем, бійцем хвалісь! — примовляв він. — Сам біляка не розіб'єш...» «Кулеметний бог» Слива, врятувавшись одного разу від смерті буквально дивом, повинен був відчувати особливий страх за життя, і можна було тільки здогадуватися, чого коштувало йому тамувати в собі це паралізуюче почуття... Взагалі Борисов усе більше переконувався, що і на війні людина може стати кращою, ніж була. («Чи гіршою, — заперечив Ільїн. — Усе залежить від того, як їй вдавалося до пори до часу маскуватися»). Вони тоді засперечалися і зійшлися на тому, що на війні людина вся назовні, нічого не приховаєш).

Люди, люди, люди... Сотні облич, звичок, характерів... Але при всьому тому в руках такого командира, як Котовський, бригада була надійним, грізним інструментом війни.

Чим більше комісар бригади знав Котовського, тим зрозумілішою для нього ставала фанатична відданість бійців, готових піти за своїм комбригом у вогонь і воду. Траплялося,

командир бригади міг бути шаленим, але ніколи — лукавим, безчесним; на нього можна було сердитись, ображатись, але не любити його не можна. Сухуватий, замкнутий у строю, він на привалі міг взяти в руки кларнет і підняти бійців у танок хвилюючою мелодією жока (а то й сам піти разом з ними!). М'який, довірливий до людей, він до самозабуття любив дітей, болісно переживав смерть бійців (хоча ретельно приховував це під машкарою кам'яної незворушності), жалів нещасного Герасима Петровича і непомітно захищав його від Дев'ятого. Але беззахисний перед слабкістю дитини чи старого, він міг власноручно розстріляти мародера, шкурника — тут рука Котовського не здригнеться ніколи, хай буде перед ним хоч найближча людина. Як йому не жаль винного, він нізащо не зробить винятку в своїй суворій командирській практиці, настільки непорушним стало у нього вироблене за роки війни почуття обов'язку і відповідальності за бригаду.

На здивування бійців, прохання заступитися за Мамая, котрий скомпрометував себе ганебним вчинком, було настільки неприємним комісару, що він уперше не дослухав їх до кінця і вдарив по столу. Таким вони його ще не бачили.

— Хто це вигадав? Ти? — Борисов тицьнув у Самохіна.

Дивлячись в обличчя комісара, що вкрилося плямами, Самохін розгубився:

— Петре Олександровичу, всі... спільно вирішили.

— Добренького шукаєте, так? Я, значить, хороший, а командир бригади злий? Так?.. Не піде! — і знову рукою по столу, ну точнісінько як сам Котовський! — Читали, як про нас бандити пишуть? Вони страхають нами. А ви? Що, Мамаєв не знав про це? Знав! Усі знали! Ще й попереджували... Ідьте, — він ніби втомився сердитись. — Ідьте, і щоб я більше не чув. На те й трибунал, на те й порядок в армії, щоб... Ідьте! Немає зараз добреньких, самі розуміти повинні...

Випровадивши розгублених прохачів, він ще довго ходив по кімнаті і час від часу з досадою бив кулаком себе об долоню. У будь-якому іншому випадку він ніколи не дозволив би собі так ганебно зірватися (і дорікнув би за це будь-кому іншому), але зараз він несподівано відчув себе в принизливому становищі людини, від якої делікатно чекають, що вона поверне давній, майже зовсім забутий борг, боржок. Заспокоївшись, він осудив себе за спалах, тим більше, що бійці, звичайно, і в думках не мали робити якісь натяки, і все ж таки сама спроба заручитися його підтримкою мимоволі

сприймалася ним як нагадування про дні, коли він, ще зовсім необстріляний комісар, тільки-но починав обживатися у бригаді.

Осінь тоді для бригади була гарячою. Бійці, залі, терплячі при відступах і страшні в натиску, проламували опір ворога і цілилися на кордон, що проходив по річці Збруч. Комбриг був з передовими ескадронами, ходив з бійцями в атаку, спав на землі, загорнувшись у бурку.

У ході гарячого наступу між частинами 45-ї дивізії і лівим флангом 14-ї армії почав поступово намічатися розрив. Противник був би цілковитим дурнем, коли б не скористався щасливою можливістю зайти в тил. А втім, загрозу оточення Котовський відчував постійно. «На мене весь час напосідають зліва, — повідомляв він Ільїну. — Відбиваюся і продовжую рухатися». Самому Ільїну з штабом небезпека загрожувала в Любарі.

Дурнем себе противник не показав. Коли бригада оволоділа Ізяславлем, виявилось, що з тилу вона відрізана. Штаб, обози, госпіталь — усе скупчилося у маленькому містечку. З околиць цілими днями, від зорі до зорі, долинали звуки бою — там ескадрони намагалися виправити загрозливе становище. Комбриг, маючи намір пробити дорогу з кільця масованим вогнем, квапив Ільїна з формуванням артилерії. Для добування упряжних коней він наказував не жаліти солі й цукру (на обмін у населення).

У безперервних боях бригада зазнавала втрат. 24 червня тяжко поранило Іларіона Нягу. Зайнятий по горло, комбриг не знайшов часу попрощатися із давнім другом і соратником (більше він Нягу не бачив; поховали Іларіона у тій же Тараші, поруч з Макаренком). 6 липня в бою під Антонінами поранило Криворучка, але він пересилив себе і залишився у строю. Кільце оточення продовжувало стискатися. Здається, настав момент, коли будь-яке зусилля ворога може виявитись для бригади фатальним.

Того дня над розташуванням бригади з'явився аероплан. Бійці відкрили стрілянину з гвинтівок. Льотчик скинув кілька гранат, потім знизився мало не до дахів і викинув якийсь пакет. Там виявилась записка Котовському. Комбригу пропонувалося перейти на бік поляків, в іншому разі його вб'ють спеціально підіслані люди.

— Нехай вони свою бабцю лякають! — гарикнув комбриг, коли Ільїн порадив йому про всяк випадок взяти охорону. — Я серед своїх. Он моя охорона — і махнув на розчинене вікно.

У приміщенні штабу збиралися похмурі командири. Котовський великими кроками ходив з кутка в куток, на його змарнілому обличчі видималися жовна. Ільїн за столом удавав, що готує папери. На стільці в кутку, злегка розхитуючись і заплющивши очі, сидів Криворучко з перебинтованою головою. Лише горобці за вікном, не роблячи ніяких знижок на війну, клопоталися своїми дрібними справами.

Про те, в яку халепу потрапила бригада, багато говорити не доводилося. Борисов мало не спалахнув і не наговорив грубощів комбригу, коли той, віддаючи розпорядження щодо завтрашнього бою на прорив, раптом надав необстріляному комісару цілком пристойну можливість ухилитися від участі в атаці. Бій мав бути жорстоким: хто кого? Потім Борисов пожалкував: даремно не скипів! Справді, що за образлива пропозиція? У нього вже налагоджувалися стосунки з бійцями, але він відчував у своєму становищі комісара одну ваду — ще жодного разу не ходив з ними в атаку, не був поруч з ними у лаві. Він знав, сама атака звичайно триває недовго, але час цей такий насичений, що секунди там не пролітають, а починаються і кінчаються, вміщуючи в собі багато, дуже багато. Недарма після сутички з лавою противника бійці відходять, ніби після непритомності. Але якщо раніше брати участь в атаках йому просто не випадало, то тепер, коли вся бригада готувалася до прориву, його місце було в перших рядах. Інакше бійці вважатимуть, що він базіка, а не комісар. (Високі слова про Батьківщину і обов'язок Борисов не часто вживав. Усе життя бійців проходило під прапором, він осявав їхні думки і зусилля, отже, в кого, в кого, а у них почуття Батьківщини і обов'язку в самій крові!)

Похмура осіння ніч була схожа на затишшя перед грозою. Кожний сам годував коня, у темряві щось шепотів йому, погладжував по шиї. Коні повертали довгі розумні голови і, хрумкаючи, дивилися на комісара, що проходив повз них. Борисов помічав бійців, які покотом лежали на землі, подекуди тліли вуглини догорілих вогнищ.

— Коня погладиш, потім тиждень руки пахнуть! — почув він чийсь голос. — А в тебе? Гас один. Тьху!

Це сперечалися на свою одвічну тему ординарець комбрига Черниш і Ваше Благородіє, шофер трофейного «роллс-ройса». Навколо них сиділо кілька чоловік, слухали, коротали час.

Комісар, не заважаючи, зупинився віддалік.

Великий знавець кінської психології, Черниш доводив, що коні нічим не відрізняються від людей. Він знав у бригаді ко-

ней ввічливих і сором'язливих, хитрих і злодійкуватих, грубих і справжніх матерщинників. Хамуватий жеребець ходить під сідлом у Дев'ятого, — ну, та в того іншого й бути не може! Спокійний кінь у Самохіна, задумливий і неквапливий жеребець Бельчик, на якому їздить штаб-сурмач Миколка. До пари хазяїну кінь Семена Зацепи. В бою, у січі, Семен, як відомо всім, від люті плаче — просто градом сльози з очей! Кінь Зацепи у бою міняється теж — диявол, а не кінь! Взагалі в бою що люди, що коні — не впізнати. Жеребець Криворучка, білосніжний красень Кобчик, у звичайний час любить подрімати, поклавши голову на спину своєї подруги, кобили ординарця, а в бою, як і Зацепа, вищить від злості. Черниш запевняв, що коли настає самий закрут січі (допалися!), то люди одразу замовкають і чути лише іржання: найдобріша кінська лайка...

Про близький бій нагадувало все: тиша, нечутні приготування, розмови. Наодинці з собою Борисов не таївся і про шабельну сутичку думав з жахом. Диявольський вигляд коней, розпластані зірки на головах бійців, вихор бурок, виблискування клинків і звіриний рев сотень горлянок! Але при цьому його непокоїло лише одне: чи витримає він? Треба було витримати, тому що важко виховувати мужність у людях, не показуючи мужності самому. Якщо він витримає і вціліє, комбриг наступного разу ніколи не запропонує йому другорядного завдання, більше того, він, Борисов, сам тоді зможе запросто сказати йому: «Гришо, я візьму на себе правий фланг».

Повертаючись з обходу в штаб, він натрапив на Мамаєва. Жартівник, бешкетник, Мамай тієї ночі здивував Борисова: тримався за щоку і ходив, ходив, ніби ходою сподівався затамувати якийсь нестерпний біль.

— Що? Зуби? — поспівчував Борисов.

Мамаєв розгледів комісара і збентежився.

— Та ні. Так просто.

У комісара з Мамаєм були прості, навіть товариські стосунки. Якось Мамай, вибравши спокійну хвилину, зупинив комісара і з загадковим виглядом взяв його за лікоть.

— Ви тільки не ображайтеся, Петре Олександровичу, але хлопці мені доручили підучити вас у кінній справі. Ну що це справді: така людина, а в сідлі сидить, як собака на паркані! Беріть свого коня і тікайте на вигін, подалі від цікавих. Я вас там трішки поманежу.

Вчив Мамай суворо. Він втовкмачував комісару, що кавалерійська наука тримається на трьох китах: індивідуальна їз-

да, стройова справа і тактика. От їзди він його і взявся навчити. Борисов освоїв тряску учбову рись без стремен, оволодів нескінченними вольтами, коли чинь чутливо реагує на кожний рух повода, на поштовхи шенкелів і нахили корпусу. Щоправда, стрибати у сідло на повному галопі чи летіти на коні, звисившись головою мало не до землі, як це робив сам Мамай, він ще не міг, але у нього з'явилася та кавалерійська постава, по якій впізнають справжнього кіннотника.

Продовжуючи триматися за щоку, Мамай чомусь пішов поряд. Ішов, ні слова не казав. Борисов здогадався, що напружене очікування бою торкнулося навіть тих, хто до війни ставився як до пригоди, і йому стало легше.

Несподівано Мамай узяв його за лікоть і прихилився ближче.

— Знаєш, що це таке — скакати в лаві?

У темряві він намагався зазирнути комісарові у вічі.

— Ні, — довірливо признався Борисов. — Але думаю, страшно.

— Точно, вгадав. Гірше, ніж з урвища глянути. Себе не пам'ятаєш! Петре Олександровичу, — гаряче прошепотів він у саме вухо, — ти завтра тримайся до мене ближче. Гаразд? На всяк випадок.

І одразу повернувся, побіг, щиро соромлячись цього поруху своєї, здавалося б, остаточно зачерствілої душі.

Назавтра Котовський сам, при розгорнутому штандарті повів в атаку обидва полки. Удар був страшний. Бригада порубала вісімсот чоловік, у тому числі двадцять офіцерів. Повернувши на Дунаєв, ескадрони захопили переправи на річці Ікві і вийшли з оточення.

Цей бій запам'ятався Борисову ще й тому, що в ньому він вперше ударив людину шаблею.

Порив бійців розметав зустрічну лаву, і раптом Борисов побачив козака, який проскочив неушкоджений крізь нещадну гребінку ескадронів. Козак крутив клинком і був схожий на божевільного: з роззявленим ротом, з оскліленими очима. Щось обірвалося у грудях Борисова, коли він зрозумів, що безтямний козак бачить його як ціль і жертву. Ні зупинити його, ні вмовити — тільки вбити, інакше він тебе уб'є. І все, що було далі, Борисов зробив механічно, ніби уві сні. Невідомо як він відгадав, що козак рубоне його з косим замахом, і встиг підставити під удар клинок, а щойно сталь брязнула об сталь, він підвівся у стременах, з упором на ногу, і з дивовижною швидкістю махнув у відповідь, ледь-ледь назад (пригадується, ще боляче смикнуло в спині від повороту). Йо-

му здавалося, що удар вийшов такий собі, і він вмить розвернув коня, але ні, козак висів ногою у стремені, з задертою сорочкою, з голим пузом...

Звідкись вискочив Мамаев. Кінь під ним метався, ставав дибки. Побачивши зарубаного козака, Мамай гикнув, упав коню на гриву й поскакав далі.

Потім Борисов розгледів убитого як слід і злякався страшної рани на козачій голові, кілька днів відчував ніби мороз на шкірі, але відтоді почав краще розуміти бійців, які жили під постійною загрозою таких же ран у кожному бою. Недарма фронтовики, які живуть зі смертю віч-на-віч, відчувають презирство до тих, хто в безпеці.

Котовський, певно, знав про поведінку комісара у бою. Помітивши, що Борисов ходить понурий, ніби хворий, він мовби ненароком сказав:

— Це завжди так, Петре Олександровичу, хоч кого запитай. Я коли першу людину порішив, вона мені — не повіриш! — ночами снилася. Прив'язалася і стоїть перед очима!

А Мамаев, коли вони побачилися після прориву, підморгнув комісару, як спільнику, і зареготав:

— Петре Олександровичу, ти багато не думай, не треба, а то воша накинеться!

Але своєму дружку Мартинову він сказав про Борисова так:

— Нічого, підходящий комісар. Годиться!

Поступово Борисов звик і пристосувався, скакав, кричав те, що горланили й інші, спритно вивертався, рубав у відповідь і не озирався подивитися, який вигляд має зарубаний. Він став, як усі, однієї долі з будь-яким бійцем.

«Мамай, Мамай... — заспокоюючись, комісар не перестав думати про засудженого бійця. — Звичайно, на війні людина живе, поки жива. Якийсь боєць може й пожитися чимось від щедрот хазяйських, але тільки полюбовно. А крадіжка, галас, скандал — на військовій мові це називається мародерство. Коли сотнями і сотнями людей керує не усвідомлення обов'язку і дисципліни, це зграя, а не військо...»

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Семен Зацепа прибрав коня і почав збиратися у штаб: обтер жмутом трави забризкані чоботи, застібнувся, щільно обтягнув під ременем гімнастерку. Перед уламком хазяйського дзеркала акуратно, рівно надів кашкета. Комбриг не любив розхлябаності, особливо не терпів найменшого натяку на кучерявий козацький чуб.

З комбригом Семен наважився поговорити про Миколку. Сьогодні вирушати — знову, значить, вони з хлопчиною окремо. У Зацепи постійно боліло серце за приймака. Парубок росте, за ним нагляд батьківський потрібен. Складність розмови уявлялася Зацепі ось у чому: не дати Котовському відчуття, ніби поява своєї дитини заступить йому турботу про Миколку. Семен не сумнівався, що так воно й буде, тому й хотів завчасно забрати хлопця до себе, але до задуманого слід було підійти делікатно, політично, як сказав би комісар, щоб — не дай бог! — не зачепити жодної струни в душі комбрига.

Проводжаючи Семена у штаб, Миколка жодним словом не прохопився про своє бажання бути разом з ним в ескадроні, але подивився з таким благанням, що Семен напустив на себе неприступний вигляд: він задалегідь вирішив, що, коли розмова з комбригом нічого не дасть, доведеться знову прикрикнути на хлопця, нагадати йому про воїнську дисципліну.

Залишившись удома з кіньми, Миколка не знав, куди себе подіти. Бельчик, уже похилого віку, з м'ясистими грудьми і важкуватим крупом, любив класти своєму господарю на плече кістляву голову, зітхав і переступав ногами. Миколка жалів цю велику живу істоту і, коли міг, балував його ласощами, найчастіше хлібною чи кавуною скоринкою. У Шевирьовці кінь схуд і постійно дивився голодними очима.

З того боку, де був штаб, почувалася гучна лайка Черниша: — Костя, чорт! Ти чого не дивишся, коня розпустив. Треться, як голодна корова. Вєсь у господаря!

Крутячи нагайкою, Черниш відганяв від сїна шкідливу кобилу Мартинова.

Мартинов виліз звідкись з холодку: у волоссі солома, очі каламутні, ноги зі сну розм'якли. Вєсь викрутився у солодкому потягуванні, рот не закривався цілу хвилину. Поки позіхав, роздивлявся і кобилку свою, і злого Черниша з нагайкою. На губах Мартинова заграла посмішка, він попрямував до Черниша з пустотливими обіймами і примовками:

— Пампушечка ти моя малосольна, розчудове ти опудало!..

— А нагайкою хочеш? — зовсім знавіснів Черниш.

«Зголодніли коні», — подумав Миколка.

У кутку за ганком вовтузилася хазяйська дівтора. Молодшенька, схиливши велику голову в хустинці, грала у свою улюблену гру: скручувала з трісок і ганчірок лялечок і ховала їх.

Увагу старшої дівчинки, Соні, привертав статечний, суворий хлопець у справжній військовій формі. Дивлячись на нього всі дні, що він жив у них постоем, Соня не переставала дивуватися: такий маленький солдат! Вона знала, що він поїде не сьогодні-завтра, а значить, знову спорожніє їхнє подвір'я, все село, і ніколи вже не буде такого святкового багатолюддя. Головне ж — поїде і навіть не озирнеться цей поважний кавалерист у білій кубаночці набакир, із своєю срібною сурмою.

Обнявшись з Бельчиком, Миколка гладив його по товстій шиї. З чим прийде Семен зі штабу? Але ж Григор Іванович обіцяв, при всіх сказав! Не такий чоловік, щоб обманувати. Коли сказав, значить, точно. Тепер вони з Семеном будуть разом... Бельчик настирливо тицявся у руки свого хазяїна, принохувався до кишень, але почастувати коня було нічим. Раз чи два Миколка суворо глянув на босоноге руде дівчисько з засунутим у рот пальцем, яке роздивлялося їх з Бельчиком.

— Тобі що... — не витримав він, — робити нічого?

Дівчинка стенула плечима і, опустивши голову, почухала однією ногою другу.

— А у нас картопля залишилася! — раптом випалила вона. — В чавунці.

Миколка Perezирнувся з конем. Потім, пом'явшись, солідно кашлянув у кулак, як це робив вусань Дев'ятий.

— Підхарчуватися, звичайно, не завадило б. Час. — І він глянув на небо: сонце стояло вже високо.

— Я зараз принесу! — вигукнула Соня, кидаючись у хату.

Захололі картоплини вона викотила у поділ платтячка і тримала його рукою, щоб не розсипати. В другій руці, на долоньці, принесла шіпку солі.

Ого, навіть сіль!

— З сіллю у вас, як видно, нічого, — похвалив Миколка, притримуючи Бельчика, щоб той не жадував. — А от ми всю Україну пройшли, а сіль ніде навіть на цукор не міняють. Що цукор? Ласощі, та й годі.

Вдома Соня спорожнила сільничку, більше солі в хаті не було. Але вона анітрішки не жалкувала і раділа, що маленький солдат перестав зазнаватися і розговорився.

Одну картоплину він дав Бельчнку, другу розламав і вмочив у підставлену долоньку.

— Обозів другий місяць не бачимо, — скаржився він, прожовуючи. — Обносилися ї... взагалі. Ну, та тобі цього не зрозуміти. Діло воєнне.

Дівчинка погоджувалася, хитаючи головою і підставляючи поділ з картоплею.

— А я вчора... і кожного дня бігаю дивитися, як ви на вигоні руками махаєте.

Вибираючи картоплину, Миколка поблажливо всміхнувся. Дівчисько, звичайно, дурненьке. Та що з неї візьмеш? Що вона бачила, що розуміє?

— Руками!.. Це називається — гімнастика.

Соня згинала долоньку, щоб сіль збиралася в купку і зручніше було вмочати. Мало солі, зовсім мало!

— А баба М'якотиха підгледіла, як ваш Григор Іванович сам перекидається. То, каже, ноги задері, то на спині почне качатися. Як собака перед снігом. Ну, чистий, каже, антихрист!

— Дурна вона! Антихрист... — Миколка старанно підібрав з підставленої долоньки останні дрібки солі. — Григор Іванович знаєш яка людина? Його повісити хотіли, так він усіх катів повбивав. Його сам цар боявся.

— Ца-ар?!

— А ти думала! Йому два ордени винні. У нього годинник от на такому ланцюжку від самого Леніна. І все з чистого золота!

Приголомшена Соня мовчала.

— Він знаєш як з буржуями справлявся? Він їх просто за людей не вважав!

Під'ївши картоплею, Миколка струсив руки і поправив кубанку.

— Я б ще... — сказала Соня, — та більше немає. У нас тут як банди налетіли, все порозтягували. І людей повбивали — просто куди не глянеш!

— Дострибаються вони у нас! Воронячий корм!

— А у нас татка всього нагайками побили. Мати нас забрала, але я все одно бачила. Зараз він на лаві лежить, а коли нікого немає, зубами скрегоче.

— Навіщо він дався? Я б нізащо в світі! З ними знаєш як треба? Нехай би спробували поткнутися!

На Миколчиних грудях вона помітила заштопану дірку і посміливішала, торкнула пальцем:

— Це куля тебе поранила?

— Війна ж! — поблажливо пояснив Миколка. — Без крові не обійтись.

Потягуючись, він енергійно зігнув руки кулаками до плечей і звів лопатки. Так, коли втомиться, робить Котовський. Де ж, одначе, затримується Семен? Щось довго немає...

Продовжуючи розмову, дівчинка доповіла:

— А ще баба про цього, про вашого... який курку вкрав, сказала.

— Це не її розуму діло! — суворо вимовив Миколка.

— Вона каже, що стріляти його ніхто не буде. Посварять, посидить він, скільки треба, а як їхати вам, його й випустять.

Миколка не витримав:

— Дурна вона! Що вона розуміє своєю макітрою. Хто його випустить. Я сам ходив до Григора Івановича. І слухати не хоче! А вона — «випустять». Ніхто його не випустить. Як поїдемо — все!

— Баба каже, — виправдовувалася дівчинка.

— Баба... А ти... Свою голову маєш. Думай.

Соня сором'язливо креслила пальцем ноги по землі.

— А ви ще довго у нас пробудете?

— Яке там! Вирушаємо. І так засиділися. Скоро кури клювати почнуть.

На вулиці з'явився Зацеп, ступав широко, видно, був злий. Побачивши його, Миколка неголосно, скоромовкою сказав:

— Ну, все, все. Ніколи мені з тобою.

Він справді одразу ж забув про існування рудого дівчиська. Похмуре обличчя Семена стривожило його: трапилося щось неприємне...

Бригада залишала Шевирьовку, zostалися останні справи. Про Мамаю, що сидів зачинений під вартою, ніхто не згадував, але кожен знав, що вирок трибуналу, затверджений комбригом, чекав на виконання.

Сьогодні зранку в штабі побував комендант трибуналу. Невдовзі він, засовуючи до кишені гімнастерки складений четверо аркуш паперу, діловито збіг з ганку і пішов до себе.

Чекання того, що мало відбутися, діяло гнітюче. Ільїн, всупереч звичаю, не бігав і не підганяв штабних, які вантажили господарство штабу на тачанки. Комісар Борисов похмуро накручував на палець пасмо волосся. Обидва вони намагалися не потрапити комбригу на очі. Підготовка до виступу завершувалася у мовчанні, ніби в хаті був тяжкохворий.

Опівдні в наріжну світлицю, легенько постукавши, зайшов Борисов. Комбриг, руки за спину, задумливо стояв біля вікна.

— Григорє Івановичу, вийди.

— Що таке? — запитав, не повертаючись, Котовський.

— Та там... до тебе.

— Хто?

— Один там... Просить.

Задерши підборіддя, комбриг почав застібати гудзики на комірі.

На подвір'ї, біля штабного ганку, його чекав Милованов. У комбрига розчаровано скривилися губи. Вниз він не спустився.

Ховаючи свій баранячий нахабний погляд, Милованов плутано забурмотів:

— Я до того... біс з нею, з куркою. Не збідніємо...

— При чому тут твоя курка. — Григорій Іванович зробив рух піти назад у штаб.

— А господар хто? Моя курка! Я й кажу — не треба. Дарую я йому. Нехай живе.

— Ти бач, який жалісливий!.. — Комбриг раптом вдивився у прохача, що топтався біля ганку. — А це не ти базікав тоді, ніби ми своїх судити не можемо? Ти, ти!.. Я пам'ятаю. Ну так от: іди звідси. Пожалів він!.. Іди, я сказав, чуєш! З-забирайся!..

— Гри-шо!.. — протягнув Борисов.

Комбриг махнув йому, щоб не заважав.

— Ану стій! — крикнув він Милованову. — У тебе, я чув, син у бандитах. Що, видно, крові об'ївся? Здаватися не думає?

Милованов злякався:

— Я за сина не відповідаю!

— Тебе ніхто й не чіпає. Живи. Але коли він нам попадеться, тоді не скаржись, що ми злі. А тепер забирайся геть!

Ідучи до себе, комбриг сказав Борисову:

— Навіщо ти мене покликав?

— Просить же.

— Мало чого. Сам не розумієш, чи що? Охота тут з ними п'яткати!

— Слухаюсь! — відповів комісар.

Для Ільїна нестерпне чекання заповнювалося одним — роботою. Останнє донесення повідомляло, що великий загін бандитів зробив спробу проскочити через залізницю на станції Платонівка. Начальник штабу відклав повідомлення праворуч.

Все-таки як не старався зануритися він у справи, слух його одразу вловив суворі службові кроки кількох чоловік повз відчинене віконце, потім заgrimів замок амбара. У штабі, на подвір'ї, а йому здавалося, що й в усьому селі, настала напружена, невимовно болісна тиша. Наморщивши лоба, Ільїн втупився у якийсь папір, але нічого не бачив, не розумів. Напроти нього Борисов припинив накручувати на палець пасмо і всією п'ятірнею взяв себе за волосся.

Потім сухо, коротко тріснув ближній залп, і начальник штабу почув, що в наріжній світлиці ніби перекинувся стілець.

І знову тиша по всьому селу.

Не було зараз у бригаді людини, яка б не думала про хвацького бійця, який не знав ніякого спину. Сам, сам Мамай вирвав себе з лав бригади, винуватити нікого. Не проспівав йому тепер сурмач, не вигукне його ім'я на перевірці взводний, не буде тупоту копит його коня у загальній лаві ескадрону. І даремно виходитиме за околицю зігнута стара жінка, вдивляючись з-під руки в порожню вечірню дорогу серед соняшників і жита. Назавжди осиротіла її біленька хатка. Занапастила себе людина ні за гріш!..

З глибоким зітханням Ільїн виліз з-за столу, ще раз швидко переглянув відкладені папери і, поправивши гімнастерку, стукнув у двері до комбрига.

Як він і чекав, Григорій Іванович, скидаючи заціпеніння, з величезним полегшенням ухопився за поточні справи.

Перед ним лежало зведення:

«Село Шилово. Бійцями 2-го полку зорано для найбільшнього населення 192 десятини, засіяно 168 десятин. Працювало 30 коней і 70 бійців.

Село Забор'є. Бійцями 1-го полку з членів РКП організована ударна група по поданню допомоги найбільшнім селянам. Зорано 57 десятин, 14 десятин забороновано. Щодня давався 21 кінь. Проводиться агротехнічна пропаганда, відкрито ремонтну майстерню і кузню».

Підписавши зведення, комбриг кинув олівця.

— Що ще?

Стоячи струнко, начальник штабу доповів, що центром посівної дільниці пропонується обрати Шевирьовку. Тут залишиться кінний взвод. Крім Шевирьовки, до дільниці увійдуть сусідні села — Шилово, Забор'є і Дворянщина.

— Кого із взводом? — запитав комбриг.

Начальник штабу стеноу плечима:

— Раппопорта можна. Можна Тукса. Можна Симонова...
Все одно.

— Чому все одно?

— Григорє Івановичу... хто ж, справді, захоче. Хоч кому образливо!

— Угу... — прогук комбриг. Очі його ожили, глузливо примружились.

Можливість призначити старшого у шевирьовському гарнізоні наштоткнула його на думку з'єднати Миколку з Семеном Зацепою (коли вже вони обидва так цього добиваються). Він навіть носом потягнув. А що? Думка підходяща!

— Гаразд, тоді от що, — сказав він Ільїну. — Миколка все до Семена рветься. Та й той... От і нехай. Значить, Зацепа!

«Ой, підскочить Семен! — подумав Ільїн. — Не знає він ще й не догадується, що його чекає... Але — сам просив, сам добивався!»

Потім у комбрига була розмова з Криворучком.

— Миколо, треба людям промову сказати. Як вишикуються, ти скажи.

— Григорє Івановичу... — почав проситися командир полку, — який з мене промовець?

— Заспівав!.. Треба — значить, треба! Не розумієш?

— Сам би краще...

— «Сам, сам»!.. А ти не сам? Іди давай. Кожного вмовляти треба, кожний щось виставляє!..

Наостанку він завернув у прихатень, де Омелян, мружачи очі від диму, спостерігав у вікно за зборами військових.

Бригада йшла, він залишався господарем села. Справ передбачалося сила-силенна! Вони, справи, накопичувалися саме до сьогоднішнього дня, коли разом з ескадронами з Шевирьовки остаточно піде війна і людям залишаться звичні клопоти про влаштування порушеного життя. Довго й багато ламали це життя, багато доведеться ставити заново...

На вигоні через дорогу шикувалися лави. Гуркотнув бас Дев'ятого:

— Смир-р-р... Р-рівняння!..

Почалася перекличка.

— Шорстньов!

— Єсть!

— Цілінський!

— Єсть!

— Трайбер!..

У дверях з'явилася похідна постать комбрига: широкий, з обтягнутими грудьми, у високих чоботях. Омелян квапливо

пустив у недопалок слину і, не дочекавшись, поки зашипить, викинув у вікно.

— Ну, все, солдате. Йдемо. Господарюй.

Голена голова Котовського пропливла крізь синюваті шари диму.

Звоні долинули слова переклички.

— Еберт!.. Хошаєв!.. Ткачук Роман!.. Ткачук Данило!..

— Есть!.. Есть!..

Мовчанку порушив Омелян:

— А вони... не прийдуть знову?

Спираючись обома руками на підвіконня, комбриг дивився на вигін і не повертав міцної шиї.

— Нехай спробують! Ми їх під землею дістанемо!

Солдат посміхнувся:

— Ти їх, Григоре Івановичу, тільки зажени під землю, а вже шукати та доставати... кому треба?

Котовський слухав перекличку.

— Григоре Івановичу, — попросив Омелян, — ти б нам кулеметика хоч якого-небудь підкинув. Га? Хоч поганенького?

— Може, тобі ще й гармату залишити?

— Кулемет — не гармата. Зате, коли що, ми б їх на капусту посікли. Дорогу б забули!

— І так забудуть! Цілий взвод тобі залишаємо.

— Та ну? — зрадів Омелян. — Оце правильно! От за це спасибі!

— Кажу: господарюй!..

Під вікном з'явився розлючений Семен Зацепа (вискочив із штабу після розмови з Ільїним). Побачивши його, Котовський завів руки за спину, вичікуючи, похитувався з п'ятки на носок. Ну, ну... дуже навіть зрозуміла справа, через що так розкип'ятився чоловік!

— Григоре Івановичу!.. — Семен від люті скошував очі. — Що ж це... чи я у попа теля з'їв? Гірший від інших, виходить?

— Гірший? — комбриг продовжував похитуватися. — А хто каже: гірший?

— Тоді що виходить? Всі як люди, а я?

Розглядаючи його згори, комбриг витримав паузу.

— Ти не кип'ятись, а кажи, що хочеш. Не хочеш залишатися, чи що?

— Ще запитуєт!.. Он Поливанова можна залишити. Нехай би сидів із своїм дідом.

— «Сидів»!.. Ти думаєш, ні, коли говориш? Чи тут можна

кого завгодно залишати? Ти замість усіх нас залишаєшся. Думай, начальник гарнізону!

— Все одно незгодний! — Семен непримиримо дивився убік.

— Ну, тоді от що. Це наказ, зрозумів? Давай бери хлопчину і — за діло. Ми тебе не на печі валятися залишаємо... А я потім приїду — перевірю.

Махнувши рукою: «Ех, пропадай усе!..» — Семен повернувся і майже побіг з подвір'я.

Бійці, вишикувані на вигоні, бачили його і жаліли. Звичайно, хоч кому образливо буде! Це ж усе одно, що стару на піч... Але тут їхню увагу привернув Криворучко. Розпалюючи білого коня, командир полку виїхав перед строем, і з цієї хвилини кожна пара очей стежила, не відриваючись, за його значущим вусатим обличчям. Криворучко проїхав раз, удруге, вслухаючись, вдивляючись, очікуючи ту хвилюючу мить, коли від вигляду чітких, суцільних лав, увінчаних на фланзі розгорнутим штандартом, від жадібного споглядання строкатого сільського натовпу в його грудях, біля самого серця, виникне раптом гострий холодок.

— Бійці!.. — несподівано вигукнув він, міцно забравши повід, і білий жеребець під ним осів назад, ошкірив зуби. — Йдемо сьогодні знову всі разом у вирішальний наступ. Весь народ, усі тисячі людей дивляться на наше бойове знамено, яке ми з-під дорогого нашого Тирасполя носимо поперед себе... Котрі мають занадто довгі руки, які люблять підбирати що погано лежить, запам'ятай: дух виб'ю! За склянку насіння розстрілювати буду без пощади. Котовці ми чи хто? Прибери себе до рук так, щоб навіть мале дитя на нас не ображалось...

Мотали головами коні, бряжчало залізо. Лави кавалеристів завмерли в мовчанні. Вітерець, налетівши, ворухив обвисле полотнище штандарту, і прапороносець, щоб краще чути, відвів обличчя густу золотаву бахрому.

Червоніючи лицем, командир полку підняв стиснутий кулак:

— Я сам людина, як і ви. Ще раз попереджаю: потім не ображайтесь. Котрі люблять на жінок наскакувати, котрому сукиному сину без вина в горлянку їжа не лізе, запам'ятай: дивись в обидва за собою, дивись за товаришем, бережи славу наше знамено!..

— Спр-рава-а... по-взводно!.. — заgrimів над вигоном розкотистий бас: перед мешканцями села, що зібралися тут, Дев'ятий наостанку тишив свій богатирський голос.

Поплив штандарт, потяглися різномасні лави — ескадрони рушили.

Семен Зацепа з Миколкою без діла стояли біля причинених воріт. (Зачинялися ворота в селі). Повз них нескінченно тягнулася похідна колона. Семен, позираючи з-під низько на-сунутого козирка, ганяв у роті зірвану травинку.

Командир ескадрону Дев'ятий, проїжджаючи мимо, підморгнув йому: мовляв, чого стоїш, гайда з нами! Семен спомурнів ще більше і пішов, щоб нікого не бачити, не ятрити даремно серце.

Обганяючи колону, риссю проплив влитий у сідло комбриг. Побачив Миколку, і ледь помітна усмішка торкнула його губи. З важкуватим молодецтвом він за два свої прийоми підкинув до козирка руку. З досади Миколка відвернувся. Почув: Котовський голосно зареготав.

До ображеного сурмача під'їхав Борисов, нахилився з сідла:

— Чого ти? Чи ще не навоювався?

Помітивши, що за ними в усі щасливі очі спостерігає руда босонога дівчинка, Миколка ледве стримався, щоб не мазнути себе рукавом по набряклому носу.

— А-а... — прошепотів він, ще нижче нахилиючи голову, — вам добре...

— Та ми ж скоро знову назад! — бадьоро умовляв його жалісливий Борисов. — Ну... чуеш, чи що?

До хлопця тягнувся кінь комісара, ніби теж утішав і просив не засмучуватися.

— А, чого з вами!.. — Миколка відіпхнув від себе морду коня. Йому здалося, що немає зараз на світі людини нещаснішої за нього. Навіть коні жаліють!..

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Думка про поразку була найголовнішою таємницею антоновської армії. Кожного, хто про це скаже вголос, чекала смерть. Сам же Антонов думав про поразку день і ніч.

Як і всі приречені люди, він нестямно хотів жити і гарячково чіплявся за найменшу можливість продовжити своє існування. Тому кожен, хто припускав думку про поразку, мимоволі послаблював опір сподвижників, що залишилися при ньому, а значить, і скорочував його власне життя, — таких нещадно віддавали в руки полкового ката.

Саме в ці останні тижні Антонов з особливою люттю вселяв упевненість у своїх силах, у кінцевій перемозі. Це він вигадав байку про полки військового старшини Фролова, що нібито йшли до них на допомогу з Дону. Він повторював про допомогу вперто, озлоблено, запевняючи, що їх неодмінно вичають, не дадуть загинути. Іноді він і сам починав вірити, що допомога незабаром надійде, а з нею і жаданий порятунок. Справді, хіба не вирує білокозачий Дон? Чому б кільком полкам і не податися на північ, знаючи, що Тамбовщина ще не втихомирилася?

Та наставали хвилини витвердження, і він хмурнів, починав боязко озиратися, вдивлятися в обличчя тих, хто його оточував. Чи вірять вони йому? На словах вірять, а наодинці з собою? Злочинець за своєю психологією, він на всіх, хто залишався поруч з ним, дивився як на помічників при удачі і не сумнівався, що перші ж невдачі перетворять їх на зрадників, які не зупиняться ціною його голови викупити собі прощення. Була у нього сила — вони його носили на руках. Тепер же... Вони один одному горлянки перегризуть, щоб тільки вціліти. Вони зараз і на нього, на свого ватажка, поглядають як на заложника, як на свій останній козир у боротьбі за життя. Нехай хоч не прощення заслужити, але вблагати, відвести злу кулю розплати!

А був, був час! Зараз замислишся, і навіть очі розплющити страшно: невже все загинуло, минуло. У селах, він знав, люди прокидаються задовго до сонця і жадібно беруться за роботу, виїжджають у поле під захистом червоноармійців; у кожній хаті читають і розбирають новий закон про податок, на пальцях лічать, скільки з кого буде, і радіють, що здавати доведеться наполовину менше, ніж у розверстку, а з рештою хліба роби що хочеш. Селяни тепер не величали Антонова по імені та по батькові, а похмуро стискали кулаки і дивилися на нього вовком. Більше того, у селах організуються добровільні дружини на допомогу червоноармійцям. Усі, всі проти нього!

Він став істеричним і намагався знайти привід, щоб звинуватити когось у невдачах, і такі траплялися. Мстива розправа з ними ненадовго заспокоювала його тим, що не він винен у поразці, — вина у цьому тих, хто не підтримував його як слід, не вірив йому до кінця, зраджував його. Чим далі, тим більше набиралося причин, і це теж створювало йому ілюзію власної невинності.

Воєнні справи заколотників з кожним днем гіршали. Якийсь час Антонов думав залучити отамана Колесникова, який

широко гуляв у Воронезькій губернії, але того за лічені дні розбили червоні частини. Послані були гінці до Махна, але до батька не дісталися.

З кожним днем рідшало оточення Антонова, міншали його полки. Голова губернського комітету СТС Плужников нишком залишив штаб, забрав з собою сина і сховався у лісовій землянці — це сховище він приготував ще ранньою весною.

У селах Антонов уже не проводив мітингів, а просто очищав комори, забирав коней і розстрілював селян за кожне слово, за кожний незадоволений погляд.

З тими силами, що у нього zostалися, він рвався у Чернавські ліси, у Рамзинські болота.

Надія на порятунок не залишала його до тих пір, поки не відбулася вирішальна битва під Бакурами.

Але перш ніж зав'язався цей запеклий і кровопролитний бій, заколотники мали ряд удач, і одну з них — біля села Алабушки, де Авер'янов дуже пошарпав загін курсантів.

Проте Антонов залишався єдиною людиною, яку не могла ввести в оману одержана перемога. Даремно штабні, натхнені захопленими документами і розправою над полоненими курсантами, виблискуючи очима, доводили йому, що ось він, птах щастя, зловити якого мріє кожен воєначальник. Усе, все зараз повертається на краще! Десь був Ектов, який поїхав по допомогу в Москву, на нараду підпільних сил, живий ще Махно, гуляв по Україні отаман Тютюнник, здійснився переворот на Дадекому Сході, неспокійно в Середній Азії. Та й полки військового старшини Фролова! Є, є ще в країні сили, що не склали зброї! Хтось навіть запропонував ударити на станцію Сампур, перетнути залізницю і вийти назустріч полкам військового старшини Фролова.

Все даремно: як його не вмовляли, він не дав згоди розвернути полки для вирішального бою. Надії його, як і раніше, пов'язувалися із збереженням людей, що залишилися, з нетрями на річці Вороні, де можна було зтягнути опір.

Чим це пояснити, він не знав, але на нього раптом звалилося осяяння, якого зазнають навіть примітивні натури. З самого початку всю його силу складав міцний заможний селянин. О, він уміло розкип'ятив цих людей! Він бачив їх на базарах, де вони збирали пожмакані у пітних долонях карбованці й троячки і ховали, пхали їх за пазуху, — не людина, а суцільна пазуха! Він знав їх удома, де вони розправляли і лічили виручку, оббризували її одеколоном і ховали на дно скрині. І от за своє, за засік, наповнений зерном, за доб-

ро, накопичене роками, вони з ненавистю били сокирою по черепу. До чого їм умовляння, що у місті помирають з голоду? Вони своїх батьків не годують, вважаючи, що старі зажилися, і кваплять їх на той світ. А тут — голод десь у місті!.. І, сп'янівши від першої розправи з продармійцями, вони починають нищити з солодкою помстою і люттю. Проте країна така величезна, а сокира така мала, — і от за розбиту голову загонника насувається розплата, нависає страх, і людина тікає в ліс, до таких же, як і вона, і звідти вже немає іншого виходу, як тільки розрахуватися своєю кров'ю. Побоювання розплати, страх за своє життя... Але вийшли накази про явку з повинною, і це підрубало останні корені Антонова в зляканих селах.

Вислуховуючи умовляння, бачачи навколо себе радість і натхнення, він мовчав і гнув своє. Дурні, вони не розуміли, що, крім наявних полків, у нього вже не буде інших! Невже він наважиться розбазарити їх одним кидком?

Усім своїм авторитетом, що залишився, він наполог знімається з місця і тікати. Тікати негайно!

День за днем велетенська пожежа повстання зменшувалася, починала коптити, чадіти. Останнім часом у заколотників небувалих розмірів досяг падіж коней: за добу доводилося пробігати по 150 кілометрів. У кожному селі бандити першим ділом забирали в селян робочу худобу. Проте кляті автомобілі з кулеметами за цей же час встигали подолати 250 кілометрів. Полки повстанців у паніці шарахалися з боку в бік, сподіваючись відірватися від смертельної погоні.

«Вільна територія» (так антоновці називали район заколоту) була щільно блокована піхотними частинами. Ховатися, ухилитися від погонь ставало ніде.

Раннього літнього ранку Антонов зробив привал у селі Бакури. Йому доповіли, що з сусідніх сіл зараз приженуть свіжих коней. Радіючи недовгому перепочинку, Антонов не роздягаючись задрімав. Але й уві сні йому марився жах невідступної погоні. Чиясь тверда досвідчена рука неквапливо намащувала його у відлюдних куточках губернії. Уникати зустрічей з переслідувачами ставало дедалі важче. За дев'ять останніх днів довелося витримати шість боїв.

Раптом ранкову тишу ризонули кулеметні черги. Антонов схопився на ноги. Його вухо одразу вловило, що на кулеметі «працює» досвідчена людина: б'є короткими прицільними чергами. Як з'ясувалося, бандити, що переганяли в Бакури коней, наскочили на бронезагін. Червоні частини непомітно оточували село, ніби барліг.

Вибігши на вулицю, Антонов побачив кіннотників свого Особливого полку. Назаров з усіх сил намагався пригасити паніку. Над головами свистіли кулі, стріляло вже кілька кулеметів. Серце Антонова стислося. Настала година, якої він боявся і відтягував з усіх сил. Тепер уже не відтягнути! Він вилаяв себе за безтурботність. Треба було вранці ж завалити вулиці. А зараз пізно!.. Поборовши відчай, він розпорядився послати кулемет на дзвіницю.

Звуки бою, що почався, примусили обидва полки Котовського прискорити рух. За планом кавбригаді належало обійти Бакури з двох боків і замкнути кільце оточення.

На думку Котовського, командуючий зведеною групою Уборевич блискуче вів переслідування. Кількома вдалими маневрами рухомих з'єднань своєї групи він врешті-решт змусив бандитів до відкритого бою. Григорій Іванович не сумнівався, що тут, у Бакурах, другу армію заколотників чекає неминуча розплата.

У селі вихрився безладний вуличний бій. З високої дзвіниці довгими чергами строчив кулемет. Кінна батарея бригади зробила по селу кілька пострілів. Артилеристи стріляли економно, обачливо витрачаючи снаряди.

Комбриг приймав донесення, сидячи у сідлі. Кінні маси бандитів рвуться з оточеного села, маючи намір сховатися у лісі. Особливу активність проявляє група, в якій, очевидно, перебуває сам Антонов. Ця група намагається проскочити ви долинком до річки.

Торкнувши Орлика, Григорій Іванович поскакав уперед. На слух відзначив, що битва набирала жорстокого характеру. Наближався перелом бою.

У невеликому гайку його зустрів командир першого полку Попов. Доповідаючи Котовському, він тамував подих. Із своїм штабом Попов тільки що вийшов з гарячої сутички. На противника вони наразилися несподівано, в лісі. Бандитський загін налічував приблизно чотириста шабель. Роздумувати було ніколи, і Попов першим кинувся в атаку. Як трофеї захоплено п'ять станкових кулеметів.

— Я розпорядився доставити їх Сливі, — повідомив Попов. — Кулемети справні, з запасом стрічок.

Зіскочивши з сідла, Григорій Іванович дістав карту і розстелив її на землі. Черниш повів коней у сховище. Налетів вітерець, загорнув ріжок карти. Борисов опутився на коліно і притримав її рукою.

Командир полку звернув увагу комбрига на те, що против-

ник, певно, ще не облишив думки прорватися і захопити переправи на річці.

— Вважаю, — зробив висновок Попов, — бій на переломі. Противник панікує і нездатний дотримуватися єдиного плану, За всіма ознаками, штаб заколотників уже не в змозі виправити становище.

— Дай бог, — з сумнівом промовив комбриг, зосереджено роздивляючись карту. — Де наш головний ескадрон?

Притримуючи шаблю, Попов опустився на траву і коротким рухом позначив на карті коло.

— Зазнає втрат, але тримається, товаришу комбриг. Я послав йому на допомогу ескадрон Дев'ятого.

— Відставити! — наказав комбриг.

Заглиблений у вивчення обстановки, він не підводив голови.

Здогад Попова, що заколотники все-таки мають намір проламати заслін бронезагонів, Григорій Іванович забракував одразу ж. Бій у тому напрямку продовжується, так би мовити, по інерції. Що ж стосується напрямку в бік Хопра, то це наслідок звичайної паніки, — налякані бандитські загони намагаються знайти порятунок кожен сам по собі. Слід думати, що Антонов, чи хто там замість нього, зуміє навести порядок.

У цей час прискакав посильний з головного ескадрону. Сили тих, що обороняються, вичерпуються. Єдина гармата поставлена на пряму наводку і криє картеччю, станкові кулемети б'ють впритул. Проте розлючені бандити не зважають ні на які втрати.

— Накажіть відходити, — тихо зронив Котовський, як і раніше, не відриваючись від карти.

Попов перезирнувся з Борисовим і, повагавшись, зауважив:

— Два ескадрони залишаться в оточенні, товаришу комбриг!

Котовський затримав палець на карті, ніби запам'ятовуючи місце, на якому перебили його роздуми.

— Ну й що — в оточенні? Вони що, не живі? Самі своє діло знають.

Не можна втрачати перспективу бою. Оточення!.. Не кожне оточення страшне. Нехай два ескадрони ведуть зараз тяжкий бій і до них не долітає голос старших командирів, але все одно людьми там керує думка, ідея, спільна мета бригади.

Два ескадрони в оточенні, звичайно, явний мінус, але коли подивитися на це з іншої точки зору, то невдача обертається

хоч якимсь, а плюсом: саме бійці, які б'ються в оточенні, дозволять бригаді затримати розвиток бою і підтягнути сили. Все, отже, залежало зараз від двох обставин: чи не здригнуться оточені ескадрони і чи витримають бронезагони натиск бандитського валу (якщо він продовжує по інерції тиснути). Сумніватися ні в тому, ні в іншому підстав не було. Григорій Іванович добре знав як свої ескадрони, так і стійку силу командуючого бронезагонами Конопка.

Тут, на Тамбовщині, Конопко винахідливо застосовував озброєні кулеметами автомашини. Коли раніше бандитські загони виснажували в погонях червоноармійських коней, то тепер переслідувачі на автомашинах не знали втоми. Хропіли коні, лякаючись шуму моторів, падали з сідел вершники, скошені кулеметними чергами, а машинна «кіннота» червоних невтомно снувала по розкиданій мережі доріг і кожного разу встигала стати на шляху втікаючих загонів, що все більше ріділи...

— Накажіть головному ескадрону відходити, — знову розпорядився комбриг. — З боем.

Він постукав пальцем по карті:

— Тут що у нас — болото? Дуже добре. А тут нехай зараз же розташується Слива. Зараз же! Нам з вами доведеться стати тут і зустріти їх.

Без олівця, одним нігтем, він відмітив три точки, замикаючи в цей трикутник велике поле, на якому, переслідуючи головний ескадрон, що сходив кров'ю, повинні будуть з'явитися розпалені удачею бандитські загони.

Попереду над краєм лісу тремтіли в повітрі гарячі випари болота. Григорій Іванович, замислившись, доклав зусиль, щоб прогнати міраж: йому здалося, що за шарами спеки заблищало озеро, оточене зеленими кущами.

— Де наша батарея? — уривчасто запитав він.

— Скоро буде, товаришу комбриг. Я послав спеціального посильного. Батарея на підході.

— Зв'язок з сусідами?

— Підтримується, товаришу комбриг. Праворуч і ліворуч.

Представники 14-ї окремої кавбригади і Борисоглебських курсів прибули недавно і знаходилися при штабі полку.

Запитання комбрига допомогли Попову зрозуміти задум маневру, пов'язаного з відходом головного ескадрону. Тепер всю його увагу привертала невидимий трикутник на карті. Він уявив: у хаосі битви ніби сам по собі виникав спрямовуючий рух, поступово він втягне в себе (коли ще не втягнув!) усі сили заколотників, що безтямно метушилися, і врешті-решт

виведе їх туди, куди й задумано, у розставлений «мішок»: з одного боку — болото, з другого — кулемети Сливи, з третього — ескадрони з комбригом на чолі.

Комбриг підвівся з землі, недбало почистив коліна. Борисов склав карту. Чекаати... Чекаати... Командирський досвід і нюх Котовського підказували, що вся нехитра логіка ворога в останньому відчайдушному бою повинна мати одну-єдину мету — врятування. Ні на що інше приречені надіятися вже не могли.

Спочатку з лісу, переслідуючи ескадрон, що відступав у повному бойовому порядку, вирвалася лавина вершників. Сидять без сідел, на подушках, ноги стирчать у мотузяних стременах. Долетіло протяжне виття. «Ага, зраділи простору і хочуть зім'яти!» Котовський сидів на Орлику як влитий, всім своїм виглядом демонструючи витримку і спокій.

Раптом звідкись збоку просто на бандитів вилетіла тачанка. Григорій Іванович бачив, як шмагає коней їздовий, а другий боець зігнувся за щитком кулемета. З ходу розвернувшись, тачанка зупинилася, кулемет вдарив по вершниках майже впритул. Перекинувся один, другий, гепнувся об землю ошкіреною мордою кінь... Кулемет прокосив у лавині цілу просіку!

— Хто такий? — запитав комбриг.

— Вайсман, — підказав збоку Борисов.

Котовський знову підніс до очей бінокль.

Зупинені кулеметним вогнем, бандити, проте, відступали організовано, вміло прикриваючи відхід. З усього видно, що боєм керує знаюча людина.

Після першої атаки пішла друга, третя. Натиск зростає. Попов покректає: день випав, як у найважчі часи.

— Що за біс? — пробурмотів Котовський. — Зраділи вони, чи що?

Борисов, не дочувши, перепитав, і комбриг сказав:

— Не розумію: вони переслідують наш головний чи ж він просто опинився у них на шляху?

Це був перший згогад про задум заколотників зустрічним ударом вирватися з-під преса багатоденної погоні.

Скоро згогад перетворився на впевненість. Виходить, противник не просто прийняв «запрошення» переслідувати відступаючий ескадрон, він взагалі мав намір завдати саме в цьому напрямку потужного концентрованого удару. Що ж, це якоюсь мірою міняло справу, але збільшувало відповідальність бригади.

Котовський ще раз прикинув обстановку і наказав послати в обхід ескадрон Дев'ятого.

— Скажіть йому: тільки швидко, швидко!

На напрямку ворожого прориву з ним тепер залишився лише один полк. Але тут був прапор бригади, тут був він сам і комісар, — на рахівниці війни не так уже й мало.

Хвилини зараз важили надто багато.

«Страшно подумати, що буде, коли вони прорвуться і підуть знову чинити розбій по заспокоєній губернії. Втрачати їм нічого, на скількох людях зженуть вони своє передсмертне зло?»

Віддалік за яром прокотилося богатырське відлуння голошища Дев'ятого: «Ескадро-он...» Комбриг нетерпляче засовався у сідлі, поклавши руку на горло.

З лісу за яром з'явилися густі ряди кінноти.

— Це Назаров! — закричав Борисов. — Особливий полк.

Комбриг розгледів вершника в бурці, з недолугою чалмою на голові. Назаров крутився на коні і щось наказував, розмахуючи маузером.

У грудях комбриг відчув кілька сильних ударів серця. Мороз полоскотав лопатки, піднявся вище і примусив стиснути щелепи.

Краєм свідомості він відзначив, що шарахання противника, про яке говорили у штабі з Тухачевським, зовсім не здавалося панічним. Смішний чоловічок у бурці і чалмі посилив свої фланги тачанками, і зараз звідти заливалися кулемети, вибиваючи попереду, у напрямку прориву, все живе. Під прикриттям кулеметного вогню цей недоладний «мусульманин» будує щільний клин свого полку (та яке там полку — більше!).

Неголосно, крізь зуби, Котовський кинув через плече:

— Штандарт!

— Коня! — одразу закричав ззаду Борисов.

Поки прапоросоєць знімав чохол і розгортав полотнище, комбриг відчув, як позаду, серед бійців, виникло і почало наростати таке знайоме нетерпіння перед атакою.

Ця мить, скільки б вона не повторювалася, не могла залишити байдужим нікого. У нього самого кожного разу ніби жаром обкидало губи, западали очі і виступали вилиці. Навіть Орлик напружився і затаївся очікуючи. Розумник!..

Запала тиша, коли ніхто не ворухнеться, ніхто не брязне і не скрипне. Зараз, у цю хвилину, люди забули сварки за пригорщ вівса, відмовлену закрутку тютюну і образливе привисько, зараз усі дихають одними грудьми, дивляться одними очима, і серця всього полку б'ються ніби одне велике серце.

У грудях уже зібрався крик, пальці кам'яніли на рукоятках шабель. Ну, зараз... швидше ж!..

Кожному командирі, щоб приховати свої почуття, доводиться бути трішечки актором. І тільки перед боем нема чого приховувати хвилювання, тому що це добре хвилювання, необхідне для справи. Відчувши маслянистий тугий потяг клинка з піхов, Котовський повернув обличчя і, червоніючи від шаленого калатання серця, зайшовся протяжним дзвінким криком:

— По-олк!..

Дружно брязнуло залізо вихоплених шабель, ахнула земля від тупоту копит. Полк пішов в атаку.

Кавалерійська лави — стрій людей для бою, для зіштовхування з ворогом, що мчить назустріч. Бійці у лаві нагадують патрони, охоплені обоймою. Тут кожен відчуває себе не одиницею, а частиною цілого. Порив лави настільки невпинний і злитий, що навіть застрелений ще сидить у сідлі і тримає шаблю, і рот його відкритий для крику. Коли ж він почне сповзати з сідла, ніхто його не пожаліє, не підтримає, бо закон лави простий і жорстокий. Потім, коли буде здобута перемога, товариші підберуть його, розтиснуть пальці, виймуть клинок і над розкритою могилою віддадуть йому військові почесті. А поки що ніколи навіть кинути погляд униз, на розпластане під копитами тіло: вся увага туди, вперед, звідки наближаються чужі хижі клинки.

Опустивши шаблю, щоб більше затекла рука, Котовський пригинався до кінської гриви і не спускав очей з людини в чалмі, яку він намітив для себе. Орлик звично забирав праворуч, щоб вершнику було зручно рубати наліво, з різким поворотом корпусу і упором у стремено.

Зближуючись, Назаров цілився, кривлячи обличчя, і безупинно стріляв з маузера. «Дурень... На скаку!»

Бійці, які мчали поруч, почали вириватися вперед, але сам він продовжував упевнено цілитися в Назарова, з ощадливою повільністю заносючи над головою шаблю. Інші для нього зараз не існували.

Усе відбулося ніби вмить, непомітно для ока і свідомості: короткий і високий крик зіткнення, скажене завихрення випадкових сутічок і, нарешті, велика безмовність січі...

Вцілілі бандити шмагали коней і, думаючи тільки про порятунок, щодуху тікали хто куди: одні скакали до села, де зранку чергувала засідка з кулеметами, інші надіялися зник-

нути у тій стороні, де дрімало непролазне болото. Решта шляхів були відрізані.

Поле, охололе після атаки, запахло незвичайно— травою. Там, де слід рости хлібу, ось уже котрий рік ішов у ріст бур'ян. Хиталися від утоми коні з скорботними людськими очима, зійшли на землю люди.

Захопити Антонова в Бакурах не вдалося. Через кілька днів у полон потрапив його ад'ютант. Він розповів, що ватажок заколоту одержав контузію і зник з групою своїх поплічників. З ним пішли брат Дмитро, денщик Альошка, комендант Трубка з дружиною і сестрою. Сліди їхні загубилися в глушині Рамзинських боліт. (Антонов разом із своїм братом буде вбитий через рік у селі Нижній Шибряй, у хаті своєї коханки Наталії Катасонової).

Після нищівної поразки під Бакурами повстання залишилося без заводіїв, без штабу.

В середині червня зведена група Уборевича почала ліквідацію останнього великого з'єднання заколотників — першої армії Богуславського. Бригада Котовського завдала удару від села Уварово, а три бронезагони тіснили повстанців від станції Сампур. Затиснутий у кліщі Богуславський опирався з останніх сил. На чолі залишків своїх розбитих полків він ще зумів прорватися за Хопер, але там його наздогнав бронезагін імені Свердлова. Сам Богуславський, поранений у ногу, кинувся у плав, але був добитий з гвинтівки.

18 червня кавалерійська бригада Котовського вийшла із складу зведеної групи Уборевича і перейшла у підпорядкування начальника 6-ї боедільниці. Їй доручалося завершити ліквідацію останніх банд, що переховувалися в лісах. Кінець червня і початок липня минули в нескінченних погонях. Нарешті котовці наздогнали і розгромили Авер'янова з трьома полками. Це був останній великий бій. З основною військовою силою заколотників було покінчено. І хоча в лісах переховувалися ще два полки під командою хитрого і обережного Матюхіна, Тамбовський губкомпарт опублікував повідомлення:

«Банди Антонова розгромлені. Бандити здаються, видаючи ватажків. Селянство відсахнулося від есерівсько-бандитського уряду. Воно вступило у рішучу боротьбу з розбійницькими зграями...»

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

— Кінь який добрий! — похвалив комбриг, оглядаючи чудові статі мартиновського жеребця. — Чий такий?

Мартинів прибрав поважного вигляду:

— Трофей, Григорі Івановичу. У бою добув.

— Під Бакурами?

— А де ж іще? Там багато хто з наших розжився.

— Тоді погано, Костянтіне. Це не той трофей. Ти його зобов'язаний хазяїну віддати.

Чорняве обличчя Мартинова розпливлося в самозадоволеній посмішці:

— Пізно, Григорі Івановичу. Коли б раніше трохи...

— Нічого не пізно! — обірвав комбриг.

— Пізно, — продовжував шкірити зуби Мартинів. — Зарубав я хазяїна. І не писнув. Йому тепер кінь, як зайцю... кхе... Він на тому світі пішки бігає.

— Це не хазяїн, — Котовський, стримуючи шаленство, цідив слова і не дозволяв Мартиніву відвести погляд, — це бандит. А хазяїн чекає. Може, вже шукає.

— Ну, коли зголоситься... — з удаваною готовністю поступився Мартинів.

— Зголоситься! — пообіцяв комбриг. — Віддай коня нач-госпу, зрозумів? І дивись, я тебе знаю — сам перевірю.

Мартинів одразу скис, з жалем провів рукою по конячій шії.

— Злазь, злазь, — поквапив його Котовський. — Що, сам не розумієш?

— Та розумію, Григорі Івановичу. Як не зрозуміти? А все-таки жаль!

За розпорядженням комбрига всіх коней, відбитих у бандитів, зігнали в село Рождественське. Господарі, у кого антоновці позабирали робочих коней, могли туди піти, впізнати своїх і одержати їх назад.

У Шевирьовці про наказ Котовського довідалися наприкінці дня і засумнівалися: а чи немає тут обману? З якого дива віддавати те, що захоплене у бою?

Брат Омеляна, Степан, не чекав ранку і вирушив у Рождественське на ніч: нетерплячка. Відмовити його Олена не змогла. Всю ніч потім вона не заплющувала очей і прислухалася: чи не їде? Степан повернувся щасливий. Свою конячину він відшукав і привів додому.

— Ех ви, господарі! — кречав він, заводячи схудлу коняку в сарай. — Її на дрова попилати...

— Руки є, рук не жаль, виходимо, — промовив Омелян, спостерігаючи тиху хазяйську радість брата. З'їздивши в Різдвенське, Степан ніби ожив. Кінь — вің усьому господарству основа. Крім того, Степан вважав, якщо повертають коней, значить і з новим податком не буде ніякого обману. Як Ленін сказав, так і буде.

Він розповідав, що народу за кіньми понаяїздило — сила-силенна. Ну, звісно, кому удача, кому ні. На зворотному шляху Степан розговорився з мужиком з села Холми, той скаржився, що вцілілі після Бакур бандити забули всяку совість: «Замахнулися на людське життя — ніякого впину немає».

— Наші подекують, ніби милованівського хлопця бачили.

— Шурка? — здивувався Омелян. — Усе ще живий, виходить?

— Кажуть, за доміркою скучив. Не завернув би.

— Нехай би завернув! — Омелян стиснув кулаки. — Ми б його зустріли!

Він вийшов з сарая і побачив Миколку. Схрестивши на грудях руки, той спостерігав, як на сусідньому подвір'ї дітлахи грали у «розстріл». Той, у кого «стріляли», падав горілиць і широко розкидав руки. Миколка хотів було зробити зауваження, що вбита людина падає зовсім не так, проте втручатися у дитячі ігри не дозволяла гідність. «Дрібнота... — презирливо думав він. — Нічого ще не бачили».

Омелян запитав його про Зацепу, Миколка сказав, що Семен з самого ранку поїхав у поле, — там разом з селянами на косовиці працювали і гарнізонні бійці.

— Повернеться, нехай знайде, — наказав Омелян і пішов у ревком.

Новина про Шурка Милованова відкинула його до страшних днів, коли село було залите кров'ю. Стільки людей одразу загинуло! Тепер їх не повернеш. А вони зараз як потрібні! Омелян хотів порадитися з Зацепою: невже і такому, як Шурко, коли він з'явиться добровільно, теж буде повне прощення? Е ні, з кого, з кого, а з Шурка-душогуба спитати не гріх. Він, паразит, про себе тут доб-ру пам'ять залишив! Не забудеться повік. Діти малі підростуть і весь час пам'ятатимуть...

Займаючись справами, Омелян ні-ні та й згадає Шурка. Врешті-решт він вирішив, що Шурко навряд чи погодиться на добровільну здачу, — занадто великі гріхи у хлопця. Але туга здичавілого у лісі бандита по домівці рано чи пізно примусить його поткнутися у село. Значить, до тих пір, поки цей

вовк живий і на волі і думає про дім, спокою Шевирьовці не знати.

Бійців, призначених у поле, Семен застав за роботою. Поруч Іван Михайлович Водовозов утомлено махав косою, а Настя, замотавши обличчя хусткою, гребла і ворушила валки скошеної трави.

Наприкінці дня в полі з'явився Герасим Петрович Поливанов, побачив своїх розперезаними за роботою і кілька хвилин сидів у сідлі, зігнувшись більше, ніж звичайно. Що йому нагадала картина дружно спустошуваних луків? Свою далеку спалену хату, зелену ділянку, викошувану в шість чоловічих рук, що не знали втоми?

Неподалік мучився Милкін, працював як з-під палки. Герасим Петрович зліз з сідла, пхнув Милкіна у плече.

— Дай-но... Та дай, тобі кажуть! Теж мені косар...

Трава стояла висока, густа, невпрокіс. Оживаючи за роботою, старий відчував, як набридли тілу військові ремені, тягар шаблі, кобури з наганом чи карабіна, почепленого через спину. Приблизно за годину, висихаючи од поту, Герасим Петрович чиргикав брусом по затупленому жалю і кричав Зацепі (той разом з Оленою, хазяйкою, де стояв постоем, перетрушував траву граблями):

— Ну й благодать, га? Просто Христос босоніж по душі!

Увечері вирішили в село не повертатися, переночувати тут, у свіжих копицях. Олена заходилася готувати вечерю, почала розв'язувати привезені з дому вузлики.

Омелян і Миколка, які приїхали з села, застали всіх за їдою. Сидять, простираючи ноги, розбивають яечка, сьорбають з пляшок молоко.

— А ми вже думали, щось трапилося! — пояснив Омелян, теж сідаючи під копицею. — Почекали, почекали — немає. Поїхали, кажу, глянемо...

Розсунулися, дали їм з Миколкою місце. Олена старалася підсовувати кращі шматки Зацепі з Миколкою, — свої не образяться! Семен з Миколкою бачили її старання і голоду не виказували. «Та ну... чого там!» Останнє почищене яечко так засовали, що його хоч викинь.

Косовицю провели швидко, бійці допомогли звести сіно в село, поховати в повітки. Розохотилися люди на роботу!.. Кілька днів випало порожніх — нікуди себе подіти. Жаліючи Омеляна, який ціліснікий день не виходив з свого ревкому, Олена послала чоловіка кликати його обідати. Так усе життя просидить!

У ревкомі Степану бувати ще не доводилося; бував він тут раніше, при Путятіні, коли ходив найматися у строкарі, але тоді його далі порога не пускали. Тепер будинок стояв розчинений — заходь хто хоче... Омелян сидів за столом і, розвівши лікті, писав. Над його головою, у простінку, приліплений хлібним м'якушем, висів вирізаний з газети портрет Леніна — випросив на прощання у Борисова. Ленін на портреті був у звичайному робітничому картузику, дивився-скося і вниз, ніби прикидав на око, чи здатний голова сільського ревкому на щось путне. Омелян мучився, придумуючи звернення до народу. Йому хотілося, щоб слова з паперу прозвучали вголос набагато краще від написаного.

«Всі пригнічені, всі зневажені і затуркані, — писав він, — ідіть під захист ревкому. Прийшла нова влада, влада справедлива, але водночас влада сувора...»

Тут і зайшов брат. Омелян підвів голову, неквапливо пожував цигарку: чекав, що скаже.

— Ніколи, ніколи мені! — відмахнувся від запрошення обідати.

Степан усівся як у гостях, збираючись побалакати.

— А нашому постояльцю, мовчуну тому... — почав він, колупаючи оббивку, що відстала від столу, — дівка водовозівська в око впала.

— Ну? — Омелян знову підвів голову і дивився, як людина, якій ніколи.

— Усе вирішено ніби в них!

— Ну?

— Це Олена запримітила. А мені й невтямки...

— Ну?..

— От завів: ну та й ну! Весілля, певно, буде. От тобі й ну!

— Не в дівках же їй сидіти!.. — сказав Омелян, потім подумав і запитав: — Давно це в них?

— Та з косовиці почали помічати. Кажу: Олена напоумила. Вона ж, знаєш...

Він почав розповідати, як здивував його Зацепу, коли вони вже справилися з косовицею і зібралися їхати, а той ще залишився допомагати Водовозовим. «Чого це він?» — запитав Степан. «Господи! — удавано розсердилася Олена. — Ти кожній дірці цвях. Іди собі, вони без тебе розберуться!» Йому тоді і в голову б не стукнуло, а виходить, що Семен...

— Гаразд, — перебив його Омелян, відмовляючись слухати: — Ти йди, мені ніколи.

Степан підвівся.

— Коли ж чекати?

— Та прийду, нікуди не дінуся. Бачиш — ніколи.

І він залишився кінчати звернення.

«...Пам'ятайте, громадяни, хто проти мозолистих рук, хто проти трудового народу, — немає йому пощади! А хто з трудящими — тому захист, з тим завжди буде ревком!».

З ревкому Омелян вийшов увечері. Виявляється, встиг пократати теплий літній дощик, а він і не помітив. Шльопаючи по калюжах, бігали дітлахи. Біля водовозівських воріт сидів верхи Семен Зацепа і, нагинаючись з сідла, слухав, що казала йому, піднявши обличчя, Настя.

— Болить? — долинув Настин голос.

Семен поворушив лопатками і зморщився.

— Тягне.

«Певно, обгдрів без гімнастерки», — здогадався Омелян.

— Ну, поїхав, — сказав Зацепа нареченій і натягнув повід, примусивши коня задкувати.

«Здається, правильно сказав Степан: у них усе вирішено!..»

Думка про одруження прийшла до Семена непомітно, ніби мимоволі. Спершу він задивлявся, як бігає по батьківському подвір'ю дівка в домашній спідниці і з розмаху виливає помій у пліт. Ну, дивився і дивився... Але на косовиці він виявив, що йому весь час хочеться озирнутися і знайти її, і він озирався і знаходив, і йому було приємно усвідомлювати, що вона, нехай і не розмовляючи, весь час поряд.

З того дня, коли комбриг так образив його, залишивши, ніби обозника, в селі, у свідомості Зацепи відбувався непомітний повільний переворот, — він, який майже все життя знав лише одне: добре й вдало воювати, почав відчувати, що інше, якесь велике, ще не знане життя усе частіше торкається його своїм великим крилом, а йому вже не відмахнутися від нього, як раніше, коли він жив тільки для строю і вірив, що іншого життя для нього немає і бути не може. Певно, тому він і задивлявся, як бігає у себе на подвір'ї Настя, тому й перестав сердитися на комбрига. Ну а вже на косовиці, коли він здивував Степана, залишившись допомагати, все зав'язалося ніби само собою. До речі, без Семена Водовозови проморочилися б з косовицею ще з тиждень, не менше.

Іван Михайлович, звичайно, бачив незграбні Семенові підходи до Насті. (а Зацепа коли що вирішував, то йшов навпростець), але хитрувато вважав: поки що він нічого, крім

користі, від похмурого, небалакучого червоноармійця не має. Схаменувся Водовозов, коли було вже пізно.

Отож довелося у всьому звинувачувати дружину: куди вона дивилася, де були її очі?

Вночі Іван Михайлович запитав:

— А... нічого не помічала?

Та зрозуміла і злякалася:

— Ні, ні, бога побійся! Та й не з таких він. З хлопчиком знову ж таки... Ні, гріха не скажу.

Водовозов засопів. «Гріха вона не скаже!.. Певно, вже встигли нашепотітись про все. У-у, жіноча дурість! А не туди, щоб зрозуміти: час зараз який? Сьогодні жених, а завтра, дивишся, вбитий...»

Людина озлоблена, затята, Іван Михайлович поставив жєниху тверду умову: вінчатися в церкві. Так заведено здавна і відміняти не нам. Хочеш? Тоді ось вам моє батьківське благословення. Не хочеш? Ну, значить, і балакати нема про що!

Спочатку Семен став на диби. Церква?! Піп?! Та він з глузду з'їхав! Коли таке... краще з мосту головою!

Але тут його м'яко, ласкаво прибрала до своїх рук Настя. Подумаєш, піп! У Дворянщині такий попик, що ледве себе носить. Одна тинь залишилася. Що він їм поганого скаже? Та й не обов'язково слухати, що він там бубонить... І церква теж. Ну з'їдять, ну посять. Та й батька з матір'ю жаль. Мати плаче, а батько... Поважати треба стару людину, від цього нічого з нами не станеться!

Ніби гарячий, норовистий кінь під ввічливим, але невблаганним поведом, Семен задкував, задкував і зрештою сказав:

— Гарзд. З комісаром побалакаю.

Омельян застав його з Настєю біля воріт якраз у момент прощання: Семен вирушав у село Уварово, де стояв штаб бригади, просити комісарівського благословення на церковний обряд. Замість себе він залишив Бориса Поливанова, збираючись повернутися швидко, не затримуючись: поговорить і одразу назад.

Всю дорогу Семен міркував про те, що робити, коли комісар відмовить. На душі було кепсько.

Розмова з комісаром далася Зацепі важко. У своєму житті Семен звик обходитися тільки найнеобхіднішими словами і зараз, торкаючись такого делікатного діла, як одруження, тяжко розмірковував, як би висловитись переконливіше, — так солдат, шукаючи єдиний патрон, що кудись запропастився, гарячково перетрушує все своє майно.

(Про одруження Семена, особливо про незвичайні умови, поставлені впертим тестем, уже багато хто знав і з цікавістю чекав, чим закінчиться поїздка до комісара)...

— Так, та-ак... — протягнув приголомшений Борисов і запитав перше, що спало на думку: — Хто ж вона?

— Громадянка одна.

Шаблю Зацепа поставив між колінами, руки тримав на мідній головці. З кам'яною непорушністю дивився він понад комісарською головою. Краще землю копати, ніж така розмова!

— І ти... що ж, згоден?

У Семена побіліли пальці на рукоятці шаблі.

— Я згодний.

Борисов нарешті знайшов необхідний тон.

— Ти добре все обміркував, Семене?

— Сказав же!..

— А те, що ти комуніст, ти пам'ятаєш?

На смаглявому обличчі Зацепа щось здригнулося. Здається, воно змарніло ще більше.

— Не бери мене за душу, комісаре... не бери! Я думаю, партія простить мені.

«Що йому скажеш?»

— А... з Григором Івановичем ти розмовляв?

Це було найважче для Семена.

— Я тому й приїхав, комісаре. Поговори ти. Мені соромно.

— От бачиш! — вихопилося у Борисова.

І Семена несподівано прорвало. Ніколи раніше комісар не чув від нього стільки слів одразу.

— Я так міркую, комісаре. Війна кінчається. До кого я приїду? Ти знаєш: один кінь у мене. А Миколці мати потрібна. Він малий ще... Я все обдумав, комісаре. Поговори з Григором Івановичем. Я не можу.

Відвертість Зацепа, схожа на постріл впритул, обеззброювала. Власне кажучи, коли розібратися по-справжньому, хіба не за це саме, не за щастя у мирному житті воювали, рідшаючи і знову поповнюючись, полки й ескадрони? І от знайшла людина, зловила свою долю...

— Гарзд, Семене, поговорю. Але на партосередку все одно доведеться всипати. Не ображайся. І вигадав же: церква!..

Зацепа підвівся і з полегшенням вийшов. Почувся шалений тупіт коня.

Котовський, якому комісар розповів про свою розмову з Зацепою, спочатку не повірив. Комбрига вразило не церковне вінчання (чого побоювався Борисов), приголомшила його

сама звістка про одруження — кого б думали? — Зацепи, самого Семена Зацепи, залізної людини, в чий спопелілій душі, здавалося, не збереглося й паростка почуттів. Ні, ні, сказав комбриг, біс з нею, церквою. Але йому хочеться глянути і на Семена, і на його наречену. Нехай прийдуть, і неодмінно разом. Цікаво, справді, хто ж це його оживив, розворушив?

Після розмови з комісаром Григорій Іванович довго ходив, гмикав, хитав головою. Роз'ятрив його Зацепа з своїм одруженням.

Григорій Іванович запам'ятав Зацепу з часу відходу Південної групи військ, на його очах війна залишила в душі Семена жорстоке витоптане попелище. В ті дні Семен Зацепа, один з тисяч відступаючих людей, показав такий приклад сили духу, що на багато років залишився для бійців бригади ніби обов'язком і совістю війни.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Південна група військ мала свою історію. Рівно два роки тому, в липні дев'ятого, Котовський прийняв командування 2-ю стрілецькою бригадою 45-ї дивізії. Кістяк її полків складався з колишніх червоних партизанів Придністров'я і Бессарабії: робітники й селяни Тирасполя, Балтів, Кишинева, Бендерів, Сорок і Хотина. Командував 45-ю дивізією Якір.

Бригада тримала оборону по Дністру, відбиваючи нальоти румунів у районах Бендер і Дубоссар. Це був неспокійний час, що бродив, як молоде вино.

Якось вранці з тилу, де була Одеса, почувся гуркіт гармат. Бійці насторожилися: в Одесі були свої. Незабаром з'ясувалося, що денікінці взяли Одесу десантом з моря. За лічені години червоноармійські частини, що тримали фронт, залишилися без тилу й опинилися в оточенні.

Щоб вижити, вціліти, лишався один шлях: пробиватися на північ, на з'єднання з 44-ю дивізією. Треба було пройти з боями понад чотириста кілометрів.

З уцілілих з'єднань 45-ї і 58-ї дивізій утворилася Південна група військ. Котовський призначався начальником лівої колони. Праву колону вів двадцятидворічний Іван Федорович Федько.

Жорстокі бої супроводжували кожен кілометр пройденого шляху. Спереду доводилося битися з петлюрівцями, праворуч натискав Денікін, ліворуч — отаман Заболотний, ззаду, на-

ступаючи на п'яти, переслідувало п'яне воїнство Махна, Чорного, Ангела.

До кожного бійця був доведений наказ Реввійськради Південної групи військ, підписаний Якіром і Гамарником.

«...Нам, червоноармійцям, на півдні України доводиться тимчасово під натиском ворога відступати, йти на з'єднання з нашими братами під Києвом, червоними братами Росії, які швидко просуваються до Харкова.

Наша спільна перемога близько, потрібне напруження, спокій, витримка.

Ворог напружує всі сили, щоб не дати нам з'єднатися...

Серйозність становища військ Південної групи вимагає від усіх — від вищого командування до рядового червоноармійця — напруження усіх сил, наполегливості, спокою, а головне, прояву цілковитої організованості і дисципліни у всіх своїх діях...

Реввійськрада вимагає від усіх прояву вищої міри дисциплінованості, оскільки дисциплінована армія, що виконує без затримки всі накази своїх керівників і начальників, легко вийде з будь-якого становища.

Будь-яке невиконання в поході бойового наказу буде визнаватися зрадництвом і дезертирством і повинне каратися на місці самими червоноармійцями і командирами...

Вперед, герої! До перемоги, орли!»

Війська були обтяжені величезними обозами: десять тисяч підвід. Везли снаряди, патрони, спорядження, везли поранених і тифозних. Шлях проходив через соснові ліси Подолії, по піску і безводдю. Стояла серпнева спека. Колодязі, що траплялися, як правило, були отруєні.

Величезний обоз з підвід був і тягарем, і арсеналом армії, що пробивалася вперед. Темними ночами, коли рух ненадовго затихав, хурщики — мобілізовані подільські хуторяни — потихеньку скидали з возів снарядні ящики і розбігалися по домівках. Вони знали, що розшукувати їх і карати не будуть, — ніколи. Рано-вранці навалювали скинутий вантаж на вози, що залишилися.

Кожна підвода тягла дуже багато: п'ятдесят пудів снарядів. Колеса аж по маточину заривалися у грузький пісок. Вишарпані коні мочилися кров'ю.

На той час Семен Зацепа воював уже більше року. За нього, коли він переховувався у плавнях з невеликим партизанським загonom, біляки зарубали матір з батьком, спалили хату. В рідному селі у Семена залишилася остання ниточка: Фрося, дочка заможного сусіда. Якось брати Фросі підстергли

Семена, зв'язали віжками і, зв'язаного, побитого до напівсмерті, кинули помирати серед ночі в полі. Тієї ночі смерть зовсім нахилилася було над Семеном — виручила Фрося. Вона розшукала його, розплутала міцні ремінні віжки, відтягла і сховала у неглибокій степовій балці. Два дні відлежувався Семен, оклигував. На третій, дочекавшись темряви, вони побрели шукати своїх...

У партизанах і пізніше, коли загін Зацепи разом з іншими такими ж загонами влився до Котовського, кращим захистом для Фросі була мовчазна присутність Семена, його похмурий погляд, який не обіцяв нічого доброго. Кожен, на кого позирав Семен, одразу ж притримував язик і свою чоловічу спритність, старався піти геть, поки не пізно.

Зараз Фрося металася в тифозному маренні, шохвилини просила пити. Для хворої дружини Семен добув хорошу підводу, настелив соломи, але з кожним днем у підводу, під солом'яну постіль, доводилося накладати снарядні ящики — ряд за рядом. Кидати снаряди було б самогубством. Це був найважливіший вантаж — снарядами прокладали шлях на північ.

Увечері Фрося сказала чоловікові:

— Люди, мабуть, кажуть, що жінку взяв у навантаження? Може, в санобоз мені?..

— Ніхто нічого не каже...

— Сьомо, одне прошу... якщо вже зовсім я... дивись, у полон мене не залишай.

— Не патякай дурниць! — сердився Зацепя. — Хто тебе залишить?

— Краще патрон витрати, добре?

Семен відвертав похмуре обличчя. Полон!.. За ці дні він надивився, що робить ворог з полоненими. Для бійця, який потрапив до рук ворога, смерть здавалася благом, визволенням, але померти доводилося не раніше, ніж людина зазнавала всіх мук, — на спотворені трупи потім боялися дивитися навіть бувалі фронтовики. Тому залишати пораниених, хворих на потіху озвірілому ворогу вважалося рівнозначно найпідлішому зрадництву.

Пити, пити, пити!.. А з водою, як на гріх, скрутно. Здорові ще зрозуміють, потерплять, але що сказати тифозним, пораниеним? Їм у гарячковому маренні ввижаються джерела і струмки, прохолодні ранкові плеса. А серпень ніби знавіснів: ні хмаринки, ні краплинки... Траплялися убогі річечки, і це було порятунком. Чисті криниці були в селах, але звідти, як правило, гриміла зустрічна стрілянина, і такі села краще було

обійти стороною, щоб не затримуватися. Виграєш з водою, програєш з часом!

Якось у розпечений полудень набрали на залишений колодязь і раптом побачили, що сюди ж, до води, тягнеться загін з чорним оксамитовим знаменом. І ті, й інші очманіли від спеки настільки, що про зброю ніби забули. Вода!.. З чорного прапора загрожував вишитий напис: «Мы горе народов утопим в крови!»

Семен зняв дружину з високої купи ящиків, відніс у тінь. Висохлі губи просили хоч ложечку, хоч краплину.

Біля колодязя перемішалися махновці й бійці, кожен рвав відро до себе. Хлюпалася вода на босі ноги, на запилені чоботи, проте припасти до холодного облитого краю відра ніхто не наважувався: а раптом отруена? З маузером у руці Семен проштовхався вперед, ударив у плече хлопця в смушевій шапці з голим, зморщеним, ніби у скопця, обличчям. Той визвірився, але, побачивши, що людина не в собі, поступився. На Семена, який наливав з відра в манірку, пильно дивилися. Він озирнувся, пошукавши, кому б дати попробувати (собаці, чи що?), потім сьорбнув сам і заплямкав губами, прислухаючись до відчуттів... Затаїлися! Ну, скорчиться, не скорчиться? Семен почав доливати манірку.

— Потримайся, Фросю!.. — попросив він пошепки, вливаючи у запечені губи скупі порції води. Махав маузером, відганяючи від обличчя мух.

Ні, не довести її! Котрий день непритомна, очей не розплющує...

Ззаду, біля колодязя, гомоніли люди, почувся лункий звук удару... Поштурхали один одного, напилися, і, не згадавши про зброю, якою були обвішані, розійшлися кожен своєю дорогою.

З підвод знімали померлих, копали в піску ями. Ховали без сліз, мовчки. Хтось точив на камені шаблю і вголос лічив, скільки залишилося до Житомира. Стало відомо, що цими днями Денікін зайняв Катеринослав і повернув на Київ. Ох, поспішати треба було до Житомира, поки там свої.

Надвечір спека почала спадати, табір піднявся. Зацепі сказали, що загинуло ще троє коней. Що робити? Підводи кидати, снаряди перекладати, не залишати.

На допомогу коням підпрягалися люди.

Громіздке тіло армії повзло по звивистих дорогах і без доріг. Стукотів телеграф, скакали посланці. Штаби отримували свіжі відомості, і командири з загостреною тривогою складали загальну картину відступу. Під щільним натиском

з усіх боків армія вперто відбивалася і не припиняла руху, залишаючи після себе перекопану землю, плями вогнищ, загиджені гайки, потовчені поля і могили, могили, могили...

Пробиваючись на північ, армія на ходу набувала незвичайних бойових якостей. Вона розстрілювала панікерів і боягузів, горланів і підбурювачів — обрубувала гнилі органи, щоб зберегти весь організм.

Портові робітники з могутніми плечима, наймити з німецьких колоній, пастухи з міцними обвітреними вилицями, тираспольські селяни — всі вони за ці тижні відступу стали на одне лице. З людського місива у подертих шинелях, ватянках, якихось кацавейках викувалися беездатні з'єднання, військовий моноліт, об який потім розбилися найлютіші атаки ворога. Пізніше ворог, розлючений стійкою життєвою силою бійців, а також і їх загрозливим виглядом, назве армію «дикою», проте, відомо, що будь-яка лайка в устах противника сприймається похвалою.

11 вересня радисти Південної групи військ нарешті почули позивні 44-ї дивізії. Зв'язок раз у раз переривався. Вдалося розібрати, що начальник 44-ї дивізії Щорс загинув, а також одержати наказ пробиватися всіма силами на Житомир. На зустріч їм буде завдано допоміжного удару.

Одержана по радіо звістка обговорювалася в усіх полках і загонах.

Кожний борець, кожний командир усвідомлював, що ось він, порятунок: ще одне зусилля — і кінець випробуванням. Невже даремно поклали стільки сил, стільки життів? На пройдений шлях, на все, чого довелося зазнати, страшно було озирнутися.

Ворог, звичайно, теж розумів, що йому випадає остання нагода розшарпати «дикі» живучі полки. Якщо вони прорвуться і з'єднаються, значить, стануть ще сильнішими.

Котовський, схудлий, змарнілий, не злізав з сідла. Скрізь потрібні були око й рука, і він скакав то до Євстигнійовича, який розчищав дорогу залізними мітлами шрапнелі, то на самий фланг, де у піхотинців намічалася загрозливе становище, то з'являвся в обозі, наказуючи підтягнутися і не створювати перебоїв у постачанні снарядами.

З сідла він нахилився до Зацепи, притягнув його за гімнастерку до самого обличчя. Голос сиплий, зірваний.

— Снаряди не кидаєш? Підвод вистачає?

Підвод не вистачало, але снарядні ящики поки що кидати не доводилося.

— Людей припрягай, людей! — вимагав комбриг.

— Люди вже не в змозі, Григорє Івановичу.

— У змозі! — заперечив Котовський. — Ти просто не знаєш. І дивись, побачиш на возі мішок, скриню якусь, скидай без розмов. Харчі? На собі нехай тягнуть... Нам зараз кожен снаряд дорожчий від буханця.

І він поскакав далі.

Зацепі здавалося, поранені й тифозні, які закликали до світанку, ішли з життя з усвідомленням того, що своєю смертю вони полегшують живим завдання перемогти.

Гірше виявилось з кіньми: кінська витривалість поступалась перед людською. Комбриг був правий: Семен ще не знав міри силам людини, не мав випадку в цьому переконатися.

Зв'язківець із штабу зловив комбрига на ходу, замахавши з вікна телеграфним бланком термінового розпорядження, одержаного з штадиву. Котовський осадив коня, підїхав, і, поки читав, вчитувався, груди його затрималися на зітханні: сьогодні зранку він був натягнутий як струна.

Кінь шарахнувся, коли Котовський злетів з сідла на землю.

Зв'язківець штабу поспішив за комбригом в апаратну. На його думку, штадив, посилаючи таке розпорядження (а коли прямо, то звичайнісінького прочухана), зовсім неправий, але, знаючи про натягнуті стосунки комбрига з начальником дивізії, все-таки вважав, що слід увійти в становище й тих, хто нагорі: вони теж живі люди і всі ці тижні боїв працюють без відпочинку — не довго й зірватися.

В апаратній комбриг схопив зв'язківця за плече.

— Готовий? Стукай: «Біля апарата Котовський... Хто біля апарата?» (Звідти постукали). Хто у них там? Помначштадив? Стукай йому: «Що ви верзете?» Так, так і стукай, як кажу! «Що ви верзете? Вашого наказу я ніколи не одержував. Ви толком кажіть, що хочете...»

Несподівано назустріч апарат застукав діловито і категорично — досвідченим вухом Юцевич вловив, що на тому кінці прямого дроту був хтось з вищих командирів. Так і сталося: до апарата підїшов Якір.

Слухаючи розшифровку нескінченних крапок і тире, Котовський ніби від жорстокої образи зціпив зуби. Юцевич напружився: зараз зірветься!.. Ні, постояв, похитуючись, взяв себе в руки.

— Стукай: «Прошу прийняти до уваги, що у мене кавалерія на конях, а не на машинах. Коні до краю перевтомлені нескінченними переходами. Половину коней уже ведуть на поводі».

Якір: «Учора ввечері і нині я двічі доповідав командуючому і Реввійськраді... Сусідка справа виконує завдання і вимагає підтримки; заявити себе такими, що повністю вийшли зі строю, не можемо, отже, треба зробити щось таке, щоб при наявних силах зуміти хоча б оборонятися і не підводити сусідів».

Котовський (відчайдушно): «Противник криє ураганим гвинтівочним і кулеметним вогнем при появі окремих вершників».

Якір: «За найменше невиконання наказу в першу чергу буде розстріляний командир і комісар... Ніякі заступництва до уваги прийняті не будуть... Товариш Котовський нехай надихне бійців своїм духом. Поки що все».

Апарат замовк. Розкидавши ногами клубок вузької телеграфної стрічки, Котовський вискочив з кімнати і побіг до коня. Побачивши комбрига, Черниш почав зривати з кінських морд торби з вівсом.

На світанку 15 вересня бій досяг найвищої активності. З боку противника з'явилися густі ланцюги піхоти з броньовиками попереду. Котовський скомандував атаку і відрізав піхоту від броньовиків. Батарея Євстигнійовича одразу відкрила вогонь по броньовиках.

До середини дня намітився перелом у битві. Залізна впертість частин, що пробивалися, роз'ярила противника. Здавалося б, приречені люди ніяк не погоджуються гинути, і прагнення помсти, крові, застаріла злоба надавали бою небувалої жорстокості.

Котовський продиктував наказ:

«Попередити частини, що кожен, хто відстав від своєї частини, буде вважатися таким, що навмисне відстав з метою грабунку, і буде розстріляний на місці».

Відбиватися доводилося звідусіль, але головне діялося попереду, де працювало господарство Євстигнійовича. Старий фейерверкер уже не махав своєю хустиною, а сам припав до гармати і майстерно наводив на ціль.

— Гришо! — зарепетував він, уперше називаючи комбрига по імені. — Ти що ж робиш? Снаряди давай!

Старий показав на густі ряди ситої білогвардійської кінноти, що готувалася до кровожерного штурму.

— Замовкнемо — зімнуть! Кісток не позбираємо!

Видивляючись з-під долоні, Котовський кусав губи. Батарея працювала, ніби страхітлива молотарка: прямовисний град шрапнелі розкидав ворожі ряди. Але біда, коли гармати сядуть на голодний пайок, а то й замовкнуть.

— Гришо!.. — стогнав старий. — Богом молю!

— Тримайсь, батьку! — крикнув Котовський.

Він побачив ланцюжок людей, що бігли, кожний тримав у руках по снаряду. Противник відкрив по батареї швидкий вогонь. Бійці з снарядами пригиналися, їх обсіпало шматками землі. Один чи два впали.

— Коту сльози! — вилаявся Євстигнійович, глянувши на піднесені снаряди.

— Григоре Івановичу, — доповів захеканий Зацепа, — коні лягли. Які вбиті, які лежать. Я наказав — на собі!

Він широко роззявляв рота, перекрикуючи гуркіт вибухів.

— Правильно. Тільки швидше треба, швидше! — Котовський зіскочив з сідла, кинув Зацепі повід. — На, візьми мого. Запряжи там — нехай з шкіри вилазять! Чуеш? Зараз ще трохи — і візьемо їх на п'єредки. Дивись, чекати нікого не будемо. Відходь за нами слідом.

Ескадрон угорців, протяжно виючи, з піднятими шаблями поскакав до залізничного насипу. Паровоз з двома бліндажованими платформами зачаквав і покотив до станційних будов, що бовваніли на обрії.

— Ра-а-а!.. — докотився дружний рев піхоти, що піднімалася в багнети.

Зацепа з уцілілими бійцями побіг назад. Сісти в сідло він не здогадався і коня тримав за повід.

Серед розкиданих снарядних ящиків з гвинтівками в руках сиділи поранені. Деякі приготували гранати.

Всім, хто міг рухатися, Зацепа наказав взяти по снаряду — і бігом на батарею.

— Скажіть там: ми зараз!

Тим, хто лежав у цепу, він послав сказати, щоб починали повільно відходити. Там, попереду, зараз іде бій біля залізничного насипу.

Перевіряючи порожні ящики, Семен перевертав їх ударом чобота. Підводу навантажили з верхом. Коня комбрига запрягли, навіть не знявши з нього сідла. Поранені обліпили підводу, готові і допомагати коню, і триматися, щоб не впасти.

Позаду тріщали постріли. Цеп відходив, стримуючи натиск.

Кілька чоловік сіли на землю, опустили знесилені руки.

— Братці, ви що? — злякався Зацепа.

Один, з перев'язаною головою, підняв опухле обличчя, віддмухнув з очей шмат брудного бинта.

— Йди, Семене, за нас не думай. Ми не дамося.

В упряжці заіржав кінь, став дибки. Його шмагали з

десяток рук, навалювалися на загрузлі в піску колеса, але підвода не рушала з місця.

Семен наказав зняти кілька ящиків, розібрати по руках. З воза йому в руки впав важкий ящик. Зацепи посинів від напруги і присів. Підводу скособочило, колеса з одного боку увійшли в пісок по маточину.

«Фрося!..» — раптом згадав він і опустив ящик.

Вона лежала в залишеній підводі, як і раніше, непритомна. В голоблях завалився вбитий кінь з ошкіреною мордою. Семен узяв дружину на руки, зробив кілька кроків і зупинився. Піщані хвилі не відпускали підводу з снарядами. Ноги бійців, які штовхали підводу, натужно вгрузали у клятий пісок.

Притискаючи до грудей непритомне тіло дружини, Семен побрів від загрузлого воза. Бійці дивилися на нього з подивом. Семен брів по піску, як по воді, коробка з маузером чіплялася за кущі. Він зник, але бійці, які бачили, як він ішов, чогось чекали.

В куцах ударив постріл, всіх мимоволі смикнуло. Зацепи вийшов на дорогу сам, з маузером в опущеній руці.

— Жінка у мене, братці, померла, — бурмотів він, розширеними зіницями вдивляючись у кожного. — Не осудіть, братці...

У повній мовчанці люди накинулися на віз. Вчепилися, рвонули, і віз заскрипів, поповз, залишаючи в осоружному піску глибокі борозни. Між бійцями плутався Зацепи, його відштовхували, сопіли, впівголоса лаялися...

Відчайдушний удар частин, що пробивалися, примусив противника відійти на Фастів. Полки й обози Південної групи швидко перетнули залізничну колію. Переслідування більше не було, шлях на Житомир виявився відкритим.

Пробилися все-таки, вціліли!

Після зустрічі з основними силами Червоної Армії 2-га стрілецька бригада розлучилася із загonom бірзульських комуністів. Проводжали загін урочисто. Пишучи звернення до земляків, Григорій Іванович цього разу обійшовся без диктування. Написане на папері має особливу силу, і він хотів, щоб люди, які витримали нелюдське напруження, почули про свій героїзм високі й звучні слова.

«У тяжку хвилину, — писав він, — ви стійко йшли вперед, незважаючи на небезпеку, яка загрожувала нам з усіх боків. Ви не забули, що ми є авангардом Великої Світової Пролетарської Революції, і стійко витримали всі удари. Товариші! Ви з твердістю перенесли голод і спрагу як справжні комуністи і будівники Нової Пролетарської Держави...»

«Постанова Ради Оборони

1 жовтня 1919 р.

1. Нагородити славні 45-ту і 58-му дивізії за геройський перехід на з'єднання з частинами XII армії почесними прапорами революції.

2. Видати всій групі за цей перехід, як комскладу, так і всім червоноармійцям, грошову нагороду в розмірі місячного окладу утримання.

Голова Ради
Робітничо-Селянської Оборони
В. Ульянов(Ленін)».

Поки полки відмивалися і відпочивали, Котовський писав атестації на бійців, що відзначилися, вказуючи проти прізвища кожного його достоїнства і воїнську доблесть. Дійшовши до Семена Зацепи, замислився, а потім коротко вписав: «Має залізне серце».

Семен потемнів, ніби спалений внутрішнім вогнем. Очі його тепер здавалися чорними, хоч завжди були карими, і покійна Фрося ласкаво називала його «світлооким». Він низько насував кашкета, не дозволяючи зазирнути собі під козирок і побачити, який біль сидить у його душі. Відмежувавшись від усього, що не мало відношення до війни, що заважало б йому воювати, він жив однією ненавистю і був страшним у боях, плачучи від непозбутної люті.

Першу усмішку на його обличчі Ольга Петрівна побачила, коли він роздягав брудного Миколку. Вона зрозуміла, що Семен хворим відкритим місцем у своїй зраненій душі припав до живого і знаходить у цьому нехай невелике, але бажане полегшення.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Для поїздки до Котовського запрягли возик з плетеним козубом, накидали сіна. Запрягав Герасим Петрович.

Коли в козуб, приминаючи сіно, вместилася святково вбрана Настя, старий схилив голову набік, зворушено розпустив зморшки.

— Ех, Сьомо, і весілля ж я вам відгрохаю! Сам за все візьмуся. Ось побачиш!

— Про що мова! — грубувато відмахнувся Семен, розбираючи віжки і озираючись, чи все гаразд. Зустріч з комбригом мучила його невідомістю: а як почне шпетити?

Затюпав кінь, набираючи розмашистої ходи, забряжчало підв'язане відро. Зовсім домашній, сімейний виїзд. Настя напинала хустку, закриваючи обличчя від сонця.

В селі Мідному, де розташувався польовий штаб бригади, Зацепа зупинив підводу і передав віжки Насті. Оглянув себе, застібнувся і поправив кашкета.

У штаб він увійшов зтягнутий, ніби військова форма робила його невразливим. Він ніколи не нітився перед начальством, але авторитет комбрига, та й розмова, що мала відбутися, вимагали від нього належного вигляду.

Хвилювався Семен даремно. Вчора з Тамбова прийшла на решті довгождана звістка: Ольга Петрівна народила двох дівчаток. Григорій Іванович був щасливо збентежений (все-таки двійко — от не чекали, не гадали!). В тому, що замість очікуваного сина народилися дочки, дівчатка (одразу ціла сім'я!), він знаходив незвідане задоволення і, ледве стримуючи посмішку, крутив головою, блищав очима.

— А що? Хлопці, кажуть, до війни, дівки — до миру. Нормально!

Суворо взявши під козирок, Зацепа почав доповідати про прибуття, але комбриг з незвично розстібнутим коміром, весь якийсь розхристаний, виліз з-за столу, обійняв його, і вони мовчки, лоб до лоба, завмерли. Не знімаючи рук з плечей Зацепи, комбриг відсунув його і зазирнув у вічі.

— Тут вона? Клич.

Семен з'явився на ганку. «Пішли», — кивнув він Насті головою.

Проймаючись хвилюванням, Настя на ходу оббирала соломинки, поправляла пишні, з напуском у плечах рукавички. Хустку вона опустила, волосся пригладила на обидва боки.

— Ну-у... Семене! — проспівав комбриг і в захопленому подиві розставив руки. — Кра-суню відшукав! Молодець.

Семен кашлянув, переступив.

Так, з розставленими руками, ніби збираючись обійняти наречену, Григорій Іванович підійшов ближче. Настя ойкнула і закрилася кінцями хустки. Комбриг повернувся до Зацепи.

— А пам'ятаєш, залишатися не хотів? Ух, звір! Ще поляється з тобою довелось.

— Та що старе згадувати, — дорікнув йому Борисов.

— Бригада пишається тобою, Семене! — з почуттям сказав Котовський і стиснув кулак.

Без звички до похвал сприйняти слова комбрига було важко. Зацепа опустив очі, стояв покаюнно, ніби в чомусь винний.

Котовський наговорив Зацепі стільки сердечного, що Настя зовсім засоромилася, непомітно взяла жениха за руку, міцно стиснула і вже не відпускала. Так, рука в руці, вони й вийшли з штабу.

Комбриг ліг на підвіконня животом і дивився на молодих, кивав їм з вікна і посміхався доти, поки не забряжчало відро.

— Ох, бісові дівки, га? Що з нашим братом роблять! — Він посміхався і ніби прислухався до своїх слів. — А мужик... лев!.. орел!..

Зітхнув і ще раз визирнув у вікно.

Глухої ночі до темного миловановського будинку, скрадаючи, пробрався чоловік, озираючись, припав до стіни, потім тихенько стукнув у вікно. Зачувгали кроки, тихий жіночий голос запитав:

— Хто там?

Замість відповіді чоловік притис до шибки розчепірену долоню.

— Господи!.. Синокл!.. — простогнала Милованиха і кинулася в сіни відчиняти.

У темряві вона припала до нього, завмерла.

— Тихо, тихо, — басував Шурко. — В хату пішли.

Позавішували вікна, засвітили лампу. Батько сидів босоніж, в одному спідньому, ногою чухав ногу. Шурко жадібно рвав зубами м'ясо, мружився, присолював — зголоднів у лісі.

— Синку, та вас не годують, чи що? — не витримала мати.

Припинивши жувати, з випнутою щочкою, Шурко важко подивився на неї, нічого не сказав. Від страху мати поклала долоню на губи, але на Шурка дивилася жалісно, із сльозою. В лісі він пропах димом, обріс грязюкою, волосся посіклося. Навіть ніби постарів...

— Чутка є, забирається Котовський, — сказав сам Милованов.

— Знаємо. — Шурко оглянув обсмоктану кістку, приклався в одному місці. — Ми ще гульнемо. Ми ще саму Москву труснемо за чуба!

— Синку, — зітхнула мати, — де вже там до Москви. Яка вам у ній користь? Люди жити починають. Глянь-но вдень...

— Зрадники! — Шурко вдарив по столу і одразу озирнувся на двері, на вікна. — Доберемося ми до них, дочекаються!

— Синку, а може, з'явиться тобі? Кажуть, закон є — милують, хто з'явиться. Пожалій ти свою голівоньку. І ми б з батьком померти могли без горя.

— Мамашо, — закип'ятився Шурко, застукав кісточками, — дуже мені не до душі ваші слова! Щоб вам погано не було за таку вашу мову. У себе ми за таке не милуємо, можна сказати, караємо. Під чию це ви дудку співаєте, мамашо?

— Ти зачекай, — втрутився батько. — Облиш лякати. Ти краще скажи, скільки нам ще з-за рогу поглядати? Скільки ждати?

Шурко, сп'янівши від ситості, приндився.

— Ех, не знаєте ви, яка у нас сила! Ну та ще почувете. А може, й побачите.

— Люди весілля гуляють, у людей свято, а ви? — зажурилася Милованиха, хитаючи головою. — За віщо нам така кара?

— Які весілля? Хто? — зацікавився Шурко.

Почувши, що сусідка Настя Водовозова виходить заміж, він надовго втупився в куток, потім із зусиллям підвівся.

— Добре. Піду я. Про мене, звісно, нікому ні слова.

Взяв хліба, торішнього сала і просто з порога розтанув у темряві.

Герасим Петрович дотримав своєї обіцянки молодим і в клопотах про весілля збився з ніг. Старий встигав скрізь, ніби власного сина женив.

Він відкликав убік Мартинова, дружка жениха, і почав його вчити.

— Слухай і запам'ятовуй. Обов'язково запам'ятай!.. «Аж ти відьма, аж ти веретевниця, аж ти заключевниця! Тоді ж ти моє весілля візьмеш, коли в Русалим-град сходиш і господню домовину відкриєш, самого господу у вічі побачиш, і тобі в Русалим-граді не бувати і господньої домовини не відкривати і господу не видати, і тому дзелу у вас не бувати...»

— Діду, — заблагав Мартинов, — ні біса не второпаю! Дзелу... В поляків видрав, чи що? По моему, тик-пик і швидше до столу.

— Зголоднів!.. Коли хочеш по-людськи, не супереч!

— Батьку, та занадто ж навіщо?

— А куди квапишся? Це ж на все життя!

У хаті стояв накритий стіл. Ходив навколо урочистий Самохін і щось поправляв, переставляв. Багатий вийшов стіл, хоч перед ким не соромно!

Заклопотаному старому Самохін заявив:

— На гармонії особисто згоден грати!

Герасим Петрович, перелічуючи склянки, чарки, виделки, відмахнувся від нього.

— З музикою твоєю! Людей розженеш.
— Ображаєш, батьку!..
— Господи!.. — схаменувся старий. — Все пам'ятав, а рушники забув!.. Борь, Борисе, Бориску, чуєш? Біжи за рушниками!

Вбираючи наречену, голосисто співали дівчата:

Луга мои, зеленые луга!
В тех ли лугах все ковыль да трава,
В той ковыле белый олень золотые рога.
Мимо ехал добрый молодец,
Стегнул оленя плеточкою...

На вулиці, на колодках, святкове поживавлення. До Самохіна, який дістав гармошку, приставав з ученою розмовою Милкін, який встиг уже десь хильнути.

— Товаришу боець, цікавлюся знати: а скільки верст до сонця?

— Не вештайся тут, — відштовхував його Самохін. — Випив — іди спати.

Зарєвла гармошка, в коло увійшов Мартинов, млосно повів бровою, плечима, махнув себе по волоссю і, притупнувши каблуком, сьйнув оком на гармоніста: «Ех, ходу дай!» Самохін від старанності прикусив губу, рвав міхи, не жалів — не осоромитися б!

Вискочив забіганий Герасим Петрович.

— Чого раніше почали? Тачанку подавай! Іхати треба!

Прикрашеною тачанкою правував на витягнутих руках Борис Поливанов. Сидів як іменинник, увесь світився радістю.

— Ти зубів не показуй! — напучував його Герасим Петрович.

— Батя, так свято ж!

Подали ще одну упряжку, підводу з козубом, почали вмошуватись. Хитнувши тачанку, піднялася і сіла Настя, розправила на колінах плаття. Вбрання її вмить, десятками очей вивчили і залишилися задоволені. Мати з батьком молодці: міняли, приторговували, збирали потроху дочку. Знали, все одно настане пора... У Семена воронячим крилом блищало вимите волосся, начищені чоботи. Мартинов підштовхував його і шипів, щоб не сидів лантухом, а дивився б по-орлиному, руку впер у бік. Семен відштовхувався ліктем: «Одчепись!»

Близько підсунувся Герасим Петрович, звелів нахилити вуха.

— Ти не думай, я з попом домовився, він тягнути не буде...

Хотів ще щось сказати, але заверещав сиплуватий баб'ячий голос, і всі мимоволі повернули голови: показалася Фіска, йшла, пританцьовуючи під частівку:

Воскресенье подошло,
Не пойду молиться.
Етто времечко прошло,
А пойду учиться.

Побачивши споряджений виїзд, Фіска замовкла, відшукала очима наречену і зворушилася чужим щастям, чужим святом, почала сякаться, витирати очі. І жаль її, безталанну, стало всім навколо: адже теж жива людина!

Верхи на Бельчику гарцював причепурений Миколка, заломив кубаночку, гарячив коня.

Потай, для самих молодих, Герасим Петрович пробурмотів:

— «Святий Кузьма, йди на весілля, викуй нам весілля міцне, тверде, багатовесне, віковічне».

І махнув Борису:

— Поганяй!

Разом зметнулися стрічки, загриміли дзвіночки, дівки підлопили пісню:

Ты поди в собор-церковь,
Позвони во большой колокол,
Пробуди ж ты родного батюшку
И родную матушку...

Прикрашена тачанка з молодими злетіла на пагорб біля вітряка і покотилася вниз. Поруч скакав Миколка, влитий у сідло картинно, під Котовського.

В другій упряжці навздогін летіли коні...

Спихватившись, Герасим Петрович кинувся в хату лаятися з матір'ю нареченої. Не здогадалася дурепа-баба звечора поставити холодець у погріб, тепер чекай, коли застигне!..

Іван Михайлович Водозов їхав з ріднею у візку з козубом. Строкато вбрана рідня приїхала з іншого села. Відверта задрість рідні примусила його відчути в душі неприховане задоволення. Вона, рідня, завжди підсміювалася над його безталанністю, пропащою головною називали і Настю. А вона візьми та й підчепи собі он якого жениха! Це нічого, що у нього лише гімнастерка на плечах. Нині на багатство інакше треба дивитися. Сьогодні він голий як бубон, а завтра, дивись, до нього й не дотягнешся. Коли вже сам Котовський з ним, як розповідала Настя... Ні, не помилилася дочка, ніскі-лечки не помилилася!

До церкви домчали шаленим скоком. Метлялися кінські морди, летіла піна, заливалися бубонці. Скручючи коням шії, Борис хвацько зупинив біля церковного ганку. Перестук копит і дріб коліс обірвалися, ніби відрізало, лише бубонці ще дзвеніли з хвилину, не менше. Семен Зацепа, суворий і прямий, звів наречену на землю і підставив лікоть. На них дивилися, натискали, перешіптувалися — Семен і бровою не ворухне.

Нудитись він почав у самій церкві, коли в обличчя йому вдарив складний теплий запах, підігрітий вогниками убогих свічок. Тихий чоловічий голос за причиненими мальовничими дверима щось буденно бубонів, ніби лаявся.

У святковому і, здавалося б, важкому, наваленому одне на одне вбранні з'явився старенький священик, і в Семена смикнувся кадик, — він ніби побачив свого ворога. Такі от, патлаті і солодкоголосі, все життя були заодно з офіцерством і всякими буржуями, разом з ними спричинили стільки зла і йому самому, і всьому трудовому народу... Дуже вчасно ззаду кашлянув Іван Михайлович, один раз, потім ще, ще. Семен побачив, як ціло обличчя Насті, згадав, яку повагу до нього виявила бригада, дозволивши вінчання, і стримав себе, наблизився до попа з кам'яними вилицями, з бровами в лінію: мовляв, гаразд, роби свою справу, ми потерпимо.

Підтоптаний попик дурнувато, зі страхом позирав на озброєних людей. Обличчя жениха не обіцяло нічого доброго. Шабля, маузер, ремені... І піп заквапився, ніби винний, зачастив, проковтуючи закінчення речень.

Миколка, причесаний, із свічкою в руці, стояв прямо, навитяжку, наслідуючи Семена, але у вмитому личку, в жадібних очицях горіли нестримні дитячі вогники.

Знадвору в церкву вскочив Борис Поливанов, який залишався з кіньми, закричав:

— Семен! Братці... Банда!

Всі обличчя разом смикнулися назад, до дверей. Бахнув близько постріл, на паперті почувся жіночий вереск, крик.

Першим отямився старий попик. Підхопивши довгі негнучкі поли свого одягу, він спритно шмигнув усередину і легенько хряпнув дверцятами царських воріт.

Стрілянина вже не вмовкала.

З висоти церковного ганку Семен роздивився людей, що пригнулися до кінських грив, зелені латки на баранячих шапках, карабіни. Відзначив, що сидять вони не на подушках з мотузьяними стременами, а в справжніх сідлах. Матюхінці!

Звідки їх лихий приніс? Чи не піп попередив? Ну якщо тільки піп!..

Миколка, загубивши свою ошатну кубаночку, кинувся у сідло, рвонув повід, і Бельчик, сівши на круп, брикнув передніми копитами. Борис Поливанов, гарячково випрягаючи коня з тачанки, кричав:

— Семен, ти своїх не залишай! Ми їх затримаємо!

«Ех, кулемета бі!..»

Зацепи кинувся назад у церкву.

Дівчина на смерть перелякалася. Семен вилаявся. От мо-рока! Ну куди її зараз?.. Сховати б...

Біля церкви кипіла коротка сутичка. Бахкали постріли, злітали шаблі. Мало, мало наших! Невже не почують у Шевирьовці? Ні, он хтось вирвався, пригнувся до кінської шиї і помчав. Господи, хоч би це був Миколка... Доскаче, скаже!

Не випускаючи Настині руки, Семен повернув за церкву. Побігли уздовж стіни. За ними Настин батько, Водовозов.

Іван Михайлович ударив ногою в якусь хвіртку.

— Тут мужик знайомий!

У вікні майнуло чиясь злякане обличчя.

Торкнули двері — зачинено. «От гади, законопатилися!» Залишався сарай, більше нікуди.

Привалюючи двері сарая бороною, Іван Михайлович зітхнув з полегшенням.

— Так надійніше.

Полізли нагору, на сінник, для безпеки відіпхнули драбину.

Почувся тупіт копит, вдарили в ворота.

— Тут! Тут!

Семен зацьковано почав озиратися. Треба ж так влипнути!

— Пустить-но, папашо! — Він відсунув тестя і подивився униз, на гомінке, розчинене навстіж подвір'я. Висунув дуло маузера, прицілився. Клацнув постріл, на сіннику запахло порохом.

— Є один! — сповістив Семен.

Скупі, вибіркові постріли Зацепи примусили бандитів розбігтися і притиснутися до стін. Вони, звичайно, старатимуться взяти його живим. Старайтесь, надійтесь! А тим часом наші наспіють...

Внизу, на подвір'ї, почали радитися, сперечатися. Водовозов підвів голову і прислухався, потім підповз до Зацепи і по черзі з ним глянув на подвір'я.

— Батечку мій, сам!

— Котрий «сам»? — насторожився Зацепи.

— Ну сам, він і є сам, Матюхін.

— Та що ти кажеш! Тоді, папашо, нам треба його добути. Ми ж його по всій землі шукаємо!

Але Водовозову було не до ватажка бандитів. Його непокоїла тиша, що раптом настала, потім почувся жіночий плач, голос господаря почав про щось слізно благати. Іван Михайлович зрозумів, що будуть підпалювати сарай.

Потягло димом, затріщало.

— Там у нього погріб є! — Водовозов кашляв і відмахувався від густого диму.

Крутячи головою, щоб дим не ліз у вічі і не заважав прицілюватися, Семен стріляв униз. Потім повернувся до тестя, прокричав:

— Папашо, ви зараз... ось що. Я тут з ними по-своєму. А ви Настю рятуйте. Прошу вас... навіть наказую.

Водовозов і Настя полізли з сінника. Семен чув, як унизу грюкнула ляда погребя.

У нього скінчилися патрони, він кинув маузер і люто вилаявся. Дим напливав і примушував пригинатися до підлоги. Загуло полум'я, облизуючи дах.

Він стрибнув униз, тут було не так жарко, як нагорі, але дим стояв густий, важкий. Мацаючи у темряві і задихаючись, він спіткнувся і зрозумів, що це була ляда погребя, про який йому казав Водовозов. Потім він відсунув борону, розчинив двері і вихопив шаблю.

На мить його осліпило полум'я, яке гуло суцільною стіною, але він нагнув голову і кинувся у вогонь.

— Ура-а! — заревів він, вивалюючись з сарая в іскрах, у диму, з шаблею над головою.

Посеред двору стояла група переперезаних патронними стрічками людей, і серед них величезний чорний чолов'яга з кучерявою бородою до самих очей. Все-таки він відсахнувся, цей звіроподібний чолов'яга, побачивши палаючого бійця, і плече Зацепи солодко заскніло від передчуття доброго удару шаблею. Ніби в атаці, він скерував на нього біг свого уявного коня.

Поспішний постріл, потім другий примусили його спіткнутися. Ніби зрадівши, вороги відкрили безладну стрілянину, і Семен почав опускатися боком униз, не припиняючи тягнутися шаблею у своєму останньому бойовому пориві.

Підскочити до нього насліділися лише до лежачого. Накинулися і оскаженіло кололи і рубали ще довго після того, як зупинилося його залізне серце.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Наліт на церкву, де відбувалося вінчання, був короткий, метушливий, бандити поспішали і поглядали у бік Шевирьовки, куди вирвався і поскакав боєць. Матюхін сам подав команду, декого довелося струсонутися і привести до тями, і все воїнство, що пахло сирію людською кров'ю, поповзло назад у ліс, ніби хижак, що похапцем нажерся.

Обережність завжди була коником Матюхіна. Хитровський полк нагадував вовчу зграю під командою старого стріляного ватажка. Відчувши свою перевагу, він швидко налітав і, жадібно розірвавши, наситившись, забирався геть. У полку були кращі коні і краще спорядження. Мабуть, хитровці єдині у всій антоновській армії їздили не на подушках з мотуззяними стременими, а в армійських сідлах. І Матюхін пишався своїм полком, який ще не знав жодної серйозної поразки, і тримався від антоновського штабу незалежно, відкрито глузуючи не тільки над численними розпорядженнями, але й над самими керівниками повстання.

Доля звела Матюхіна з Антоновим, коли останній був начальником кірсановської міліції. Колишній конокрад, убивця, засуджений до страти, але звільнений у січні сімнадцятого року, Матюхін знову попався на тому, що, видаючи себе за командира продовольчого загону, роз'їжджав з бандою по селах і робив «екси». Арештувавши, його доставили в Кірсанов, і там, у кабінеті начальника, віч-на-віч відбулася таємна розмова, вірніше, змова. Антонов під пристойним приводом звільнив Матюхіна і з того часу нажив у ньому вічного ворога.

Матюхін незлюбив Антонова за навіженість, за фізичну слабкість, а зрештою — за вдале піднесення над усіма. Люди — сволота, коли дозволили взяти над собою гору такому нікчемі, як Санько Антонов. Е ні, сам він не з таких! І він хизувався своєю незалежністю від «сметанників» (так Матюхін презирливо називав штабне оточення Антонова) і вважав, що була б його воля, він усю справу поставив би зовсім інакше.

Спроби Антонова зв'язатися з Денікіним розлючували його. Хоче посадити мужику на шию генерала і сам стати чимось на зразок генерала! Він постійно підозрював в Антонові зрадника, який заради власної шкури не зупиниться пожертвувати всіма і всім. Після бою під Бакурами так і сталося: Санько кинув армію, товаришів і втік, заховався, не подаючи про себе звісток. От вам, ватажок!

Потай він багато чого чекав від битви під Бакурами і потім радів, що його не підвела випробувана обережність. З тих, кого він знав, не залишилося нікого. Одні загинули в бою, інші — в полоні. Раніше від усіх розстріляний Ішин, останнім взяли в лісовій землянці Плужникова разом із сином, — видали селяни. Десь ще блукає сам Антонов, але — мертва людина, хоч і жива ще, справді, воронячий корм.

Він був задоволений, що не вв'язався під Бакурами і зберіг свій полк цілісіньким. А поки є сила, можна жити й жити. Крім Хитровського полку, він зібрав групи, що розбіглися по лісах, і створив ще один полк — Нару-Тамбовський. З ним залишилися люди, яким на пощаду надії не було: занадто багато крові на руках. Все-ж таки для більшого остраху він оголосив, що за кожного, хто вирішить здатися на милість, кров'ю відповідь сім'я. Що-що, а кров він звик лити, як воду!

Іноді він журився, як безглуздо загинула армія під Бакурами. Така була сила! Дурню дісталася. Навіщо тепер клопочеться десь Ектов, добуваючи допомогу, навіщо пробивається з Дону військовий старшина Фролов? Чекати треба було, чекати й викручуватися. Вони ще показали б себе!

Наліт на церкву під час вінчання дав банді задоволення хоч невелика, а перемога!). Одні знущалися над нареченою, а самому Матюхіну на те ж подвір'я, де впав з шаблею наголо охоплений полум'ям Зацепа, доставили бійця, пораненого в спину (це був Борис Поливанов), і хлопчика, під яким раптом розлютився і перекинувся на спину кінь.

Стоячи купкою, бандити роздивлялися Миколку і недобре кривили губи. Теж туди, шкет! Матюхін ворушив пальцями в бороді.

За своє життя в бригаді Миколка бачив багато смертей, але ніколи не міг уявити її для себе. Він і зараз не думав, що помре і буде валятися таким же, як обгорілий, понівечений Зацепа, анітрішки не схожий на себе. Він уявляв, як поведив би себе зараз Котовський та інші знайомі йому бійці і командири, і тримався так, ніби він мав дати звіт перед усією бригадою.

— Здохнете, все одно здохнете!.. — кричав він у бородаті пики бандитів. — Ви ще Григора Івановича не знаєте!

«От гнида!» — Матюхін похитав головою і всією долонею задер бороду знизу вгору.

З хлопчиком і з бійцем, що лежав непритомний, він розправився сам, своїми лапами.

Голову Миколки зняли з піки, встромленої в землю. Тут же була і записка: «Це син Котовського, жид і зрадник. Собаці собача смерть».

Три труни поставили у великій кімнаті ревкому.

Семена вбрали, як змогли. Два шабельних шрами на обличчі знекровилися, чорне волосся прикрило розбите чоло. Дві інші труни стояли закритими, — на вбитих страшно глянути. На найменшій, на кришці, лежала осиротіла срібна сурма.

Біля узголів'я, нечутно змінюючись, вартували два бійці з шаблями наголо, вони застигли непорушно, ніби безмовні статуї помсти.

Пізно ввечері приїхали Котовський, Криворучко, Борисов. На колодках у дворі замовкли і витягнули шиї, коли командири зійшли з коней і стали підніматися в будинок. Бійці у дверях відскакували й козиряли. Котовський важко проходив мимо, не відповідаючи. Здавалося, він нікого не бачив, не помічав. Криворучко з Борисовим дивилися на бійців так, ніби просили їх вибачити невічливість комбрига: з усіх, хто зараз був тут, тільки вони двоє знали, що в Тамбові, в лікарні, через три дні після народження померла одна з дочок комбрига. Звістку про смерть дитини Котовський одержав сьогодні в полудень, заквапився у Шевирьовку, щоб одразу після похорону їхати до Ольги Петрівни, в Тамбов.

З порога комбриг оглянув кімнату з трунами і вартою, постояв біля Зацепи і пройшов до короткої закритої труни з срібною сурмою на кришці.

— Гришо... не треба, — попросив було Борисов, побачивши, що Котовський піднімає кришку.

Скотилася і забряжчала по підлозі сурма. Боець у варті не втримався, глянув у розкриту труну й одразу відсахнувся, зблід.

Комбриг з гуркотом опустил кришку і якусь мить стояв із заплющеними очима. Болісним зусиллям волі він справився з собою, передихнув і швидкою ходою пішов геть із страшної кімнати. Борисов і Криворучко, несхвально похитуючи головами, залишилися поправляти кришку, підібрали і знову поклали зверху сурму.

Вночі надійшло розпорядження Тухачевського: комбригу кавалерійської терміново прибути на станцію Інжавіно, де стояв поїзд командуючого військами губернії.

Терміновий виклик комбрига на станцію Інжавіно Ільїн пов'язував з планами командуючого по ліквідації банди Матюхіна. За останніми даними, Матюхін переховувався у Чер-

навських і Пушинських лісах і сидів невилазно, але, судячи з нальоту на церкву, самотність йому набридло, та й чого можна було дочекатися, відсиджуючись без кінця у лісовому барлозі?

Після похорону Григорій Іванович збирався їхати в Інжавіно.

— А... в Тамбов? — обережно поцікавився Борисов.

— Потім. Після всього.

— Розумію.

Прибути в Інжавіно комбригу наказувалося чомусь у супроводі тридцяти кавалеристів. Ні начальник штабу, ні комісар не могли второпати, що криється за таким розпорядженням. Ільїн вважав, що з комбригом слід відправити найдобріших бійців: нехай побачать, який вигляд має бригада навіть після виснажливих боїв. Борисов, навпаки, пропонував не хвалитися, а прибіднитися: побачить командування, як обносилася бригада, як злиденно постачається, і вживе заходів.

Суперечку начальника штабу з комісаром розсудив Дев'ятий.

— Знайшли коли лаятись! Та пошліть пополам: тих і тих.

На тому й зупинилися.

Була пізня тепла ніч, але село чергувало біля ревкому, де у великій кімнаті під вартою оголених шабель трое вбитих залишались останні години серед своїх живих товаришів.

На подвір'ї чулися голоси, бубонів ніби хтось п'яний. Дев'ятий прислухався і збіг униз розібратися, вжити заходів. П'яного Герасима Петровича тримали за руки Самохін і Тукс. Старий гірко крутив головою, задирав обличчя догори.

— Лихо мені, синки! Чому ж не мене, га? Чи я заморожений від неї, га? Адже мене вона повинна була прибрати, мене!..

«Ех, горе гірке!..» — Дев'ятий невміло топтався. Що казати, чим утішати?

— Діду, чи ми не люди? Ти, в трон, у закон... двох синів віддав бригаді. То невже бригада тебе забуде? Живи, користуйся всім необхідним, і ніяких! Не думай нічого поганого.

Старий опустився на землю, зронив голову на руки.

— Спати б його, хлопці, — запропонував ескадронний.

— Не йде мені сон! — стрепенувся Герасим Петрович. — І смерть не йде. Всі мене забули. Пустити мене, Володимире Петровичу, в першу розвідку. Душа горить!

Потім старий почав шарити руками по землі, затих.

— Та-ак... тут хто хочеш звалиться, — промовив Дев'ятий, сходяв за буркою і обережно вкрив сплячого.

Приготування до останніх траурних хвилин ішли непомітно, впродовж короткої літньої ночі, і на той час, коли на вершечках тополь, що почали ледь жевріти, завовтузилися і стали пробувати голоси ранні шпаки, посеред широкого зеленого вигону, де ще недавно бійці займалися ранковою гімнастикою, уже чорніло провалля широкої ями, рівним пагорбом збоку була насипана свіжа земля.

Похмурими щільними рядами пройшли два ескадрони в повному озброєнні і, розійшовшись повзводно, перешикувалися навколо могили. З бойового штандарта бригади, розгорнутого над трунами, ніби струменіла кров загиблих — такий скорботний і водночас величний вигляд мало заслужене кумачеве полотнище.

Зійшли з коней Котовський, Борисов, Криворучко, Гажа-лов. Ескадронний Дев'ятий залишився верхи, оглядаючи спішений взвод Симонова з карабінами в руках.

Сходячи на пагорб, комісар Борисов оступився, і в могилу по прямовисних стінках з шурхотом посипалася земля. Він простежив, як вона витікала з-під ніг, дочекався, поки заспокоїться, і різко підвів голову.

— Товариші!.. Сьогодні ми прощаємося з нашими бойовими друзями, з нашими незабутніми кавалеристами... («Не те, не те все лізе на язик, зовсім не ті слова!..») Вони прийшли сюди з-під самого Тирасполя, прийшли, щоб налагодити щасливе життя тамбовському мужикові, тамбовському трудящому селянинові... Тепер вони лежатимуть тут вічно, а ми з вами, живі, відкриємо тут пам'ятник, щоб люди завжди знали і пам'ятали, хто лежить. І за що.

Виступом своїм Борисов лишився незадоволений. Готуючись, він обдумав усе, що слід було сказати, і промова вималюувалася йому пристрасною, яка б зачіпала кожного за душу, — такі проникливі ніби підбиралися слова! А виявилося, що підходящих слів він так і не знайшов і кілька хвилин перед очима замерлих у строю бійців промучився, намагаючись висловити те, що розривало йому серце.

Після комісара на пагорб виліз Криворучко.

— Немає для бійця чужої землі! — говорив він з таким натиском, ніби з кимось сперечався. — Немає!.. Вся вона скрізь своя, наша. Нехай у Тамбові, нехай у Тирасполі... І тепер, коли Семен загинув і лежить тут мертвий, коли хлопчик Миколка, якому було років дванадцять чи тринадцять і ні секунди більше, коли Бориско, останній син, не може більше

зігрівати свого старого батька... клянемося, що ніколи їх не забудемо... клянемося, що віддамо свої життя не дешевше, ніж вони, і спровадимо на той світ не один десяток сволот. У цьому ми клянемося!

Щоб прикрити обличчя, Криворучко потримався за козинок кашкета.

— Коли-небудь, — заговорив він знову, і голос його зазвучав рівніше, — коли-небудь буде час і ось ці ось свої шаблі ми віддамо на завод, щоб нам з них наробили — чого ви думаєте? — хороших справжніх плугів. Авжеж, плугів, тому що так говорив ще наш дорогий учитель товариш Карл Маркс!

Криворучко не був повністю упевнений, що Карл Маркс говорив саме так, і в надії на схвальний кивок озирнувся на комбрига.

Здається, ні сам Котовський, ні навіть комісар не звернули уваги, що там говорить про Карла Маркса колишній вахмістр. Скорботні очі комбрига не відривалися від прекрасного, порубцьованого ворогом обличчя Зацепи, від срібної сурми на кришці маленької труни. Миколчиній матері він обіцяв зробити з хлопчика справжню людину і, незважаючи на малі роки, ввів його до залізного братства людей, у яких справжнє життя теж тільки-тільки починалося. У смислі майбутнього він був нарівні з усіма. Як усі навколо, він жив журавлиним цотягом до щастя на відвойованій землі, спізнав відчайдушну безстрашність в атаці, навчив себе не заплюшувати очей у будь-якій біді, і, коли б не малі роки, геройську смерть його можна було б пояснити словами розумника Христофорова, який сказав якось: люди гинуть по дорозі до щастя, як глечики, що розбиваються на одвічному шляху до джерела. Так, коли б не дитинство Миколки, не малі його прожиті на цьому світі роки! Тут совість комбрига дорікала йому в якомусь власному недогляді, хоча, здавалося б, він усе передбачив, оберігав Миколку, як тільки міг. Хто б же подумав, що страшна смерть дістане хлопця так далеко від бою?

Уже відговорив і відійшов, поступаючись місцем на пагорбі, Криворучко, вже Борисов коротко оголосив, що зараз виступить комбриг, а Котовський усе ще стояв з опущеною головою і нічого не помічав, не чув... Але ось до його вух дійшла гнітюча тиша очікування, він повільно випростався і обвів очима ряди, ряди, ряди. Багато хотілося сказати над свіжою могилою, над тілами останніх жертв у величезній нескінченній війні, він розкрив було рота, але, як і Криворучко, квапливо ухопив себе за козинок. Потім захитав головою і махнув рукою:

— М-можна давати залп!

Дев'ятий озирнувся на спішений взвод з карабінами, підняв руку і, приборкуючи свій голосище, дав команду. Тріснув залп, і важке полотнище штандарта, прострілене, обпалене порохом, здригнулося і пішло вниз, — найгіркіший жест скорботи про загиблих. Немає нічого гіркішого від цього жесту, бо тільки в єдиному випадку бойове знамено, душа і честь бригади, зраджує своїй гордій, непохитній осанці і схиляється низько-низько, до самої землі...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Зібравшись в Інжавіно, Котовський узяв з собою Борисова і працівника особливого відділу бригади Костіна. Поїхали на автомашині. Костін був земляком комбригу, хлопчаком він бачив, як закутого у кайдани Котовського вели із в'язничного замку на вокзал. Комбриг цінував у молоденькому особисті безстрашність і винахідливість. Кілька місяців тому на Україні Костін блискуче виконав дуже небезпечне завдання штабу, проникнувши під виглядом сільського хлопця у банду «зелених». Тут, на Тамбовщині, Костін показав себе людиною, відданою своїй нелегкій роботі. Комбригу подобалася у ньому відсутність бажання здаватися кращим, ніж є насправді. При невдачах він не вигороджував себе, не ховався за чужими спинами.

Дорога минула спокійно, скоро з'явилися станційні будівлі.

Вагон командуючого стояв на запасній колії, під охороною матросів. Кілька дротів з вагонного даху тяглися на жердинах до облізлої станційної будівлі.

Людина в командирській формі з ременями, змучена, в пилюці, намагалася пробитися у вагон, показувала документи; кремезний чорнявий матрос у безкозирці з георгіївськими стрічками непохитно стояв біля сходів і на всі докази відповідав одним словом:

— Назад!

Комісар Борисов, беручись за поручні, кивнув Костіну на неприступного матроса:

— Бачив? Дисципліна!

У вагон піднялися втрьох: Котовський, Борисов, Костін.

Командуючий мав утомлений вигляд, з темними колами під очима. Затримавши руку Котовського, сказав:

— Григорію Івановичу, я знаю: у вас горе.

Слова співчуття примусили комбрига на мить опустити очі, він одразу взяв себе в руки.

— Це не завадить мені закінчити операцію.

— Я знаю, як це важко, — промовив Тухачевський, обійнявши комбрига за плечі і підводячи його до крісла біля столу.

Борисов з Костіним стояли мовчазними свідками неслужбової розмови.

В задумі командуючий пройшов на своє місце, красивою рукою провів по голві і двома пальцями, ніби ножицями, прихопив на шиї волосся, що відросло.

— Ось та-ак.

Сідали по старшинству. Шаблі поставили між колінами. Котовський, приготувавшись слухати, засунув коробку з маузером під лікоть.

Картина розгрому була повною. Тухачевський оголосив, що за попередніми розрахунками вийшли з лісу і здалися кілька тисяч чоловік. Не вдалося взяти ватажків, але більшості з них уже немає серед живих. Десь ще переховується сам Антонов, та спіймання його — справа другорядна. Головне зроблено — повстання остаточно поховано. Котовський сидів з нерухомим, ніби погаслим обличчям. Командуючий заговорив про те, заради чого, власне, він віддав наказ терміново викликати комбрига у штаб військ.

З усієї величезної армії повстанців залишився один Матюхін з бандою відчайдушних головорізів. З каяттям вони не з'являться, отже, розмова з ними може бути тільки одна: на мові зброї. Але скількох ще жертв це може коштувати!

— Зараз, — продовжував командуючий, — намітилася можливість уникнути даремного кровопролиття. З Москви прибув член колегії ВЧК Левін, він привіз з собою колишнього начальника штабу антоновської армії Ектова. Як було встановлено, Ектів вирушив у Москву нелегально, на так званий «підпільний з'їзд партизанських сил Росії». Чекісти накрили «з'їзд» і арештували всіх його учасників¹. Зараз Ектів тут, в Інжавані.

Кількома словами командуючий змалював колишнього начальника антоновського штабу. Звичайно, з куркулів, мав свій хутір. У японську війну генерал Куропаткін нагородив його за хоробрість орденом святого Володимира з мечем і банта-

---

¹ У той час мало кому було відомо, що операція із з'їздом відбувалася під керівництвом Ф. Е. Дзержинського. (Про неї не знав навіть М. М. Тухачевський).

ми, що давало право на особисте дворянство. В запас ьктов пішов у чині штабс-капітана. Антонов потребував грамотних військових, але на пропозицію приєднатися до повстання Ектов відповів категоричною відмовою. Погодився він, коли йому пригрозили розправитися з сім'єю (у Ектова було три дочки). Власне, розколотися в ЧК і обіцяти свою допомогу Ектова примусили ті ж причини: турботи про сім'ю, прагнення зберегти власне життя.

— Григорію Івановичу, беріть його, думайте. Вам, як кажуть, і карти в руки. По-моєму, комбінація може вийти цікавою.

— Хтось з бандитів знає про арешт Ектова?

— Та ви що! — вигукнув Тухачевський. — Жодна жива душа.

— Ага... Ага... Значить, з гною кулю? Щось, певно, можна придумати... Де він? Тут?

— Зараз побачите.

Розчинилися двері, і у вузьке приміщення штабного вагона зайшли два чоловіки у шкірі, з маузерами і гранатами на поясі. Доповіли про себе. Судячи з вимови — латиші. Всі, хто сидів навколо столу з картою, від'їхали на стільцях і повернулися. Конвоїри ввели чоловіка середніх років з відрослою бородою на блідому обличчі. Одягнений він був у косо-воротку, підперезану широким армійським ременем, пом'ятий піджак, чорні брюки з видутими пухирями на колінах, заправлені в короткі чоботи. У руці колишній начальник бандитського штабу тримав офіцерського кашкета з плямою від кокарди.

Той, що увійшов, з порога втупився поглядом у військового з голеною головою, і вони довго дивилися один одному у вічі. Нарешті Котовський повів бровою на Костіна і ледь помітно кивнув головою.

— У машину.

Надіваючи кашкета, Костін вийшов услід за арештованим і латишами.

— Я просив, — сказав Тухачевський, підводячись і починаючи прощатися, — забезпечити надійну охорону.

— З нами тридцять чоловік, Михайле Миколайовичу. Як було наказано.

— Ектова ніхто не повинен бачити. Ніхто! Його тут занадто добре знають.

— Буде забезпечено, — запевнив Котовський, кваплячись іти. У голові вже в'язалися думки навколо нежданого «подарунка», доставленого чекістами.

— Краще, коли про нього ніхто не знатиме і в бригаді, — уточнив Тухачевський.

— Я розумію.

Наостанку командуючий поцікавився, чи збирається комбриг побувати в Тамбові, в лікарні у дружини, і ще раз нагадав про обережність.

На полоненого наділи широкий дощовик з каптуром, наказали закрити обличчя. Посадили його на задньому сидінні «роллс-ройса». Разом з ним усілися Костін і мовчазні латиші. Кавалеристи під командою Чистякова були надійним конвоєм.

Комбінація з арештованим начальником бандитського штабу ще тільки невиразно намічалася, проте Григорій Іванович відчував знайоме, багато разів пережите хвилювання, яке оволодівало ним напередодні відповідальних і ризикованих дій. Про те, що комбінація буде ризикованою, він зрозумів з самого початку, з тієї хвилини, коли командуючий сказав про Ектова. Григорій Іванович вважав, що початок комбінації зроблено самою поїздкою штабс-капітана у Москву на з'їзд. Цю лінію треба було лише переконливо розвинути. Матюхін, його страх перед розплатою, непевні надії на якийсь порятунок — і раптом, як подарунок долі, поява Ектова після московського з'їзду. Тут щось могло вийти...

У Мідному вони з Вашим Благородієм зсадили арештованого з охороною і, не затримуючись, рушили далі, в Тамбов, поспішаючи до Ольги Петрівни.

У повідомленні про смерть дитини нічого не говорилося про стан породіллі. Ольга Петрівна залишалася вірною собі і нічим не відволікала чоловіка від його нескінченних і важливих справ — так у них було заведено з найперших днів, — але тим гостріше Григорій Іванович відчував свою провину перед дружиною, яка вимушена переживати зараз величезне незбутне горе у цілковитій самотині. Його засмучувало, що Ольга Петрівна і маленька істота, яка тільки-но народилася, потребували його допомоги, а він був зайнятий своїми обов'язками і не міг, не мав права кинути все і приїхати до них.

Була ще одна причина, чому він вважав за необхідне побачитися з дружиною негайно, побути з нею хоч недовго, нехай кілька хвилин. Уся гострота комбінації з Ектовим, що намічалася, спрямована на те, щоб обдурити хитрого і обережного Матюхіна, ляже, звичайно ж, на нього самого — нікого іншого, вважав Григорій Іванович, він не мав права нара-

жати на таку смертельну небезпеку, — а на війні, де, як відомо, куля в пику не дивиться, та ще в настільки складних обставинах, цілком могло трапитися, що їхнє побачення і розмова в лікарні могли бути останніми.

За своє життя він ризикував безліч разів, проте одна справа — ризикувати, коли сам, і зовсім інша — знаючи, що залишиться людина, для якої твоя смерть буде ще одним ударом, нестерпно тяжким, можливо, навіть непоправним. І він поспішав у Тамбов, уперше за весь час виявляючи нетерпіння і кваплячи шофера.

Він здогадувався, що зараз повинна відчувати Ольга Петрівна. Сам він потрапив у таке ж приблизно становище рік тому після контузії під Горинкою. З раннього вечора і всю ніч гриміла літня гроза, від гуркоту грому миготів кволий вогник каганця. Розплющуючи очі, він бачив низьку чорну стелю халупи і відчував себе залишеним і забутим усіма. Тому, коли Ольга Петрівна, розпитуючи у дозорних дорогу, перебираючись від одного вартового до іншого, розшукала нарешті цю халупу на околиці і з'явилася вся промокла, втомлена, в грязюці, він зраділо схопив її руку, стиснув і у щасливому, ніколи раніше не знаному блаженстві заплющив очі.

— Я знав, що ти прийдеш, — промовив він, відвертаючи обличчя до стіни.

Слабість, чи що, після контузії? Але в ту мить йому здавалося, що, взявши прохолодну, в дощових краплях руку дружини, він знайшов свій порятунок. Принаймні якимось одразу відступили біль і нудота, стало легше чекати світанку, здається, він затих, задрімав, проте руки її не відпускав...

Минула доба, як він довідався про смерть дитини. Ольга Петрівна, звичайно, чекала його ще вчора. Але — похорони Миколки й Семена, потім Інжавіно, штаб командуючого. Він ніяк не міг інакше!

— Натисни, натисни!.. — крізь зуби цідив він шоферу і на самі очі насував короткий козирок кашкета. Ваше Благородіє старанно пригинався до рульового колеса. Він витискав з машини все, що вмів, і підганяння комбрига сприймав з покірним терпінням, добре усвідомлюючи, як мучиться Котовський у ці нестерпно довгі дорожні години.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

На фронт, у кавалерійську бригаду, Ольга Петрівна потрапила по своїй добрій волі і водночас за щасливим збігом обставин. Їй пропонувалося місце в Москві, у клінічній ординатурі, але вона попросилася на Південний фронт і в грудні 1919 року разом з трьома товаришами по випуску вирушила в дорогу. Лікарям пощастило: їм дісталися місця в класному вагоні з цілими шибками.

В купе зазирнув ставний військовий з великою поголеною головою.

— Лікарі? На фронт? Добре діло. Мало, дуже мало вашого брата у нас на фронті.

Командира втягнули, примусили сісти, розговорилися. Сам він тільки що з госпіталю, перехворів крупозним запаленням легенів, поспішає у свою бригаду. Розповідав, який героїзм, яке розуміння революційного обов'язку проявляють бійці голодних, погано вдягнених дивізій. Наприклад, кавалерійська бригада, яку він зараз наздоганяє, перекидалася свого часу з півдня під Петроград у холодну пору, а бійцям буквально не було в чому вийти з казарм: сиділи босоніж, в самій білизні. А тут надійшов наказ терміново вантажитися в ешелони! Вийшли з становища так: зібрали з усієї бригади весь одяг, який тільки знайшовся, вдягли першу групу бійців, доставили їх на вокзал, у теплушки, і там роздягли. Так, частинами, повантажили всю роздягнену бригаду і рушили на допомогу пролетарському Петрограду. Обмундирування одержали вже в дорозі.

Ні імені, ні посади попутника ніхто не знав. Він підводився, ішов до себе, потім знову зазірав у купе і терпляче відповідав на жадібні розпитування про фронтове життя-буття.

У Брянськ прибули глухої ночі. Був мороз, з дверей вокзалу виривалися клубки пари. Місто було забите військовими частинами, на вокзалі не повернешся. З допомогою попутника влаштувалися у холодному проході, на вузькій садовій лаві. Спробували дрімати: проймав мороз. Командир чортихнувся, наказав триматися всім разом, а він тим часом спробує довідатися, коли чекають найближчого поїзда.

Не встиг вийти на перон, почувлися радісні голоси:

— Григоре Івановичу! Товаришу комбриг! Братці, Котовський тут!

Збіглися бійці, оточили командира. В гущі шинелей, шапок, папах, картузів виділялося енергійне рум'яне обличчя Котовського. Комбриг, вислуховуючи скарги бійців, сердив-

ся. Виявилось, у Брянську вже цілий тиждень стоїть вагон з бійцями його бригади.

— Неподобство! — Котовський простягнув Ользі Петрівні невелику шкіряну валізу, яка була усім його багажем. — Візьміть, будь ласка, під свою охорону, а я піду. Треба організувати відправку людей.

Забігали залізничні службовці, до Котовського почало навідуватися місцеве начальство. Наприкінці дня сформувався ешелон, подали паровоз.

До Харкова повзли два тижні. В дорозі рубали на дрова ліс, подавали до паровоза воду, ремонтували розбиту колію. На станціях Котовський підбирав бійців, які відстали, і розташовував їх у переповненому ешелоні.

У Харкові був штаб 14-ї армії. В начсанармі Ольга Петрівна одержала призначення у 45-ту стрілецьку дивізію. Котовський зустрів її в коридорі штабу, довідався про призначення і зрадів:

— Хоч одного лікаря привезу!

Виїхали разом.

За п'ятнадцять кілометрів від Катеринослава залізнична колія була зовсім зруйнована, довелося пересідати на підводи. Тут Котовського розшукав Черниш, привів йому коня. Скочивши в сідло, Григорій Іванович сказав своїй попутниці, що сьогодні Катеринослав звільнено від банди Махна. Він порадив Ользі Петрівні одразу ж звернутися у штаб дивізії.

Червоноармійські частини вступали в місто через нашвидкуруч відремонтований міст. Був ясний день, на вулицях юрмилися люди, відкриті магазини, ресторани.

Увечері комбриг запросив Ольгу Петрівну в кінотеатр, ішла картина «Розповідь про сімох повішених». Зал для глядачів ущерть заповнений бійцями. Котовського впізнавали, вітали, комбриг і його супутниця зникли в глибині невеликої ложі, де їм дісталися місця.

В кінці фільму, коли засуджених підводять до ешафота, Ольга Петрівна почула збоку дивне хрипіння, повернула голову і з страхом побачила, що її супутник усім тілом навалився на бар'єр ложі і, важко дихаючи, з перекошеним обличчям не відриває очей від сцени страти. Так тривало кілька хвилин, поки в залі не спалахнуло яскраве світло. Котовський отямився, побачив, що за ним спостерігають, і незграбно підвівся.

— Пішли.

На вулиці після тривалого мовчання він неголосно сказав Ользі Петрівні:

— Не дивуйтеся. Це минуле.

Вона ні про що не здогадувалася, але сцена в кінотеатрі вперше наштовхнула її на думку, що у людини, з якою вона випадково познайомилася у дорозі і яку з таким захопленням вітають зустрічні бійці, за плечима велике і складне життя. Не все їй у цьому житті було зрозуміло, багато чого вона не знала і, певно, не скоро зрозуміла б і довідалася, коли б не той вечір у кінотеатрі, а потім нескінченна прогулянка по нічному місту, провулки, лави, бульвари і розмова, розмова...

Якщо правда, що кожне знайомство — це не тільки пізнання навколишнього світу, але й відкриття чогось у самому собі, то вечір у звільненому Катеринославі після «Семи повішених» був дивовижний для Котовського якраз несподіваністю власної поведінки. Ніколи б не подумав, що здатний вештатися цілісіньку ніч по незнайомому місту, вештатися і бесідувати, тоді як справ сила-силенна, по горло, і яких справ!

Але, значить, він чогось ще не знав у собі!

Він звик, що дні минають у звуках сурми, рипінні сидел, стугоні землі під копитами ескадронів, кричить начгосп, виймає душу ветеринар, — і раптом несподівана людина у пом'ятій спідниці, кофтинці, бруднуватих чоботях, у неї маленькі руки, чубчик на лобі, рожеве вухо, губи... Так, губи... Все-таки цікаво, біс його забирай! Жив, ні про що не здогадувався, і ось у вагоні, випадково, зустрічаєш її, цю людину, якийсь день-другий — і вже хочеться бачити її частіше і частіше, і, розлучаючись ненадовго, кричиш, нехай шукає санупр бригади, там є лікар Скотников... втім, ні, не треба шукати Скотникова, він сам її знайде — сам, тобто він, Котовський, — і він знаходить її і пропонує перше, що попадеться, — кіно, а в залі тісно, сидіти доводиться щільно і через це трішечки незручно, вони не дивляться одне на одного, але відчувають, що між ними щось відбулося, щось протягнулося, хоча нічого ще ніби не сказано, ні словом, ні натяком...

Усе життя він усвідомлював свою ніяковість перед жінками і від сором'язливості, щоб не здаватися незграбним, ніби застібався на всі гудзики. Він знав, що за дівчатами треба упадати, але як? Гуляти, дарувати квіти? Щось розповідати?.. Удачливим хлопцем, таким, як той же Мамаєв, що, певно, знав якийсь таємний для жінок засіб, коли вони липли на нього, як на свою загибель, таким він анітрішки не заздрив. Те, що іншим діставалося від жінок так легко, йому уявлялося гігантською жертвою з їхнього боку, через те він і не терпів ніякого паскудства.

Сцена страти у фільмі примусила його забути про свою супутницю. Отямившись, він побачив, що Ольга Петрівна здивована, налякана і тримається від нього на відстані...

Заклавши руки за спину, він крокував розмірено, неквапливо. Ольга Петрівна йшла з опущеною головою, дивилася під ноги. Так, налякав. Кавалер! На бар'єр поліз, почав щось хрюкати. З кіньми тобі гуляти! І як завжди, розізлившись на свою незграбність, на клятву свою неотесаність, він запитав, де вона зупинилася, куди її, власне, провести, відхилив нерішучу спробу дійти одній, без провожатого, і все в тому ж роздратуванні, крокуючи вже ширско, діловито, ніби кваплячись скоріше розлучитися, почав навішось згадувати, як караульні вартові грають з арештантом «у піжмурки»: штовхають людину в коло і б'ють, б'ють смертним боєм; як «по-науковому» ведеться протокол страти — записується усе, що казав засуджений, як він себе поводив, хрипів і смикався; яка метушня зчиняється опівночі, коли лунають кроки солдатів, що йдуть до місця страти, потім — найстрашніше, невідворотне — кроки в коридорі... І тут починається! І все це чути, чути! Волосся підіймається... Сам він чотирнадцять ночей готувався до такої хвилини і — будь що буде! — збирався дати останній бій.

Але у що важко повірити, то це в те, що в такі ж жахливі ночі, в такій же смертній камері Михайло Васильович Фрунзе, теж чекаючи години страти, спокійнісінько сидів собі і займався мовами. Ну, може, і не спокійнісінько — спокійним там бути неможливо, — але факт залишається фактом: людина пересилиювала себе і бралася за підручник. Оце дивовижно! Він, Котовський, бився б до останньої миті, але ні на що інше його не вистачило б. А Фрунзе... Велетенська людина, перед такою мимоволі знімеш шапку!

— Послухайте, — посміхнулася Ольга Петрівна, — чому ви весь час смикаєте себе за носа?

Він розгубився, зупинився.

— Та так, знаєте... Звик. А що?

— Ну то відвикайте! Як хлопчисько. Гімназист.

У відповідь він розсміявся:

— Не вгадали. Не було.

— Чого не було?

— Гімназиста. Вигнали. Пика, як у нас кажуть, не та.

— А-а! Але ніс все одно залиште у спокої. І ходіть, мені назад. Ми далеко зайшли.

— Зайшли? — здивувався він, озираючись навколо. — Як же це сталося?

Розгублений, він стояв перед нею з обличчям хлопчиська, зловленого з кавуном на чужому городі.

І в цю хвилину (потім вона згадувала про неї багато-багато разів!) їй подумалося, що сьогоднішній вечір — це не просто похід у кіно для приємної розваги, а щось незмірно більше... може, якраз те, що називається долею. Їй стало легко і просто взяти його під лікоть; і з тієї хвилини, незважаючи на пізню годину, вони йшли, не поспішаючи, не роздивляючись довкола, цілком захоплені розпитуваннями і пізнаванням одне одного.

Про себе Ольга Петрівна розповідала скупю. Народилася й виросла на Волзі, в Сизрані, працювала коректором у соціал-демократичній газеті, яку редагував Єлізаров, чоловік Анни Іллівни Ульянової, сестри Володимира Ілліча.

— Он як! — здивувався Григорій Іванович. — І ви були знайомі?

— З Анною Іллівною? Звичайно.

До Москви Ольга Петрівна приїхала в 1914 році, вчилася на медичному факультеті університету. Керівник кафедри Бурденко пропонував їй залишитися в ординатурі, але вона зголосилася поїхати на фронт. Признатися, майбутня робота її грохи лякає. Ні, ні, дорожні труднощі вона не бере до уваги! Але, певно, тепер, коли шлях на фронт позаду, почнуться справжні випробування.

Збоку Ольга Петрівна зазірала йому в обличчя, він опустив голову і торкав себе за носа. Що було відповісти? Сказав, що взагалі-то зараз на півдні починаються гарячі дні: Денікін. У Червоній Армії створюються рухомі кавалерійські з'єднання. Він, наприклад, призначений командиром бригади. Ользі Петрівні доведеться взяти на себе всю лікувальну частину, тому що бригадний лікар Скотников п'є без просипу, не лікар, а воронячий корм!

— Але це вам, певно, все нецікаво? — схаменувся він.

— Навпаки! — запротестувала Ольга Петрівна і примусила його розповідати далі.

Дивно, але ні того вечора, ні потім він не відчував ні найменшого каяття в тому, що піддався настрою хвилини і розговорився від душі. Навпаки, йому хотілося бачитися з нею знову і знову, ходити, щоб вона трималася за його лікоть, і розмовляти, ні в чому не криючись, — єдина людина, яка викликала його на таку незвичайну відвертість. Навіть з товаришем Павлом він не відчував такої свободи! Значить, справді щось протягнулося між ними і, незважаючи на бойову обстановку, на зайнятість обох, міцніло з кожним днем.

Проводжаючи її до начальника санітарної служби 45-ї дивізії, Григорій Іванович несподівано зупинився і мовив з вивуватим виглядом:

— Ви знаєте, я повинен вам признатися. Тут така справа. Товариші цікавляться, хто ви мені. Розумієте? Ну, я поміркував, поміркував, та й бовкнув: дружина. Тільки ви не подумайте нічого! Ні, ні. Це я для вашої ж користі. Мужики, вони знаєтє які? Бачать, жінка, сама. Ну і все таке. А тут... боятимуться.

На час, поки формувалася кавалерійська бригада, Ольга Петрівна одержала призначення у перев'язочний загін. Котовський знаходив можливість відвідувати її, іноді пересилав коротенькі записки. Якось її відшукав похмурий Зацепа і вручив знайому шкіряну валізу.

— Тут майно вашого брата.

Вона здивувалася: то дружина, то сестра. Виявляється, серед бійців поширилася чутка, ніби комбрига за час хвороби відшукала сестра і зголосилася поїхати з ним на фронт. Вони були раді за свого командира: все-таки рідна людина поряд, коли що трапиться.

Формування бригади наближалось до завершення, під час зустрічей Котовський розповідав, які підбираються люди — орли. Слухаючи, вона мимоволі уявляла собі казкових богатирів, відважних рубак, здатних одним своїм виглядом подолати будь-якого ворога. Багатьох у бригаді вона знала заочно, із захоплених розповідей Котовського.

Яким же було її здивування, коли вона вперше побачила вишикувані на площі ескадрони. Спочатку не повірила своїм очам. Бійці у брудних шинелях і венгерках, у цивільних пальтах і подертих кожухах, хто у валянках, а хто і в постолах гордовито сиділи на різномасних конячинах найрізноманітніших порід: від добрих кавалерійських коней до убогих селянських шкап. Виділявся Іларіон Няга, командир першого полку, в бурці і козачій папасі. На Макаренкові, командирові другого полку, були звичайний кожух і шапка з опущеними вухами. Начальник штабу Юцевич мерз в убогій солдатській шинельці.

— Не туди дивишся! — збуджено говорив комбриг. — Постоли що... До першого бою. І коні теж. Ти їх у ділі подивися. Я ж кажу — орли!

Він нахилився до її вуха, обличчя його трохи порожевіло.

— Я колись себе Дубровським уявляв. Так, так! Ех, мені б тоді таких ось героїв...

Схвильована, вона стояла поряд з комбригом і пильно ди-

вилася на ескадрони, що проходили строем. Убого обмунди-
ровані бійці, скручуючи шиї, віддано дивилися на свого ком-
брига і кричали, деякі вихоплювали шаблі і проносили їх над
головою. Бійців підносило усвідомлення того, що вони роблять
одну справу разом з такою уславленою людиною, яка до то-
го ж кожного з них знає в обличчя і на ймення.

Вони підбралися один до одного самі, підбралися по ду-
ху і рішучості битися, і Котовський знав, що в бою їх не до-
сить вбити, їх ще треба повалити, — ось які це були люди!
Вони сприймали навколишній світ з простотою, що відпові-
дала часові: свої й чужі. Чужих треба вбивати, інакше вони
вб'ють тебе. І от коли зовсім не залишиться чужих, тоді на-
стане чудове життя, без виснажливих голодних переходів і
смертельного вихору атак. Майбутнє життя уявлялося їм чи-
мось схожим на пишній кумачевий схід сонця над молодим
зеленим степом. Для будівлі нового, небаченого раніше світу
вони поки що тільки зносили каміння — кожний свою брилу.
Про архітектуру, про остаточне спорядження ніхто поки що й
думати не збирався, — спочатку нагромадимо достатньо не-
обхідного матеріалу, а вже потім добудуємо і опорядимо. По-
тім... Багато містилося для них у цьому простому коротень-
кому слові. Заради того, що буде потім, вони роздягнені ван-
тажилися у теплушки і вирушали рубатися і помирати під
Петроград, далеко від рідної теплої Бессарабії, гинули, не
мовивши жодного слова жалю, а якщо й прощалися, поми-
раючи, то в запалі бою, в розгоні душі казали такі слова, що
у тих, хто залишався серед живих, закипала кров, і, можли-
во, тому вони у своєму обмундируванні, на худих, виснажених
конячинах розбивали вщент найдобріші дивізії, розбивали
найосвіченіших генералів.

Ряд за рядом, взвод за взводом, ескадрон за ескадроном
проходили бійці, які захоплено кричали, і в комбрига від хви-
лювання рожевіли вилиці, блищали очі. Ці люди пройшли з
ним у складі Південної групи військ, за плечима у них були
бої під Новою Греблею і Петроградом, і він знав, що вони
безвідмовно виконають будь-який його задум, будь-який на-
каз чи жест. У відповідь йому хотілося прокричати їм най-
палкіші слова любові й подяки, проте він, облизуючи сухі гу-
би, лише з вишуканою повільністю згинав у лікті руку і ви-
кидав пальці до скроні.

Згодом Ольга Петрівна не раз згадувала цей перший, па-
м'ятний для неї огляд, коли вона зблизька побачила полки,
які вкрили себе славою непереможних. З часом вона звикла
до них настільки, що пізнавала в обличчя кожного чи майже

кожного, — все їхнє життя, всі їхні радощі і турботи. Колишній вантажник Криворучко «ламав службу» вже півтора десятка років і, безсумнівно, стане кадровим військовим, «червоним генералом». Колишній наймит Скутельник утік до Котовського вплавав через Дністер. Румуни, довідавшись про це, вбили його матір. При всій суворості, у Скутельника ніжне серце, він акуратно переписується з своєю дружиною, дочкою робітника «Арсеналу». Якось Криворучко розсердився на Скутельника, що той невдало пояснив кіннотникам бойове завдання. Григорій Іванович заступився за ескадронного. «Микола, ти ж знаєш, де Скутельник не добреє словами, там візьме клинком. Він у нас на це майстер!» А Чистякова Ольга Петрівна вважала своїм однокашником: у нього за плечима також був Московський університет. На війну він потрапив добровольцем. Вальдман і Туке разом з Котовським працювали ще в одеському підпіллі, потім разом з ним здійснили «Південний похід». Симонов прийшов у бригаду здалеку, з Чапаєвської дивізії, але дуже швидко став у бригаді своїм, котовцем... Це були люди великої душі, змушені займатися такою жорстокою, але необхідною справою, як знищення ворогів. Якось вона була вражена жорстокістю бою, де не було жодного полоненого. Хвацький Іларіон Няга, командир полку, охоче пояснив, що нічий провину у цьому немає, яка тут провина? Одне слово: бій. Чи ти, чи тебе... (Під Новою Греблею, чула вона, саме ескадрон Няги, спішившись і поповзом підкравшись до офіцерських позицій, кинувся і переколов, перерубав усіх, не залишивши нікого в живих. Довго пам'ятатимуть офіцерські полки Іларіона Нягу!..) Спокійний хазяйновитий Макаренко, повна протилежність Нязі, захищав бійців, які проштрафилися на відпочинку, виправдовуючи їх тим, що всі витівки і гріхи йдуть від молодості років і усвідомлення того, чим гарне життя; цінність життя і всього, що з ним пов'язане, хлопці (макаренківське слово) розуміють дуже добре, тому що ставлять його на кін щоденно, а коли бої бувають затяжними, то й кілька разів на день. Як же тут, судіть самі, не соґришиш? Живуть люди від бою до бою. Розуміти треба... Ще більш зворушливо судив про бійців комісар Христофоров. Для нього, колишнього вчителя, молоді огрубілі кавалеристи, чия особиста доля збіглася з роками нечуваної розрухи і перебудови, були ніби розкритий буквар. Так, розтовкмачував він лікарці, яка сказала якось про загальну неграмотність в ескадронах, люди роззуті, роздягнені і переважно ще погано озброєні. Так, воші, тиф, скоринка запліснявілого хліба і ковток болотної води. Так, ні читати,

ні навіть розписатися. Але тим разючіше, що вони, неграмотні, бачать попереду яскраву, велику мету, чого не бачить багато хто з інтелігентів, грамотіїв, людей учених, котрі знають занадто багато. І бійці проламуються до цього майбутнього, зроблять його. Вони, зауважте, навіть цінують себе не за те, що встигли зробити, а за те, що збираються влаштувати на завойованій землі (це, до речі, йде у них від самого комбрига). Тому вони й рвуться у бій, і гинуть обличчям уперед, до тієї мети, яку їм загороджує ворог, і кулі, як правило, б'ють їм у серце... Так, додав Христофоров, багатьох, дуже багатьох втрачає і ще не дорахується у своїх рядах бригада, зате тим, хто залишиться жити, ціни не буде. Вони, тільки вони, будуть творцями і розпорядниками — на інших надії немає.

Морозяного січневого дня, закінчивши формування, бригада пішла на Одесу, з ходу збила передові заслони і зав'язала бої за Вознесенськ.

Біле командування розуміло, що Вознесенськ є ключем до Одеси, і обороняло це нікчемне напіврозбите містечко всіма наявними силами.

Рано-вранці 30 січня Ольга Петрівна з перев'язочним загоном бригади під'їхала до Вознесенська. Попереду на фоні малинового морозного світанку піднімалися стовпи диму. Квартир'єри розповідали, що містечко взяте всього годину тому дружною кавалерійською атакою. Бригада йшла на штурм під шаленим артилерійським вогнем. Денікінці не витримали удару й побігли до Бугу.

Поранених і обморожених звозили до міської лікарні, дочиста пограбованої білогвардійцями. В першу чергу слід було протопити приміщення, заpastися окропом і приготувати хоч якийсь гарячий сніданок. Старий Степанович, єдиний помічник Ольги Петрівни, роздобув десь віз соломи, настелив її на підлогу замість постелі і заходився топити печі. Затягнуті морозом вікна попливли, сирість потекла по стінах.

Розпоряджаючись, Ольга Петрівна намагалася встигати скрізь. На плиті закипав з пшоном великий бак, призначений для білизни. Степанович розпорював грубі мішки на довгі стрічки, готуючись до перев'язок. Поранених усе підносили й підносили, вкладали рядами на розстеленій соломі.

Приїхав Котовський, увійшов увесь в інеї, червоний від морозу, рукою в рукавиці розтирав приморожене вухо. Ольга Петрівна зустріла комбрига в штики. Де перев'язочний матеріал? Де інструментарій? Де обладнання? Начсандив позавчора сказав їй, що не може дати навіть одного бинта, — немає.

Обличчя Ольги Петрівни взялося гнівними плямами. Вона кричала, що подібне ставлення до поранених неприпустиме. Добре хоч Степанович роздобув десь кілька жмень пшона. А коли б не роздобув? Чим накажете годувати людей? Соломою?

Комбриг порадував Ольгу Петрівну повідомленням, що на станції серед трофеїв захоплений чудово обладнаний санітарний поїзд.

— Починайте розвантажувати. Все, що потрібне для бригади, забирайте не церемонячись. Там усього багато.

Збираючись їхати, він сказав, що бригада розвиває наступ на Северинівку, націлюючись на Кучургани і Роздільну, а далі — вийде до Тирасполя і Бендерів, захопивши переправи через Дністер.

Допомагати Ользі Петрівні залишився Семен Зацепа, який супроводжував комбрига.

Санітарний поїзд, про який казав Котовський, був чистенький, чепурний, як іграшка. В Ольги Петрівни заблищали очі.

— Семене, голубчику, ти тільки поглянь: це ж рай!..

Їх зустрів чоловік у хутряній шапці і теплій офіцерській шинелі, який відрекомендувався головним лікарем. Пустити будь-кого у вагони він відмовився, сказавши, що поїзд зайнятий пораненими і до того ж перебуває під захистом датського Червоного Хреста. Тон головлікаря, його поза збентежили Ольгу Петрівну, вона розгублено озирнулася на свого мовчазного супутника.

— Ану! — промовив Зацепа, злегенька відсторонив кінцем пагайки лікаря і поліз у вагон.

У того застрибали очі.

— Я буду скаржитися! Я вимагаю, щоб нас негайно відправили в Одесу!

Невдовзі Семен вийшов з вагона, і під його похмурим поглядом лікар одразу знігився.

— Ти кого це, шкуро, ховаєш у своїх вагонах?

У поїзді, як з'ясував Семен, найменше було поранених. У зручних, теплих вагонах, на чистих постелях під ковдрами переховувалися білогвардійські офіцери. Довелся одразу викликати конвой і братися за перетрушування всього поїзда.

Тим часом бригада, збиваючи заслони, наполегливо обходила Одесу з півночі. Котовський мав намір перехопити шляхи відходу противника і стати між містом і Дністром.

Березівку взяли після бою з частинами полковника Стесселя, під Кучурганами розбили кінноту генерала Бредова, в Колосівці порубали цілий полк денікінців.

Ворог відкочувався, не маючи можливості оглядітися, і зайняти оборону.

Увечері, коли лютувала заметіль, з ескадроном Дев'ятого комбриг увірвався в містечко Северинівку, за сорок кілометрів від Одеси. Вже було відомо, що в самій Одесі робітники підняли повстання.

Струшуючи з бурки сніг, Григорій Іванович вбіг у приміщення телеграфу. Стукотів апарат, телеграфіст незадоволено озирнувся на розчинені навстіж двері — і в нього полізли на лоб очі.

— Сиди, — сказав Котовський, притискаючи його до місця. — Зв'язок працює?

До смерті переляканий телеграфіст кивав головою і силкувався впасти на коліна. До тямі його привів вимогливий стукіт апарата. Котовський очима запитав: хто? Той глянув на стрічку: Роздільна викликає Одесу. В Роздільній, як відомо, був штаб генерала Шевченка.

— Ага! — промовив Котовський. — Стукай: «Я Одеса».

З Роздільної попросили начальника гарнізону. Телеграфіст відстукав: «Начальник гарнізону біля апарата».

«Прийміть оперативне зведення. 41-ша дивізія червоних перебуває зараз південніше Березівки. 45-та дивізія — північніше. Кінна бригада Котовського — в самій Березівці. Прошу вислати сильну охорону з боку станції Сортиривочна, а також організувати оборону Пересипу. Все. Генерал Шевченко».

— Стукай: «Зведення прийняв Котовський».

— «Хто там, біс забирай, заважає розмові?»

— «Заспокойтеся, ваше превосходительство. Ваше зведення справді прийняв Котовський».

На кілька хвилин апарат завмер, потім знову почав стукати.

«Ви, син потомственного дворянина, в лавах кого ви воюєте? Зрадник Росії! Союз врятування батьківщини пропонує вам схаменутися...»

— Е, поніс, старий хрін! Відстукай йому: «А йдіть ви, ваше превосходительство, до...»

Дев'ятий, який з цікавістю слухав усю розмову комбрига з генералом, схвально заіржав.

Після того як командири, регочучи, вийшли, телеграфіст знесило обм'як на стільці, з острахом позираючи на двері і на замовклий апарат.

Северинівку Григорій Іванович пам'ятав закуреним містечком з величезним базарним майданом, економією графа По-

тоцького, церквою і синагогою. Оглядався і пізнавав місця, знайомі по роботі в одеському підпіллі. Тоді за завданням ревкому він доставляв зброю для робітничих дружин. Його ім'я було відоме в Одесі ще з дореволюційної пори. В ті роки він з однаковим вмінням носив мундири жандармського офіцера і бідного армійського капітана, приймав подобу комерсанта і пана-поміщика, бував частим гостем гральних клубів. До речі, він був знаменитий тим, що обігрував на більярді самого Мотю Рубінштейна, а Мишко Вінницький на прізвисько Япончик виявляв йому знаки уваги як рівному... В Северинівці довелося бувати не раз, — бандитське, вважалося, місце. По обидва боки недоброї слави знаменитого Балтського шляху лежали нехороші села Кубанка і Малий Буялик, Ільїнка і Ангелів Хутір. Ще далі, біля Ширяєвої могили, було місце, через яке боялися проїжджати навіть удень.

Попередження генерала Шевченка організувати оборону Пересипу примусило Котовського замислитися. Закон війни суворий: не скористатися можливістю, що раптом з'явилася, — значить, втратити її назавжди. А втрачати не хотілося. Кружний обхід Одеси забрав би занадто багато часу. Чи не ризикнути, чи не піти навпростець через Пересип? У місті зараз метушня, бригаду легко приймуть за якусь частину, що відступає.

— Повід! — скомандував він, завертаючи на Балтський шлях.

Комісар Христофоров спробував урезонити комбрига.

— Гришо, нас роздавлять.

— Нехай спробують!

З'явився Пересипський міст. На мосту стояв патруль, на штику метляло вітром червоненький прапорець. За мостом можна було розгледіти величезну бричку, запряжену битюгами. На таких бричках одеські биндюжники возили вантажі у порт. У гривах битюгів тріпотіли банти.

До патрульних кар'єром поскакав Мартинов. Його зупинили, він звисівся з сідла, потім підвівся в стременах і замахав рукою: свої. Пересип, виявляється, утримували повсталі робітники.

Комбрига впізнали.

— Хлопці, та це ж Котовський!

З-за кулемета, що стояв у бричці, підвівся могутній чоловік у кожусі і, вдивившись у комбрига, радісно сплеснув руками:

— Гришо, лусни мої очі! Ось де побачитися довелося!

— Здрастуй, Петю! — Григорій Іванович під'їхав, простягнув з сідла руку. — Що в місті, Петю?

Це був знаменитий на Пересипу биндюжник Петя Духановський. Він і його товариші працювали в конторі Котена, якому в Одесі належала половина гужового транспорту.

Петя Духановський почав неквапливо розповідати:

— У місті грім і небо. Вся сволота драпає і втратила останню совість. Ми з хлопцями домовилися приглянути за хазяйством. Після цих босяків потім нічого не знайдеш. Тут зі мною Мишко Індик, Ваня Сиволап, Данило Шац, Родіон Смущоний і Маноліс Черненко. Ти їх знаєш. Ні, Маноліса ти не знаєш. Він з Баштанівки, мав два фаєтони і возив пасажирів у Мардарівку... Ага, ще Льоня Черкін!

Ех, Одеса, молодечтво і завзятість молодих незабутніх років! Все-таки траплялися дні, які приємно згадати й зараз. А втім, на те вона й молодість, щоб залишити в душі чудові незгладимі сліди.

— Петю, скажи мені про наших. Ми їх трохи обігнали.

— Ваші йдуть від лиманів.

— Це я знаю, Петю. А тут, на Пересипу?

— Хтось стріляє за Буяликом.

Григорій Іванович прикинув: найімовірніше, це частини 41-ї стрілецької дивізії, якій кавалерійська бригада була тимчасово перепідпорядкована.

— Спасибі, Петю. Нам зараз ніколи.

— Гришо, зауваж — я не запитую, куди ви, але якщо ви на Маяки, то раджу прапора згорнути. Там зараз саме грім. Хлопці передавали, туди на шикарному «роллсі» проїхав полковник Стессель.

— «Роллс» справний?

— Як моя бричка.

— Ну, я не прощаюся, Петю.

Бригада підтягнулася, рушила суцільним, щільним строем. Одеса евакуювалася, це було помітно з першого погляду. Котовський вказав Христофорову на денікінські гроші, які вітер замітав на бруківці, що взялася кригою. (На асигнаціях був зображений Цар-дзвін). Коли одесити, які звикли до частих змін властей, почали викидати «дзвіночки» через непотрібність, значить, вони вже не вірять у повернення Денікіна... У порту ревіли пароплави, осівши нижче ватерлінії. Мешканці Чорноморської вулиці бачили, як повз Ланжерон, повз Воронцовський маяк потяглися перевантажені судна, їхні гудки ревіли відхідну людям, що їхали на чужину. Місто було схоже на величезну порожню квартиру, залишену попередніми господарями.

Зухвалий марш через Пересип минув настільки благопо-

лучно, що Христофорову стало незручно перед комбригом. Клята обережність! Ні, перемога справді любить тільки сміливих!.. Виникла, щоправда, одна невелика затримка, коли у комісара від передчуття біди заскіло серце, проте комбриг, не замислюючись, втрутився так рішуче, що всі побоювання відпали самі по собі.

На одній з вуличок несподівано наразилися на відступаючу частину. Сидів верхи генерал і пропускав повз себе кавалерію, гармати, що стрибали по бруківці. Ось воно, чого так боявся Христофоров! Що тепер робити? Зав'язувати бій? Чи багато навоюєш у вузьких пересипських вуличках!

Котовський зупинив перед генералом коня.

— Ваше превосходительство, благовольті пропустити мою кінноту. У мене терміновий наказ зайняти позиції.

Генерал нерішуче пожував губами. Нордовий вітер сік старечу щоку, витискав сльозу. Очі генерала з подивом роздивлялися червоне галіфе Котовського.

— Чия кіннота?

— Полковника Мамонтова, ваше превосходительство! (Бовкнув перше, що спало на думку).

Повагавшись, генерал зупинив рух своїх військ.

Коли повз нього проїжджав замикаючий ескадрон Скутельника, він знову з підозрою запитав у свого ад'ютанта:

— Чия, він сказав, частина, поручику?

— Мамонтовці, здається...

— Голота! — роздратовано пробурчав генерал.

Маневр з Пересипом дозволив бригаді набагато раніше строку вийти на шляхи, якими противник відходив за Дністер.

«Доповідаю, що доблесна ввірена мені кавбригада і батарея, виконуючи дане їй завдання... повела наступ і після годинного бою і відчайдушного опору противника розбила його вщент... Захоплено 4 гармати, 8 кулеметів, величезний обоз і понад 200 полонених. Офіцерство частково перебите у бою, частково застрілилося саме... Завтра поведу наступ на Маяки.

Комбриг Котовський».

Наступ розвивався без затримки. Бійці з нетерпінням поглядали на Тирасполь — там, за Дністром, починалася рідна Бессарабія.

У Тирасполі Ольга Петрівна розшукала готель, де розташувався штаб бригади. Її зустрів сумний Юцевич. Учора на

міській площі поховали комісара Христофорова, він був убитий у перестрілці, куля влучила йому в груди.

Зараз Котовський страшенно завалений різноманітними справами. Юцевич скаржився, що вся бригада, по суті, цілком зайнята охороною величезної кількості полонених. Комбриг сам допитує офіцерів, виявляючи жандармів і контррозвідників. Усіх, кого відправляють в Одесу, треба забезпечити на дорогу хлібом і салом... Крім того, розповідав Юцевич, до комбрига сунуть ходоки-селяни з навколишніх сіл. Він розмовляє з ними молдавською мовою, українською, пояснює обстановку, радить, як краще організувати на місцях ревкоми і Ради.

Ольга Петрівна замислилася: з'являтися чи ні на очі Котовському? Чи до неї йому зараз? Юцевич відкинув усі її сумніви і повів нагору. Григорій Іванович, напевне, чекає її, зараз йому особливо необхідний хтось з близьких людей. А втім, вона побачить, як подіяла на комбрига смерть комісара. Перезживає він тяжко...

Вона зайшла до кабінету і злякано зупинилася на порозі: перед Котовським стояв навколішках товстий неохайний чоловік з вусами і простягав до нього складені руки.

Відбувалася огидна сцена. Котовський грюкав по столу і вимагав, щоб чоловік піднявся з колін, той щось бурмотів і, плачучи, повз до ніг комбрига. По опущених вусах товстуну текли сльози.

Це був старий знайомий Котовського, колишній пристав Хаджі-Колі, який дуже постарів і розгубив усе своє колишнє молодечтво.

— Встаньте, вам кажуть. Розстрілювати вас я не збираюся, не хочу бруднити руки. Але судити вас будуть. Суд буде судити!

Колишнього пристава вивели. Комбриг скорботно глянув на Ольгу Петрівну і відвернувся. На столі перед ним лежала жерстяна коробочка, пробита навиліт. У коробочці покійний Христофоров тримав махорку і кілька газетних клаптиків.

— Тяжко. Дуже тяжко, Олю. Людина ж була яка!

Він не дозволив їй піти і продовжував прийом відвідувачів.

Якийсь нємолодий, але жвавий чоловік, теж, як і пристав, битий часом, гаряче тиснув руку Котовському і називав його рятівником. Григорій Іванович силкувався впізнати жвавого прохача і не міг. Тоді той назвався сам: адвокат Гомберг.

— Пам'ятаєте? Невже не пам'ятаєте? Господи, а театр. Одеський театр! Аукціон. Кайдани... Ага, згадали! Золоті

були часи, чи не так? Народ. Звільнення. Ентузіазм мас. Признатися, тепер мені і десяти тисяч не шкода було б відвалити. Присягаюся вам! Я б ні за що не поступився. А втім, ви, певно, і самі помітили це. Признайтеся, адже помітили?

Позбутися колишнього адвоката виявилось непросто. Він без угаву торохтів, нагадував деталі давнього безглузлого аукціону, а між ділом поривався покликати у кабінет свого доброго знайомого, до речі, якраз того, хто вів тоді аукціон, — усі вони, колишні, опинилися тут, на захопленому котовцями березі Дністра, у загальній купі, не встигши вчасно дремнути за річку.

Випровадивши колишнього адвоката, комбриг з хвилину сидів, замислившись, кусаючи ніготь. Ольга Петрівна вловила, що він поглядає на неї якимсь швидким бічним поглядом: гляне і одразу опустить очі. Вона здивувалася, і він признався:

— Знаєш, я людина досить мирна. Принаймні, першим у бійку стараюся не лізти. Але цьому, — показав на двері, що зачинилися за адвокатом, — так би й заїхав!

— Даруй... за що?

— Якого біса він на тебе як баран витріщився? Безсоромна пика!

У неї широко розкрилися очі: боже мій, не інакше — ревує!

— Гришо, ну що за дурниці? Просто людина... побачила і подивилася. Не заплющувати ж йому очі?

— «Просто»!.. Ще б він не просто! Якби ще підморгувати почав! Я б йому тоді...

Ольга Петрівна розсміялася.

Комбриг підвівся, почервонів.

— Ревнощі — дуроці! Так! Я сам собі противний... Але доводити мене до точки не раджу. Можу паламати!

Вона слухала і вдавала, що не розуміє.

— Гришо, чого наламати?

— Чого, чого!.. — вибухнув він. — А нічого!

Почувши шум, у двері обережно зазирнув Юцевич. Комбриг одразу взяв себе в руки, пройшов за стіл.

— Гарзд, поїдемо далі. Є там іще хто? Нехай заходить. Пізно ввечері за Ольгою Петрівною, яка вкладалася спати, приїхав Черниш.

— Вимагають, — скупю зронив він своє улюблене слово. Іхати треба було у штаб.

Про те, що за виклик, Черниш нічого не знав.

У штабі, у великій кімнаті, горіло кілька ламп, навколо столу, заставленого тарілками, сиділи командири — всі давні

соратники комбрига. Багатолюдне зібрання здивувало Ольгу Петрівну. В чоботях, у мішкуватій кофті, сплетеній з верблюжої шерсті (ніякого іншого костюма у неї не було), вона зупинилася і загордилася рукою від яскравого світла. Помітила, як блиснули в лукавій посмішці цукрові зуби кучерявого Няги.

З-за столу підвівся командир полку Макаренко, старший від усіх роками, підхопив розгублену жінку під лікті і підвів до комбрига.

— Ми давно помічаємо, мамашо, що ти і Григор Іванович любите одне одного. Вибір командира нам усім до душі, тому ми приймаємо тебе у нашу сім'ю і зараз же відсвяткуємо ваше весілля. Критися нічого, кругом свої. А так і нам буде спокійніше за вас обох.

Ольга Петрівна підвела очі, комбриг дивився на неї ласкаво і втомлено.

— Ну що, — посміхнувся він, — воля народу. Так, чи що?

Нетерплячий Няга підняв склянку і загорлав так, що чути було навіть на вулиці:

— Гірко-о!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

У своєму поїзді в Інжавіні командуючий військами висловив Котовському співчуття, маючи на увазі найостанніше повідомлення про те, що в Тамбові, в лікарні, померла і друга дитина комбрига. Тухачевський не підозрював, що Григорій Іванович виїхав з свого штабу, не одержавши цієї звістки, і про нову втрату ще нічого не знає.

Лікар, який зустрів Котовського у лікарні, теж вважав, що нещасному батькові відомо про смерть обох близнюків, і бур наляканий, побачивши, як змертво обличчя комбрига.

— Але хіба ви... — і поспішив пояснити, ніби виправдовуючись. — Ми ж дзвонили! Я спеціально розпорядився...

Він наздогнав відвідувача в коридорі другого поверху, подав йому халат і, допомагаючи вдівати в рукави, пояснив, що у народіллі несподівано зникло молоко, одна дівчинка померла через три дні, друга витримала п'ять діб.

— Стан вашої дружини тяжкий, приховувати не буду. Та й не вважаю за потрібне! Підбадьорте її, підтримайте. Людина вона ще молода.

У тісному халаті, машинально ловлячи шворки на рукаві, Григорій Іванович несміливо зазирнув у палату і зупинився,

зустрівши потухлий, втомлений погляд Ольги Петрівни, яка лежала під сіренькою казенною ковдрою на залізній коечці. Вона впізнала чоловіка, і біль, докір, несподівана радість — усе промайнуло в її очах за одну мить.

Відчуваючи надмір своєї сили, він обережно наблизився до койки, взяв її руку. У лікарні, сама, вона здавалася покинутою, забутою всіма. Ольга Петрівна відвернула обличчя, міцно стиснувши вії. На тоненькій подушечці під щокою розпливалася мокра пляма.

— Ну, ну... Олю... — пробурмотів він. Вона одна-однісінька перенесла величезне нещастя, навіть два підряд, і він зараз не міг позбавитися відчуття, що якраз у цьому його велика провина, ніби, кинувши бригаду і всі свої справи, прискакавши сюди, він щось врятував би, змінив, повернув по-своєму.

— Де ти так довго? — нарешті запитала вона, повільно перекотивши на подушці голову. Обличчя її змарніло, величезні очі роздивлялися його з хворобливим виразом, ніби співчуваючи, що йому не довелося побачити навіть другу дівчинку, яка чекала його цілих п'ять днів.

Опустивши голову, він тримав кволу, знесилену руку дружини, безцільно перебирав її пальці. Так, він не встиг приїхати, не міг. Він і зараз... А, будь воно все прокляте! Справи, справи, суцільні справи і обов'язки. Мало, занадто мало видало їм часу, коли вони могли ні про що не думати, нікуди не поспішати, просто бути вдвох. Але хіба за ці скупі вечори, нехай і насичені згодою і ніжністю, можна надолужити дні, тижні, навіть місяці, котрі вони вимушені були проводити парізно?

Зітхнувши, Ольга Петрівна вивільнила руку, забрала з щокки пасмо розсипаного волосься.

Вона вже жалкувала, що дорікнула йому. Вона знала, командири відносяться до людей, яким відкрита вища мета війни, на них лежить турбота про найголовніше — про перемогу. Командир зобов'язаний дивитися далі від усіх і бачити більше від усіх, для того він і поставлений нагорі, а решта підкоряється йому беззаперечно. На усвідомленні всемогутності командира побудована впевненість бійців у бою. Командир, як бойовий штандарт, зобов'язаний бути весь час на своєму місці, на виду. (Саме тому він з таким переляком зірвався на ноги, коли в бою під Горинкою близький вибух снаряда змінив його з сідла і скинув на землю. Він швидко підвівся, нічого не бачачи і не чуючи, думаючи лише про одне: щоб його бачили знову на командирському місці. Він тоді сів на

запасного коня, довів бій до кінця і дозволив собі звалитися, лише передавши бригаду Криворучку. Потім, у лазареті, куди його доставила Ольга Петрівна, він сам не міг зрозуміти, звідки у нього взялися такі сили. Ольга Петрівна казала, що з медичної точки зору було б краще, якби він не силував себе, не підхоплювався і не кричав: «Коня!» Але усвідомлювала й вона, що так було потрібно, необхідно, і знала, що, коли б було треба, він помер би у сідлі всупереч усякій розсудливості).

Дивлячись у світліоче обличчя дружини, Григорій Іванович допоміг їй лягти вище, поправив під головою подушку.

— Ти знаєш, — заговорив він, маючи намір відволікти її від похмурих думок, — їдемо ми зараз, дивлюся: у Миколи Миколайовича під погами згорток. «Що таке?» — запитую. «А, дрібниця, — каже, — не звертайте уваги». — «Як це так — не звертайте!..» Розгортаю. І що ти думаєш? — із загадковою посмішкою він дивився в обличчя дружини.

Бліді губи Ольги Петрівни мимоволі склалися бантиком, вона чекала продовження розповіді.

— Білизна! — з награною радістю випалив він.

— Яка білизна? — не розуміючи, спохмурніла Ольга Петрівна. — І говори, будь ласка, тихіше, у мене голова розламується.

— Вибач, вибач!.. — він нахилився зовсім близько. — А білизна для тебе, розумієш? Щоб виписати і забрати. І хороша білизна, прекрасна! Я, звичайно, одразу до Миколи Миколайовича: «Де взяв?» — «Дали», — каже. «Хто?» Пом'явся він, потім: «Борисов». Ти уявляєш? Це вони, чорти, потихеньку від мене! Десь, значить, дістали і ніби в подарунок. «Ах ти, — думаю, — ну, зачекайте в мене...»

Ольга Петрівна запитала про бригаду, він бадьоро запевнив її, що все нормально. Нехай швидше видужує, скоро додому. Останні дні залишаються.

— Гришо, у мене чомусь Миколка не йде з голови. Вчора знов уві сні бачила. Якоюсь дурною я стала, чи що: розумію, нічого з ним трапитися не може, а душа не на місці. Ти не знаєш, Семен наглядає за ним, ні?

— Семен?.. — Котовський несподівано закашлявся, почав щось шукати по кишенях, але витяг не хустинку, а годинника, глянув, клацнув кришкою і сховав: — Невже ж не доглядає? Ти лежи, не думай.

Вона взяла його руку, опустила.

— Гришо, як прийдеш, подивися: у нього правий чобіт натирає. І він терпить. А чого терпіти? На колодці розбити —

дві хвилини. І Семен, як дурень, нічого не бачить. Він і їсть, мабуть, всухом'ятку!

— Та ні, — відбивався Григорій Іванович, — з їжею у нас зараз нічого. Налагодилося.

— Гришо, може, ти їх сюди пришлеш? Навіщо вони тепер тобі? Усе вже, напевне, закінчилося? А ми тут разом. Все-таки, знаєш, свої...

— Та взагалі... це саме... Звичайно, коли з одного боку глянути... Але коли з іншого...

— Слухай, Гришо, ти щось від мене приховуєш! Ану глянь, не відвертайся... Гришо, я ж все одно довідаюся. Гришо, у мене душа не на місці! Чуєш?

— Олю! Олю! — злякався він. — Та ти що?

От біє! Хоч би когось на допомогу.

Та ось зарипіли двері, в палату зазирнув і одразу ж рушив до хворої вже знайомий лікар. Зрозумів!

— Ану, що тут у вас? — примовляв він, швидко обмінюючись з Котовським поглядом. Підійшов, узяв руку Ольги Петрівни і підвів очі до стелі, рахуючи пульс. — Спокійно, спокійно. Ви мені заважаєте...

Відгороджений лікарем від пильного погляду дружини, Григорій Іванович навшпиньках рушив до виходу.

— Гришо, ти йдеш?

Він здригнувся і боязко подивився назад.

Лікар із стурбованим обличчям, мовчки, одним поглядом показав йому: ідіть же, ідіть, ради бога!..

На думку Борисова і штабних, з Тамбова комбриг повернувся ніби після тяжкої, тривалої хвороби. Іноді, вислуховуючи доповідь, він раптом настільки поринав у свої думки, що доповідачеві нічого іншого не залишалося, як замовкнути і чекати, коли комбриг отямиться. Кожного разу при цьому Котовський відчував незручність, намагався переламати себе, але, певно, думки, які точили його, були настільки сильні й нездоланні, що брали своє, — погляд комбрига потроху тьмянів, напівзакривався повіками, і він, ніби продовжуючи слухати і вникати, непомітно линув кудись далеко-далеко.

Пригнічений стан комбрига тривожив начальника штабу і комісара. Ільїн радив відпочити, розважитись.

— А Матюхін? — нагадав Борисов.

— Не на рік же! День, навіть півдня — і нормально.

Про відпочинок і сам Ільїн потай мріяв. У ці дні він був завалений роботою понад міру, висох над паперами. Штаб військ

у Тамбові вимагав всіляких зведень, списків бійців, що відзначилися у боях. Крім того, мала відбутися перереєстрація членів партії, надійшло розпорядження виділити людей для навчання в комуніверситеті. А треба б іще подумати про підбір досвідчених інструкторів для занять з комскладом, подбати про ветеринарний персонал, про ковалів з інструментом. А коні в ескадронах без вівса, годуються однією травою, а медосередок без свого обозу...

Відірвавшись від набридлих паперів, Ільїн простогнав, що йому не милий білий світ. Зараз, сказав він Борисову, замість усієї цієї канцелярщини наймиліше діло вирушити в поле, на ту ж, скажімо, косовицю.

— Уявляєш, Петре Олександровичу? — заклавши руки за голову, Ільїн солодко потягнувся і так мрійливо завмер. — Послати до бісової матері усі карти, зведення, донесення, відсунути подалі телефони й доповіді, зняти з втомленого тіла військові ремені і все, що стягує і ніби зобов'язує, і цілісінський день з насолодою ступати босою ногою по м'якій, ласкавій траві; а тут ще б дощик палетів, шумний, але коротенький і теплий, після якого так запаморочливо пахнуть в'ялі, скошені трави; а там і вечір непомітно підійшов, тихий, під високим блідим небом, перша зіронька над полем, дим вогнища, пара від казанка, прісний дух від річки в очеретах...

З хвилину, не менше, начальник штабу зачаровано дивився у стелю хати, на обличчі забута щаслива посмішка, потім струсонув головою і розсміявся.

— Ну-у, брате! — зітхнув Борисов і не зміг сидіти, підвівся. — Розмалював, аж слина покотилася! То в чому ж справа? Може, влаштуємо?

— Простіше простого, — в'яло озвався Ільїн і, позіхнувши, з жалём оглянув завалений паперами стіл. — Мені ніколи, а вам... чого ж?

— Бадьоріше, бадьоріше давай! — підганяв його Борисов. — Сам же запропонував.

— А може, мені задрісно? Ви, значить, поїдете, а мені тут пліснявіти?

Врешті-решт було послано за взводним Симоновим, начальником гарнізону в селі Мідному. Ільїн зайнявся своїми справами, організацію виїзду в поле Борисов узяв на себе.

Пропозицію відпочити Григорій Іванович зустрів байдуже (Борисову здалося — навіть з небажанням, але Ільїн заспокоїв комісара: в полі, за улюбленою сільською роботою, забудеться комбачг).

З виїздом трохи запізналися. Попереду, стоячи на деренчливій бричці, крутив віжками Слива. На ногах начальника кулеметної команди подерті шкарбани, на голові крилатий солом'яний бриль. Розважаючи бійців, до брички підскакував невгамовний Мартинов і намагався зірвати бриля, Слива відмахувався, робив звіряче обличчя.

Комбриг їхав сам, дивився в гриву Орлика. Тримаючись позаду, Борисов співчував йому і не знаходив, чим зарадити. Говорити щось, втішати? Словами тут нічого не зробиш. До того ж чи тільки про своє горе думав комбриг? Над бригадою висів борг: Матюхін з двома полками запеклих бандитів. Нехай чимось зможе допомогти доставлений з Москви Ектон — все одно остання операція вимагатиме надзвичайного напруження сил, вигадки, ризику. Борисов уже мав нагоду переконатися, що це таке — останні бої (кожен військовий знає, що найважчі бої — останні), через те й подав Ільїну думку про відпочинок, — комбригу було необхідно звільнити голову від всіляких сторонніх думок, знайти можливість повністю зосередитися на виконанні завдання.

У всій поставі замисленого комбрига, який нічого не помічав довкола, вгадувалося одне: втома. Борисов згадав, що Ільїн попереджав його про день народження комбрига, але щось завадило тоді, наспіло термінове, невідкладне, і день промайнув у справах, у клопотах (здається, якраз гнали Антонова до Бакур), а тепер, мабуть, повертатися незручно... Сорок років! Нічого не скажеш — вік... (Несподівано попереду, в юрмі вершників, вибухнув гучний регіт, комбриг підвів голову, глянув і знову опустив).

Непомітно для самого себе Борисов потрапив під вплив незвичайної натури Котовського і, як усі бійці бригади, став його захопленим шанувальником. Особливо позначилися на його ставленні до комбрига минулорічні бої на Україні, коли бригада вибила залишки петлюрівців за межі республіки, за Збруч. Саме в тих боях за Проскурів і Волочиськ він одержав переконливий урок того, що на війні своя арифметика і розгром ворога досягається не лише грубою перевагою у силі. Під враженням одержаної тоді перемоги він дійшов висновку, що видатні люди саме таким чином і впливають на хід історії: своїм розумом, наполегливістю, волею вони примушують розвиватися події у необхідному для них напрямку, історії ж залишається лише записувати за ними...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Кінець минулого, двадцятого року, останні його місяці були для бригади напруженими.

Полки і дивізії 14-ї армії повільно витискували противника з України. Бригада Котовського діяла далеко попереду, розбиваючи тили і сіючи паніку.

Про роль кавалерії в сучасній війні у Григорія Івановича склалася тверда думка. Хто ще в змозі так швидко проникнути в глибокий тил противника, перехопити його найважливіші комунікації, посіяти у штабах страх і розгубленість? Швидкість маневру дозволяла уникати відчутних втрат, водночас завдаючи величезних втрат ворогові. Недаремно бійці говорили, що воювати тепер стало веселіше: досита навідстувались з Південною групою, бригада в останні роки знала тільки одне — вперед.

«Реввійськрада фронту дякує частинам XIV армії за доблесні дії проти петлюрівських банд, відзначаючи особливо геройські подвиги і бойову завзятість кавбригади т. Котовського; усіх достойних представити до нагороди. Реввійськрада фронту впевнена, що як уся жива сила, так і вся техніка військ бандита Петлюри буде розгромлена і цілком дістанеться в руки геройських частин XIV армії.

Командуючий Південно-Західного фронту
Єгорov

Член Реввійськради
Берзін».

Наказ застав бригаду під Росоховаткою. Як на зло, полк Криворучка цього дня зупинився і припинив переслідування противника.

Комбриг втратив самовладання:

— Що там у них? Чого вони теляться?

Криворучко висів на плечах противника, отже, ні про який організований опір не могло бути й мови:

— Дозвольте зв'язатися, уточнити? — запитав Юцевич. Він у ці дні був напружений, сухий, про сон давно забув.

Юцевич повернувся і порадував: вдалося зв'язатися з самим Криворучком, він чекає біля телефону. Комбриг кинувся в апаратну.

— Слухай... Миколо! — закричав у трубку. — Тобі що, може, ноші подати? Піднести тебе в Росоховатку на руках?

Зупинка трапилася з вини Вальдмана, якого насторожила разюча легкість, з якою удача йшла до рук.

Поки комбриг вислуховував виправдовування Криворучка, начальник штабу все, чи майже все, читав на його мінливому обличчі.

— Чи не дурень? — скрикнув Котовський і рухом брів запросив Юцевича розділити його обурення. — Та який там перед тобою противник, який противник? Воронячий корм! Поки до бою діло дійде, він тридцять разів від страху пропаде... Слухай, Миколо, я тебе попереджаю.. З цією Росоховаткою ми можемо все втратити. Чуєш, усе! Вдар збоку. Що тебе — вчити?

Певно, гонористий Криворучко щось буркнув, — комбриг, віддавши трубку, з задоволеним виглядом заявив Юцевичу:

— Образився! Тепер порядок.

Він розпорядився доставити Криворучкові копію наказу Реввійськради фронту. Нехай самі прочитають, як їх хвалять, — соромно буде!

Затримку під Росоховаткою ледве вдалося усунути. Петлюрівці отямилися, схаменулися. Вибивати їх тепер прямою атакою — весь полк покладеш.

Взявши з собою ординарця, Криворучко рушив дорогою на Росоховатку і пустив коня риссю. Версти за дві від села він звернув у ліс, зробив великий гак і виїхав просто на передову охорону противника.

— Стій! Стрілятиму! — Кілька чоловік з гвинтівками в руках вийшли з кущів. Вони з подивом розглядали дивне вбрання вершників. На Криворучкові був костюм гусара: червоні штани в обтяжку, на плечі накинутий сріблястий ментик. В ординарця з-під заломленої папахи кучерявився чуб.

Підїхавши впритул, Криворучко зупинив коня.

Від старшого охорони він владно зажадав, щоб його провели у штаб. У штабі петлюрівського полку Криворучко назвався командиром повстанського загону (загін — у лісі) і запропонував розробити план спільних дій. Мабуть, на штабних подіяла впевненість Криворучка, а може, допомогло і незвичайне вбрання гусара. Не гаячи часу, приступили до справи. Криворучко, слухаючи, кусав свого пухнастого вуса. Виходило, що Вальдман, наказавши зупинитися, вчинив не так безглуздо, як це здалося зопалу. В Росоховатці на переслідувачів, що розігналися, чекала кулеметна засідка. Але найголовніше, про що довідався Криворучко, було ось у чому:

добірний загін військового старшини Фролова одержав завдання раптово напасти на штаб бригади і розбити його (самого Котовського старшина Фролов нахвалявся привезти живим).

Захопити Росоховатку, як з'ясував Криворучко, буде нескладно, сили у петлюрівців тут ріденькі, весь розрахунок був на те, що переслідувачі наразяться на кулеметний вогонь. Але Фролов!..

Вночі під Вендичанами два ескадрони перехопили фроловців на марші. Бій був недовгим, з усього добірного загону мало хто вцілів. Полонені були вдягнені в новенькі англійські френчі з білими хрестами на рукавах. Серед трофеїв дістався чорний прапорець з виштою сріблом буквою «Ф».

Розгром фроловців допоміг Криворучкові уникнути прохана за зухвалу вилазку у штаб петлюрівського полку (на покаранні, для науки іншим, наполягали і Борисов, і Юцевич). Криворучко потім виправдовувався: а що було робити? Послати когось за язиком — ще невідомо, кого візьмуть. Та й чи розговориться захоплений полонений? А так — одразу!..

Молодецтво завжди було близьким серцю Котовського, і накладати стягнення на Криворучку у нього не піднялася рука.

Юцевичу він сказав:

— Я ж говорив: зачепи його, гору зрушить. З себе вилізе, а зробить!

У Проскурові, до якого залишалося кілька переходів, був штаб генерала Перемикіна. Концентрація військ противника зростала. Розвідка встановила, що з Польщі у район Проскурів — Могилів-Подільський на допомогу Петлюрі перекинуто двадцять тисяч піхоти і півтори тисячі шабель із залишків розбитих білогвардійських частин. Польща потай порушувала умови перемир'я, всіляко допомагаючи ворогам Радянської республіки.

Коли Юцевич поклав перед комбригом ретельно розмічену карту і той побачив, якими силами обороняється місто, обличчя його потемніло. А втім, він був би нікчемним командиром, коли б при наявності такої сили військ залишився спокійним.

За останніми даними, доповідав Юцевич і показував на карті, перед фронтом бригади з'явилася 3-тя армія Врангеля. Кавалерійська група генерала Загорецького дуже потіснила нашу 60-ту дивізію, в результаті чого правий фланг у нас оголився на двадцять п'ять кілометрів, а над ним з району Голоскова нависає дивізія осавула Яковлева. Юцевич додав:

за деякими відомостями, козаки Яковлева кілька годин тому зайняли містечко Деражня. Передбачається, що Яковлев го-тується у рейд по тилах нашої 14-ї армії.

Думка начальника штабу про дальші дії бригади зводи-лася до одного: не подавитися б. Втома бійців, відірваність від своїх, насичена оборона противника...

— Гаразд, подумаємо, — буркнув Григорій Іванович і по-просив залишити у нього карту.

Лампа в кімнаті комбрига горіла до пізньої ночі. Голий палаючий лоб Котовського нависав над красномовною кар-тою. Лінія ворожої оборони була здатна ще задовго до бою внести сум'яття в душу будь-якої тямущої людини.

Григорій Іванович ніби наяву побачив генеральську ру-ку — білу, випещену, із старорежимним штабним олівцем. Безперечно, Перемикін розумів, наскільки зарвалася передова кавалерійська бригада. У порівнянні з його силами це була жменька відчайдушних людей, ведених неосвіченим фана-тиком командиром. Про розсудливість, слід думати, цей фа-натик не захоче й чути. Подовбавши скільки належить з гармат, він завзято кинеться у бій. (Генерал, як здогадувався Котовський, анітрішки не поважав командира знахабнілої бригади. Що ж, якраз це і може стати початком генеральської поразки).

По позначеній на карті залізничній колії біля Перемикіна повзали два бронепоезди, перекриваючи артилерійським вог-нем усі підходи до передових позицій. Спокусливою видавала-ся невелика ділянка біля озера Дубове, але там у селі Заріч-чя стоять дві важкі і вісім легких гармат. Звичайно, крити будуть картечню... Все приготовано для того, щоб бригада поклала тут свої ескадрони!

Вдарити б збоку, зайти непомітно, несподівано. Найкозир-ніший на війні хід! Нехай їх багато, не полічиш, але вони вже озираються на кордон, думають не наступати, а відступати... Чи багато їм зараз треба!

Стиснувши скроні, Григорій Іванович заплющив очі і так сидів хвилину, другу. В кожному бою віддаються два нака-зи — з того і другого боку. Один з них залишається невиконаним. Чий?.. На якусь мить привиділось, як до генерала вбіг переляканий начальник штабу, щось крикнув і обидва вони, покидавши все на столах, старечим підтюпцем побігли з приреченої кімнати...

Роздуми комбрига перервав Борисов.

Комісар вважав, що брати Проскурів силами однієї брига-ди ризиковано. Не секрет — противник з **чужим** днем стає

впертіший. Кожна програна битва наближає його до загибелі, отже, стійкість його зростатиме. Коли глянути на справу ширше, як любив казати покійний Христофоров, бригада вже досить показала себе. Якраз час виявити розсудливість, інакше одним кроком можна зіпсувати все.

Вислухавши, комбриг хмикнув і покрутив голоною головою.

— По науці міркуєш? Це добре. Все, як прикажчик, розклав... Та от ще яка наука є: не рівняти його з собою. Він, може, і думає, як би нам накласти і в хвіст, і в гриву, та от біда — кишка тонка! Повноцінності у ньому немає, повноцінності! Розумієш? По-науковому сказати: невідповідність задумів і можливостей. А тут ще Збруч під боком, порятунок. І от я так міркую: коли ми його наполохаємо гарненько, він чкурне, як заець. Ну що? Не по науці?

— Ризик, Григорію Івановичу!

— Звичайно, ризик. А як же у нашій справі без ризику? Хто, знаєш, не ризикує, той шампанського не п'є. Так у нас в Одесі казали.

Несподівано він потягнувся, вигнувся, солодко і відверто позіхнув.

— Що я тобі, Петре Олександровичу, гарантую, то це ось що: штанці у його превосходительства Перемикіна будуть вогкі. Сам побачиш, згадай потім мої слова!..

В сутінках, наприкінці дня 17 листопада бригада зупинилася в садах на околиці Проскурова. До мети залишався один кидок. Қотовський згадав, що в царські часи Криворучко відбував службу в Проскурові. Отже, місто йому добре знайоме... Викликавши командира полку, він послав його у розвідку.

— Тільки обережно, — наказав Григорій Іванович. — А то я тебе знаю.

Криворучко узяв з собою взвод бійців. У темряві перетнули залізничні колії, впевнено звернули у провулок. Криворучко зіскочив з сідла біля воріт невеличкої хатини. Тут жив його знайомий, робітник-залізничник.

Місто; як розповів робітник, забите штабами і обозами. Судячи з усього, напад у не чекають: йде загальна пиятика. Криворучко самовдоволено торкнув свого пухнастого вуса: його охопило передчуття великої удачі.

Наостанок він не втерпів і проїхав по центральній вулиці міста. Скрізь було повно підвід, коней. Ніхто не звернув на них уваги.

Повертаючись, на залізничному переїзді розговорилися із стрілочником. Він сказав, що на запасній колії стоїть новенький бронепоїзд «Запорожець». Повагавшись, Криворучко наказав бійцям розібрати колію. Тепер бронепоїзду не було ходу.

Вислухавши доповідь Криворучка, комбриг повеселішав. Не чекають!

Пізно вночі комбриг звелів осідлати Орлика — вирушив перевіряти варту. На обличчі начальника штабу співчутливе розуміння: коли в голові втома, найкраще ковтнути свіжого повітря.

— Григорію Івановичу, я з вами, — зголосився Борисов.

Заглиблений у свої думки, Котовський їхав мовчки. На півкорпуса ззаду тримався Борисов. За ними їхали ординарці.

Висів вищерблений ріжок місяця, паморозь висріблила землю. Діловито постукували копита коней.

Вдалині блиснула смужка озера, потім раптом на гребені пагорба позначилися кілька фігур вершників. Григорій Іванович повернув коня в куці. З сідел не злазили, чекали. Рідко спадали краплі з голих гілок.

Стало чути голоси вершників, і Черниш пошепки сказав, що це свої.

Комбриг пирхнув:

— По вітру чуєш? .

— По гвинтівках бачу. Козаки через праве плече надівають. Та й голос — Мартинов... Свої це, Григоре Івановичу. Певно, розвідка.

Комбриг, вдивляючись у вершників, що під'їжджали, не ворушився. Коли вершники порівнялися з кущами, Котовський торкнув повід і виїхав. Ті злякалися, руки смикнулися до шабель.

Черниш вгадав правильно — це поверталася розвідка другого полку.

Назад поїхали разом.

Від Мартинова було чути самогон. Спритний хлопець виправдовувався тим, що не міг відмовитися від частування.

— Вони нас, Григорію Івановичу, так чекають, так чекають, просто сил немає! Набідувалися люди.

Комбриг здивувався:

— А ти що, в самому Заріччі був?

— Аякже! Всі ми.

— Як потрапили?

— Та як Ісус Христос, по воді. Їх там, Григоріє Івановичу, якщо по озеру йти, хоч за поги бери. Ніхто й не пишув.

— Що ти кажеш?! І глибоко там?

— Ніскілечки! — розливався Мартинов, радіючи, що про самогон забуто. — Рідко де по пузо. В одному місці, напевно, з головою буде, так можна обійти. Я запам'ятав.

— Ага, ага... — І Котовський замовк, ні про що більше не запитував. Комісар, відчувши, що повідомлення Мартинова дало думкам комбрига якийсь несподіваний поштовх, так і не зібрався заговорити.

У штабі, зіскочивши з сідла, Григорій Іванович на ходу кинув Юцевичу, що йому негайно потрібен командир батареї, і пройшов до себе.

План комбрига був надзвичайно простий. Даремно його превосходительство чекає, що бригада, пострілявши з гармат, піде в лобову атаку. Зберігати людей маневром — це основне військове правило Котовський засвоїв міцно. Закупорившись у Проскуріві, генерал не врахував однієї дрібнички: озеро Дубове зовсім не є перешкодою для кавалерії. На карті воно має солідний вигляд, а насправді ж... І от через цю «хвіртку», яку Перемикін просто не додумався як слід зачинити, і треба завдати удару.

Юцевич, слухаючи, одразу ж поліз у карту, заморгав, заморгав, і обличчя його дсяяла радісна посмішка. Борисов подумки лайнув себе. Він чув розмову Котовського з розвідниками, але, признатися, йому й на думку не спало... Він одразу ж вирішив, що вирушить з ескадронами, призначеними для обходу.

Смисл задуманого комбригом маневру був у тому, щоб не дати противнику помітити кавалерію, що брестиме через мілководдя озера. Дуже важливо відволікти і батареї в селі Заріччя. Для цього, по-перше, буде організована показна атака з фронту, по-друге ж, — і якраз у цьому сіль — батарея Євстигнійовича висунеться без будь-якого прикриття і затіє артилерійську дуель, викличе ворожий вогонь на себе. Так, Євстигнійовичу буде не солодко, більше того, із своєю батареєю він, по суті, відверто приноситься в жертву.

Помовчавши, комбриг додав, що зараз прийде Євстигнійович і потрібно підтримати старого: не виказувати йому співчуття, не жаліти, нехай він піде на свій подвиг з вірою, що в цьому — єдиний шлях до перемоги з малою кров'ю для нас і з величезними втратами для ворога.

— Та-ак... — Юцевич щільніше закутався у шинель. — А хто в обхід?

Похмуро відвалившись від столу, комбриг відповів не одразу.

— Я думаю, Дев'ятий.

Юцевич, схиливши голову, обмірковував кандидатуру ескадронного. Що ж, старанний, наполегливий.

— У себе? — почувся басовитий голос за дверима.

Старий фейерверкер Євстигнійович ходив у затрапезному трофейному френчі, з нагрудної кишені постійно стирчав ріжок чистісінької хустинки, яка була потрібна йому, щоб махати своїм артилеристам: «Вогонь!»

Борисов знав, що комбриг завжди любив і виділяв свого командира батареї. Але дружба на війні — особливий вид людських стосунків, у першу чергу тут цінується надійність. Фронтового друга не будеш тримати в тилу, навпаки, йому — найвідповідальніше, найнебезпечніше завдання, тому що він не підведе, виконає, — надійна людина! Іноді Борисов думав, що вдавана черствість комбрига пояснюється якраз необхідністю тамувати в собі жалість і посилати у жорстокий бій найкращих своїх людей, бо вони краще від інших справляться з важким завданням.

Так було і зараз. Комбриг жалів Євстигнійовича і все ж таки послав його майже на вірну загибель, бо дбав не про одну батарею, а про всю бригаду.

Говорити мав Котовський, комісар і начальник штабу сиділи мовчки. Світло лампи різало втомлені очі, Григорій Іванович затулявся рукою. Розмова мала бути важкою.

— Батьку, — покликав він старого і запросив глянути на карту.

Євстигнійович подивився, прикинув подумки позицію.

— Щільненько, Григоре Івановичу.

— Ще б пак!.. Обдурити треба.

Старий з достоїнством розгладив вуса:

— А що? Постараємося. Не може бути, щоб не обдурили!.. Я скажу так, Григоре Івановичу, ось тут непогано б стати. Га? Дивись, йому нас не видно, а нам до нього доплюнути можна.

Висловлюючи свої міркування, старий фейерверкер ще ні про що не здогадувався. Григорій Іванович повільно похитав головою.

— Ні, батьку, ставати треба ось де.

Старий здивувався:

— Григоре Івановичу, та який же дурень... Зіб'ють за милу душу!

— Зіб'ють, — погодився Котовський. — Проте треба.

Він дивився скорботно, але твердо.

— Он воно що! — промовив Євстигнійович і, починаючи здогадуватися, озирнувся на комісара і начальника штабу, які досі не зронили жодного слова. Ні той, ні другий не опустили очей. Старий артилерист усе зрозумів і сховав погляд під бровами, ніби вже зараз прикидаючи, як йому і його людям буде в цьому самовбивчому бою.

Він уперся рукою в стіл, підвівся.

— Коли ставати?

— Зараз, — сказав комбриг. — Поки темно.

Здається, у таку хвилину не гріх би й обійняти старого, сказати йому щось підбадьорливе, душевне, і Борисов чекав, що комбриг так і вчинить. Але той не поворухнувся.

У супроводі Юцевича старий артилерист вийшов з кімнати. Прикривши долонею очі, комбриг залишився сидіти, як сидів.

Комісар роздумував про те, що в правій кишені старий носив хустинку, в лівій — партквиток. Недаремно Борисов з самого початку своєї роботи звернув увагу, що серед вбитих і поранених надзвичайно високий процент комуністів. Нічого дивного не було: ці люди завжди опинялися там, де важче, і недарма будь-який противник, довідавшись, що за бригада стоїть перед ним, всіма силами намагався розвідати не тільки кількість клинків і кулеметів, а й процент комуністів в ескадронах.

— Гришо, — покликав Борисов, — я до Дев'ятого.

Певно, нічого іншого Котовський і не чекав, він не змінив своєї пози.

— Дивись там за ним. Квапити не квап, але стояти не дай. На скільки діда вистачить?.. Треба встигнути.

— Постараємося.

Потім увійшов Юцевич:

— Григоре Івановичу, вони йдуть.

У похмурому осінньому світанку розрізнялися фігури їздових, форкали упряжні коні, стукотіли колеса на підмерзлих купинах, раз чи два дзенькнули піхви об стремено.

З ганку штабної хати комбриг дивився услід валці, поки на фоні світліючого неба не зник останній силует.

Гахнув перший залп, снаряди, вкручуючись у повітря, полетіли в світанкову імлу і здибали фонтани землі на городах села. Противник із Заріччя почав відповідати квапливо, нервово.

Сидячи верхи на Орлику, комбриг не відривав від очей бінокля. На пагорбі, де виставилася батарея Євстигнійовича, почали спалахувати зеленкуваті вибухи. Противник крив бризантними снарядами.

— Гине дід, — зітхнув Скутельник, уловлюючи, що батарея відповідає все рідше.

Котовський за ланцюжок виловив годинника: чи скоро вони там?

Аж ось далеско-далеко почулося переливчасте: «Ура-а!..» Комбриг заквапився, запихаючи годинника.

— Все! Молодець дід!

Коли він в'їхав на пагорб, персораний снарядами, Євстигнійович лежав, прихилившись спиною до колеса розбитої гармати. Кулаком із затиснутою хустиною він упирився в землю, ноги порізно. Осколок снаряда розпанахав старому живіт.

У мішанині мерзлого чорнозему валялися шматки одягу. Вбиті лежали обличчям до землі — жива людина ніколи так не ляже.

Через силу старий фейерверкер підвів голову і знову впустив її на груди. Життя йшло від нього.

Комбриг схопив старого за плечі і поцілував у неголену забруднену щоку. Ноги Євстигнійовича в розбитих чоботях витягнулися, він повалився на бік, головою в землю.

З пагорба було видно дим на міських околицях, бій ішов уже на вулицях Проскурова. З боку вокзалу в небо зметнулися язики полум'я. На коліях горіли два ешелони. Вибух лунав за вибухом. Впала водонапірна башта, горіло депо.

Битва тривала недовго. Генерал Перемикін не вживав заходів у відповідь на обхідний маневр, розгубившись, він більше не думав про опір. Усе, що відбувалося після удару Дев'ятого, було вже не справжнім боєм, а добиванням.

Бійцям, які увірвалися на порожні вулиці Проскурова, здавалося, що місто вимерло. Перед будинком готелю Дев'ятий зіскочив з коня. Бійці ломилися у зачинені двері. Чути було, як всередині готелю бігають по коридорах.

— А киньте-но кілька гранат! — наказав Дев'ятий.

Вибух розтрощив двері.

— Бігом на поверхи! — крикнув Дев'ятий. — Двері ламай. Усіх затриманих зганяйте вниз.

Переляканий лакей повідомив, що в готелі жили самі офіцери.

— Тут що? — запитав Дев'ятий, вказуючи на нещільно причинені двері.

Лакей зігнувся в поклоні.

— Буфет-с!

— Еге!

Ескадронний крякнув і вдарив ногою у двері. Очам його відкрився цілий іконостас різнокаліберних пляшок. Видно одразу, що пани офіцери у випивці собі не відмовляли! За спиною ескадронного почувся тихий захоплений свист. Дев'ятий озирнувся і пізнав Мамаєва. Очі Мамаєв блищали, він ніжно споглядав трофейне добро.

Дев'ятий витяг шаблю і тупим кінцем став бити по пляшках. Задзвеніло скло, вино хлюпнуло на підлогу, під ноги. Мамаєв спочатку застогнав від такого свавілля, потім вискочив уперед і, розкинувши руки, загородив собою останню полицю.

— З глузду з'їхав! — закричав він. — Залиш хоч пораненим!

Ескадронний подумав і вклав шаблю в піхви. Він наказав лакею зачинити буфет і нікого не впускати.

У номері «люкс» на столі знайшли недописаний лист. Тут жив сам генерал Перемикін. Він утік, не встигнувши закінчити листа Савинкову.

«...Моя думка — справа наша програна безнадійно. Клята петлюрівська голота драпає як попало, не приймаючи жодного бою. Котовський доймає нас, як і раніше; цей каторжник буквально всюдисущий. Правда, командир Київської дивізії генерал Тютюнник недавно хвалився, ніби пощипав Котовського під Дубровкою, але я думаю, що цей жовто-блакитний вискочка і бандит, як завжди, бреше і все було якраз навпаки...»

— Під Дубровкою? — здивувався Юцевич і покрутив листа. — Звичайно, бреше!

Комбриг, довідавшись, що у Проскурові був сам Петлюра, але встиг дременути в останню хвилину, з досади ляснув себе по боках:

— Ну чи не змія, га?

— У Волочиську накриємо, — впевнено пообіцяв Юцевич.

З Волочиська, останньої прикордонної точки, доходили відомості, що в місті панує метушня. Залізничники, за згодою поляків, квапливо перешивали колію, поспішаючи вивести за річку бронепоезди і ешелони з майном, через Збруч наводили два понтонних мости.

21 листопада Петлюрі доповіли, що кіннота Котовського за сім верст. Кілька міністрів кинулися тікати і під Гусятином перейшли польський кордон. Щоб не потрапити у полон, Петлюра залишив свій особистий поїзд і подався за Збруч пішки.

Бригада Котовського наближалася до Волочиська на плечах втікачів. Два бронепоїзди прикривали панічний відхід швидким артилерійським вогнем.

Довідавшись, що через наведені мости пливе в Польщу різноманітне військове майно, скупуватий Криворучко схопився за голову:

— Скільки добра втрачаємо!

Останні п'ять верст полк пройшов галоном.

Через Волочиськ бригада промчала не затримуючись. В особистому поїзді Петлюри валилися розкриті валізи, на столі пара піднімалася від тарілок з супом.

На річці, на незміцнілій кризі, зблискували клички, в ополонках плавали коні, люди. На мосту козаки осавула Яковлева, розчищаючи шлях, рубали обозних, скидали підводи.

Коли Криворучко на своєму білосніжному Кобчику в супроводі розгорнутого штандарта бригади піднявся на високий, уже польський берег Збруча, його зустрів прикордонний офіцер, козирнув і солодкою посмішкою нагадав, що між Польщею і Росією існує мирний договір. Криворучко повернув коня, але Мамаєв не втримався, крикнув:

— Куди Петлюру поділи, сволота?

Вночі підпийлий Мамаєв виліз на берег Збруча, стрельнув з карабіна і закричав у темряву:

— Громадяни петлюри, досить воювати з братами робітниками, давайте краще воювати з буржуями!

За річкою стояла німа, могильна тиша. Мамаєв постояв, прислухаючись, але відповіді не дочекався.

Наказ начальника 45-ї стрілецької дивізії

«Кавбригада... т. Котовського знову здійснила нечуваний акт і знову внесла у свою чудову історію героїчну сторінку; в ніч з 17 на 18 листопада кавбригада після двох упертих боїв взяла серйозний стратегічний пункт і базу білогвардійської сволоти — м. Проскурів, порушивши зв'язок і плани білих... 45-та дивізія, яка завжди з захопленням дивилася на своє дітище, від імені служби дякує комбригу кавалерійської т. Котовському, який відважно веде на величезні перемоги свою маленьку бригаду, яка складається з залізних бійців. Увесь комсклад і червоноармійці, славна червоноармійська сім'я

45-ї стрілецької червонопрапорної дивізії, пишається своєю героїчною кавалерією.

Начдив і воєнком
Якір».

Наказ із штабу дивізії надійшов по прямому проводу. З бланком у руці Борисов вийшов з апаратної і запитав, де комбриг. Йому сказали, що Котовського бачили на першому поверсі в більярдній.

Штаб бригади зайняв ліве крило другого поверху готелю. У решті номерів розташувалися червоні командири. Готель гув, як вулик. У вестибюлі навколо величезного фікуса, попованого вибухом, ходив Слива, торкав поранене листя, тиснув палець у діжку з землею. Біля нашвидкуруч збитих дверей стояв вартовий з шаблею і карабіном. Побачивши Борисова, який збігав по килимовій доріжці, вартовий взяв прихилений до стіни карабін у руку.

З більярдної кімнати чулося клацання куль. У дверях і вздовж стіни стояли глядачі. Грали Котовський і маркер, розв'язний чоловічок у жилетці з золотим ланцюжком. Маркер називав комбрига по імені — вони були знайомі по Одесі.

— Ні, ти поглянь, що він робить! — скрушно казав Котовський, дістаючи забиту кулю і виставляючи її на полицю.

— Гришо, — манірно відповідав чоловічок, походжаючи навколо столу, — ви ж мою руку знаєте.

Він трохи кокетував і хизувався бездоганим ударом.

Чекаючи на свою чергу, комбриг натер кий і пальці лівої руки грудочкою крейди. Попробував, як ковзає кий, розстебнув комір гімнастерки. Потім зняв ремінь з маузером, озирнувся, кому б віддати, і побачив Борисова.

У руці його він помітив бланк і стурбовано запитав:

— Щось термінове?

— Ні, нічого. Потерпить.

— Тоді я дограю.

Лзарт більярдистів був недоступний для Борисова — він мало розумівся на цій грі, — але цікаво було спостерігати професійні приготування комбрига, всі його звички бувалого завідника більярдних. От уже ніколи б не подумав!

Оглядаючи розсипані по всьому столу кулі, Григорій Іванович зі смаком посміхнувся:

— Тек, те-ек-с... Що, Петре Олександровичу, ризикнемо, ні? Можна партію закінчити.

Куля, на яку позирав Котовський, була важкою, маркер, спираючись на кий, як на спис, лукаво під'юджував:

— Хто не ризикує, Гришо, той не п'є шампанського...

— ...і не сидить у в'язниці! — закінчив Котовський, повністю зайнятий вивченням куль на зеленому полі. — Гаразд, будь що буде! Коли я цю кулю зроблю, решта — насіннячко.

— Сміливість міста бере! — схвально вставив маркер.

Знову натираючи кий крейдою, Григорій Іванович не зводив очей з наміченої кулі. Повільно відклав крейду, обережно стукнув кием об борт столу, струшуючи неіснуючі крихти, і з крестанням похилився на борт, задираючи ногу.

— Ех, старість — не радість! — поскаржився він і раптом коротким різаним ударом із скреготом увігнав кулю в лузу.

Із засмученим виглядом маркер пішов діставати кулю.

— Пізнаю вашу руку, Гришо. Цьому удару заздрив сам Мотя Рубінштейн. Я вже не кажу про Мишу Япончика, царство йому небесне. З таким ударом ви мені повинні давати фору два хрести і п'ятірку зі столу. Не менше!

Поставивши кий, Котовський обтрусив руки.

— Наступного разу.

Борисов простягнув йому ремінь з маузером.

— Гришо, пропоную на інтерес, — наполягав маркер.

В цей час у дверях більярдної з'явився обурений Криворучко.

— Григоре Івановичу, — загув він, — насилу відшукав!

— Тихо, тихо, — Котовський повернув його за плечі, підштовхнув. — Пішли звідси.

Обурило Криворучка ось що: за розпорядженням «батьків міста» всім будинкам розпусти Проскурова протягом п'яти днів наказувалося працювати безплатно і тільки для червоноармійців.

— Григоре Івановичу, вони там усю бригаду позаражають. Я сказав усі ці будинки позакривати і дівок розігнати нагайками.

Застібаючись, комбриг проминув вестибюль, почав підніматися по сходах.

— Закрити — правильно. Тільки куди ти їх розженеш? Знову ж у місто!

— То що з ними робити? — кипів Криворучко, ідучи слідом за комбригом по вузькому коридору. — Я всіх своїх попередив: кого прихоплю — нехай не ображаються!

— Можеш додати ще й від мене!

Розчинивши двері, Григорій Іванович пропустив поперед себе комісара і командира полку. Криворучко, знімаючи, став упиратися, тоді комбриг обійняв його за плечі і вштовхнув силою.

— Сильний який, чорт! Не зіпнеш.

Після виграшу він був настроєний благодушно.

Назустріч їм підвівся Юцевич. За широкими вікнами сяяв сонячний морозний день, який здавався особливо яскравим після темного готельного коридора. Начальник штабу повідомив, що бригаді наказано вирушити в район містечка Кун для боротьби з бандитизмом. Штаб дивізії перебирається у місто Гайсин.

— Я готую необхідні розпорядження.

— Ну от і всі клопоти! — сказав комбриг і підморгнув Криворучкові. — А ти розійшовся: розігнати, нагайками! Без нас цим займуться.

З наказу Революційної Військової Ради Республіки...

«м. Москва

30 грудня 1920 р.

...Нагороджуються Почесним Революційним Червоним Прапором за відзнаки у боях з ворогами соціалістичної батьківщини:

Кавалерійська бригада 45-ї стрілецької дивізії...

Заступник голови
Революційної Військової Ради
Республіки

Е. Склянський

Головнокомандуючий всіма
збройними силами Республіки

С. Каменєв»

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

— Одчепись, гріх! — Слива замахувався на Мартинова віжками і відхилив голову, щоб той не зірвав бриля.

— Чуєш, Миколо, чутки є, ніби скоро голови навчаться переставляти.

— От тобі лафа! А то з цією макітрою ти нікуди.

Молодий здоровий регіт примусив Котовського отямитися. Коні йшли ступою. Поруч, трохи попереду, їхав і озирався Борисов. Григорій Іванович посміхнувся:

— Петре Олександровичу, чого крадешся? Йди ближче.

— Дивлюсь я, Григоре Івановичу, день який гарний! — бадьоро заявив Борисов під'їжджаючи.

Задерши голову, комбриг подивився вгору, заплющив око: так, день розгулювався, вже розгулявся...

— Зверни увагу, Григоре Івановичу, люди майже цілком управилися.

На луках, там і тут, стояли акуратні стоги. Комбриг зітхнув:

— Петре Олександровичу, помітив, ні: тільки випадає спокійніша хвилина, бійці так і кидаються — що б зробити. Хоч городик який перекопати, хоч колодязь почистити! Руки сверблять справжнім ділом зайнятися. А я вчора вийшов — дощик якраз пролив. Зачерпнув землі — і, знаєш, пахощі: голова обертом! Вік би не нанюхався, слово честі!

— Закінчується війна, Григоре Івановичу. Ще трохи — і за землю візьмемось.

— Хто візьметься, а хто й ні, — з жалем промовив комбриг. Борисов підтвердив:

— Тебе, я думаю, Григоре Івановичу, обов'язково залишать у кадрах. Ескадронних залишать. Ще декого... Відпустити будуть таких, як «чудо медицини». — Він показав на Сливу, з якого Мартинов все-таки примудрився зірвати солом'яного бриля.

Подивившись, як попереду із сміхом пустують безтурботні бійці, комбриг опустил голову. Перспектива залишитися в кадрах була йому не до душі.

— Ти думаєш, хочеться? Я ж агроном.

— Комусь же й вартувати треба! — заперечив Борисов.

— Так, вартувати... — Комбриг знову замислився. — Знаєш, не йде у мене цей Матюхін з голови. Сидить і сидить! Може, відстанемо та викупаємося, га? А заодно і... Думка, розумієш, одна крутиться, не знаю — вийде що, не вийде? Обміркувати треба. Ні про щось більше думати не можу!

Радіючи пропозиції, Борисов з готовністю погодився:

— Григоре Івановичу, про що може бути мова!

Вони відстали і повернули до річки.

Розбігшись по піску, комбриг витягнув уперед руки і шумно шубовснув у воду. Через кілька метрів виринув, відфоркуючись, і поплив на другий берег. Від голови по обидва боки потягнувся трикутник збуреної води; в підмитий берег захлюпотіла дрібна хвиля.

Борисов купатися не поспішав. Стягнувши верхнє обмундирування, він залишився в самій білизні, босою ногою попробував воду і зіщулився. На тому березі Котовський уже вилазив на відмілину, блищав тілом. Тоді, не знімаючи білизни, комісар забрів по коліна, по пояс, ще повагався, утримуючи лікті над водою, і раптом занурився з головою. Сліпе, обліплене волоссям обличчя його виринуло на середині річки. Він при-

брав з очей волосся і, викидаючи мокрі рукави, почав хрестити річку широкими саженками.

Поки комбриг, здригаючись тілом і здуваючи з носа краплі, підгрібав до грудей і під боки гарячий сипкий пісок, Борисов по-господарськи виправ білизну і розклав її сушитися. З білизою у бригаді було сутужно, як приїхали — без зміни.

На тому боці почувся тупіт, вереск, — ескадрон Скутельника як узяв галопом від села, так з розгону і влетів у річку. Вода одразу закипіла. Бійці, сидячи голяком на конях, запливали на середину, зісковзували і пливли поруч, тримаючись за гриви і заспокійливо покрикуючи. Коні лякалися глибини, хропіли, притискали вуха, але, ставши ногами на тверде, виходити з води не поспішали. На березі сміх, метушня — перуть, обсипаються піском.

Мружачись від блиску, Григорій Іванович сів і струсив з грудей і живота пісок. Свербіли темні обручі на кистях і кісточках — незмивні сліди від кайданів. Борисов, як мале дитя, м'яв жменями мокрий пісок з мулом і захоплено будував чи то башту, чи то терем. Волосся звислося, коліна стирчать...

Над річкою дзвеніли голоси і сміх. Налітав вітерець і шарпав розвішану на куцах білизну.

Потираючи кісточки, Григорій Іванович здалеку поглядав на бійців. Крики, радісна колотнеча мимоволі викликали думки про те, що, може, саме такого от ясного літнього дня, в блиску води і сонця, ці молоді життєрадісні тіла ще буде рвати шрапнель, навиліт пробивати свинець з кулемета, розтинати старанно нагострена шабля. На війні без втрат не можна обійтись, він це знав дуже добре, і кожного разу усвідомлення одержаної перемоги отруювалося думкою про загиблих бійців, яким уже ніколи не зайняти свого місця у строю бригади. Це, напевно, для генералів у високих недосяжних штабах число втрачених солдатів — одна бездушна цифра, для нього ж кожний вбитий був живою людиною з іменем, обличчям, звичками.

Обмірковуючи роль начальника антоновського штабу, який дістався йому в руки, Григорій Іванович ось уже котрий день підряд прикидав і так і сяк. Колишній штаб-капітан, який заслужив своє дворянство на фронті, за хоробрість, тримався спокійно, без догідливості. Григорій Іванович знав, що при всій неприязні до антоновського оточення Матюхін загравав з Ектовим, сподіваючись переманити його, військового спеціаліста, на свій бік. Цікаво, чи не запідозрить він недобре, довідавшись, що Ектов, який поїхав у Москву на з'їзд, раптом з'явиться живий і неушкоджений?

Думка про використання колишнього начальника бандитського штабу розвивалася в такому приблизно напрямку: московський з'їзд, інструкції, обіцянка підтримки, потім кружне повернення у Тамбов через, скажімо, той же Дон, де все ще неспокійно від багатого козацтва, і ось поява, пошук тих, хто вцілів після Бакур. Ніби все складалося гладенько і прийметься без підозр... Але якщо Ектов повертався через Дон, то, найшвидше, не один, а, скажімо, з якимсь Фроловим, військовим старшиною, тим більше, що про допомогу Фролова всі вуха продзижчав сам Аптонів...

Думка про загін військового старшини, який нібито вцілів після розгрому козачого повстання, Борисову сподобалася. Справді, відбилися і тепер ідуть на з'єднання з Матюхіним. Ордою воно веселіше і воювати, і помирати. Але от питання: у якій кількості «прорветься» з Дону загін Фролова? Полк, два? Може, ціла бригада? І ще, мабуть, найголовніше: чи надійний Ектов, чи не здригнеться в останню хвилину, не зірве словом, рухом увесь вибудований план?

Сумніви у щирості Ектова непокоїли і Котовського. Зараз він ніби й розкався і обіцяє, але біс його знає, що спадє йому на думку, коли він знову опиниться у лісі, серед своїх?

— Ризик, звичайно, є, — промовив Борисов і, згадавши щось, усміхнувся: — Але хто не ризикує, той не п'є шампанського!

— Та-ак... — з ледь помітною посмішкою протягнув Котовський.

— Але з іншого боку, — міркував Борисов, обома руками приминаючи пісок і дбайливо зводючи огорожу навколо башти, працював, старався, віддмухував з очей волосся, — з іншого боку, я міркую так. Який йому резон обдурювати? Що він виграє? Вирок йому — розстріл. А так — житиме, дружина, дочки. Та й не дурень же він останній, бачить, що все до завершення йде... Ні, Григорє Івановичу, моя думка: не обдурить.

Схиливши голову, Котовський задумливо пересипав пісок з руки в руку. Очі його після купання червоні. Сліпить усе яскравіше вода, ріже сонце. Ескадрон з того берега подався в село.

— А Матюхін? Клує, думаєш?

— Матюхін?.. — Борисов помилювався своєю спорудою з піску, потім без найменшого жалю пхнув ногою і повалився на спину, заклав руки під голову. — Адже йому теж великого вибору немає. Він зараз кожному повинен радіти. А тут — ці-

лий загін!.. Думати, звичайно, ще треба, але не клонуту він не зможе. Постав себе на його місце. Ну?

— Попався б він мені! — Котовський стукнув по коліну.— Ух, попався б!

— Попадатися йому немає рації!

Борисов підвівся, почав перевіряти, чи висохла розкладена на піску білизна. Натільну сорочку розіп'яв на руках, подивився на світло. Запитав:

— Ти Ектова ще не брав на відвертість?

— Ні. Поки що.

— А чому? Торкни, спробуй. Мені здається, він уже досить намовчався. Дивись, розбалакається. Одразу все видно стане.

— Сміття, думаю. Нічого хорошого.

— Жити все одно хоче!

— Жити вони хочуть, усі хочуть! — з незрозумілою злістю процідив Котовський і похмуро підвівся на ноги. Оглядаючи себе, здивувався, зашипнув на животі складку і відтягнув.

— Петре Олексійовичу, не товстію, га?

Борисов заспокоїв його:

— Та ні...

— Нічого, кінчимо ось з Матюхіним, на гімнастику натисну. А то занедбав. Мені вже Черниш дорікнув: «Ти, — каже, — Григоре Івановичу, навіть їсти почав, як кінь, — стоячи...»

— На ходу, все на ходу, — підтвердив Борисов, збираючись.

Поки він згортав просохлу білизну, комбриг енергійно потягнувся, кілька разів міцно зігнув руки в ліктях.

— А що, Петре Олександровичу, якщо зазирнути вперед: згадають нас коли-небудь, не згадають? Як думаєш?

Сидячи навпочіпки, комісар з цікавістю підняв голову. По обличчю комбрига блукала мрійлива посмішка.

— Повинні б, — висловився Борисов.

— А що, ми все-таки нічого були люди, га? — помовчав і сам собі відповів: — Будь здоров!

Потім, глянувши на здивоване обличчя Борисова і ніби розкаюючись у хвилині несподіваної задушевності, уривчасто запитав:

— Ну, висохло твоє барахло, ні? Пливемо!

Знову залишаючи на піску глибокі сипкі сліди, він побіг і шубовснув у воду.

Борисов поплив на боці, тримаючи у витягнутій руці випрану білизну.

На березі вони вдяглися. Розніжений купанням, Борисов хотів іти в село розперезаним, щоб відпочивало тіло, проте Котовський, посапуючи і задираючи підборіддя, застібнув тісний комір, зашморгнув широкий з тріщинами ремінь, і Борисову нічого не залишалось, як зробити те ж саме. Обидва одразу ніби влилися у форму, з тією вишуканістю в осанці і рухах, яка виробляється у військових командирів звичкою відчувати на собі тисячі й тисячі очей, а самому не дивитися ні на кого окремо, щоб не бігали очі, не крутилася голова.

На прогулянки арештованого виводили пізно вночі. Цілі-сінькі дні він був у приміщенні, під охороною, віч-на-віч з двома мовчазними латишами у шкірянках.

В селі Мідному штаб займав великий будинок на два поверхи. Внизу, де раніше розташовувалася крамниця, була комора з окремим входом з подвір'я. Тут ні латиші, ні арештований нікому не впадали у вічі.

Вдень їх взагалі ніхто не бачив.

У низькому віконці, незважаючи на пізню годину, горіло світло. Пригнувшись, Григорій Іванович зазірнув і здивувався: обидва латиші і арештований меланхолійно шльопали картами. Судячи з усього, гра йшла в підкидного дурня. Двоє задумливо підкидали карти, третій ліниво бив. Ніхто не промовляв жодного слова. Кивок головою — і відбиті карти набік, всі троє по черзі лізуть у колоду.

Впізнавши комбрига, який зайшов у кімнату, латиші збентежено підхопилися: не за ділом застав! Поправили шкіряні кашкети, обсмикнули ремені, один схопив зі столика карти і сунув у кишеню тужурки.

З порога, причинивши за собою оббиті залізом двері, Григорій Іванович пильно втупився в арештованого. Ектов стояв з опущеними руками, з виразом терплячої покірності на бородатому обличчі. Конвоїри один за одним непомітно вислизнули з приміщення.

Гасова лампа з тріснутим склом стояла на хиткому, збитому з дошок столику. Григорій Іванович поспробував столик рукою, переставив лампу і, опустившись на табуретку, кинув ногу на ногу.

— Я забуваю вас запитати, — почав він таким тоном, ніби продовжуючи ненадовго перервану розмову. — Адже ви, здається, дворянин?

Арештований, дивлячись собі під ноги, ухильно стёнув плечима:

— Так вийшло.

Суконні заношені штани висіли пухирями на колінах, і зовсім безглуздим здавався армійський ремінь на селянській кошоворотці. Піджак лежав згорнутий на голій лежанці, певно, він підкладав його під голову.

— Значить, перший у поколінні, — промовив Григорій Іванович і потарабанив пальцями. — Хутір мали, наймитів?

— Дозвольте мені перш за все сісти! — з несподіваним роздратуванням сказав Ектов і, не чекаючи відповіді, ногою підсунув табуретку.

Вивчаючи співбесідника, Григорій Іванович не переставав похитувати ногою. Роздратування колишнього штабс-капітана було якраз бажаним, — у спокійному стані людина, як правило, багато не скаже, побоїться. А для задуманої комбінації хотілося б знати, що в арештованого на душі і в думках. Все-таки від цього залежало багато чого, коли не все.

— Самому, мабуть, важкувато доводилося? Хутір, господарство. Руки потрібні.

Певно, штабс-капітан здогадувався про наміри Котовського.

— Ви в кожному ладні бачити кровопивцю! — жовчно посміхнувся він і опустил лисіючу голову, затис між коліньми кулаки.

Потріскувала лампа, у прочинені двері задувало з волі.

— Бібліотеку, я чув, зібрали?

— Так, дещо є. Вечори довгі, робити нічого. До того ж, як ви знаєте, у мене три дочки.

— Незаміжні?

— Коли було?

— Та-ак...

Знову помовчали.

— Знаєте, недавно я їхав з Москви, був у справах. Трапилась у вагоні книжечка про Распутіна. Теж робити нічого — погортав. Цікаво.

— Що там цікавого? — скривився Ектов і ще міцніше стис коліньми кулаки. — Ганьба. Суцільна ганьба! Династії, нації — що завгодно!

У Котовського вражено підскочили брови.

— А нація при чому?

— Все при чому! — відвернувся Ектов і почав терти обличчя, щоб прогнати роздратування і підбадьоритись.

Нудне чекання кінця виснажило Ектова до краю. Він ніяк не міг зрозуміти, для чого його сюди доставили. Для Антоно-

ва? Але ж він покійник! Учора ввечері його водили нагору, сьогодні Котовський сам спустився вниз. Вчорашня розмова нічого не роз'яснила колишньому штабс-капітану. Комбриг розпитував про оточення Антонова, про бази повстанців у лісі. Придивлявся він до нього, чи що? «І про Матюхіна розповідати?» — запитав Ектов. «А чому б і ні?» — відповів Котовський. Перебираючи пальцями в неохайній бороді, що відросла за час ув'язнення, Ектов підкотив очі, викликаючи у пам'яті кремезну фігуру командира Хитровського полку. Що він міг сказати про Матюхіна? Гонористий, непоступливий. Мріяв сам зайняти місце Антонова, тому постійно конфліктував із штабом. Остання сварка відбулася через трофеї, захоплені в курсантів. Антонов зажадав здати усе трофейне майно. Матюхін чванькувато відповів: «Добудь сам!»

Ні вчора, під час розвідувальної розмови нагорі, ні раніше Ектов не намагався сподобатися, здатися кращим, ніж є насправді. Мовляв, який є, таким і беріть! Якщо, звичайно, потрібен...

Він розумів, що його промацують запитаннями, повертають і так і сяк, приміряючи для якоїсь невідомої справи. Що ж, дивіться, мацайте, ось я перед вами весі!.. Поворот розмови на Распутіна був для нього полегшенням. Тут остерігатися нічого. На фронті, в окопах, офіцери як могли матюкали і фанатичного мужика, і стерву царицю, німкеню, і безвільного мужичка царя. У нього, дурня, таке робиться під носом, а він не бачить! Та як же йому управляти Росією, коли він у своїй сім'ї не може навести ладу!

Проте розправу з Распутіним штабс-капітан вважав великою помилкою.

— Поки Распутін був живий, він правив за козла відпущення. Всі невдачі можна було звалювати на нього. І звалювали! І в це вірили! А не стало його— хто тепер винний?.. Царю треба було берегти Распутіна.

Захопленість, з якою штабс-капітан викладав перед ним свої наївні думки, викликала у Котовського мимовільну посмішку. Сліпота, дивовижна сліпота! Царизм, як одяг, що спорохнів на плечах, треба було не зберігати, а швидше скидати! Хіба стримав би якийсь Распутін народний гнів? Адже досить було народу розігнутися і ворухнути плечем...

Настала черга гасити посмішку Ектову.

— Бачите, — промовив він, із зусиллям переборюючи обережність. — Я, якщо дозволите, не погоджуся. Коли надійшло повідомлення про вбивство Распутіна, я був у театрі. То що ви думаєте? Весь зал підвівся і зажадав виконання гімну. Гім-

ну! — значуще додав він і замовк, вважаючи, що про смисл цього факту співбесідник здогадається сам.

— Ну і?.. — підштовхнув Котовський, не розуміючи, що тут значного.

— Я хочу сказати, — з небажанням пояснив штабс-капітан, — що цьому самому народу завжди потрібен цар-батюшка. Хороший чи поганий, але потрібен.

«Ага!» — із задоволенням відзначив Котовський.

Учора полонений тримався більш насторожено. Відповідаючи на короткі запитання, він підбирав слова ретельно і потай, нагадуючи мужика, коли той нишпорить у гаманці, не виймаючи його з кишені, щоб не зазирнуло чуже нескромне око. Сьогодні ж говорив розкутіше. Зрозуміло, Григорій Іванович усвідомлював, що перед ним сидить противник, може, навіть ворог, нехай з вибитою з рук зброєю, та він не роззброївся у думках, у надіях на майбутнє. Але в цьому й була заковика: довідатися, що у нього сховано на самому дні? Перш за все стане ясно, чи підійде ця людина для задуманої справи, але якщо навіть і не підійде, то все одно нехай вийде із свого укриття, покажеться, розкриється.

— Цікаво, — запитав він, — скільки тоді в театрі було селян чи робітників? Не пробували полічити?

Невинне, здавалося б, запитання вдарило по хутірській премудрості штабс-капітана, ніби відточений клинок по сторчма поставленій лозині. Від незатишності Ектов засовався. Промовчати, ухилитися неможливо, але і вплутуватися, продовжувати небезпечно. Е, що буде, те й буде!

— Бачите, я шаную ваші переконання, але, дозвольте зауважити, не поділяю їх. Сподіваюсь, це не буде поставлено мені за провину? Я не вірю в державний розум мужика і цього вашого... пролетарія. Не осудіть, але не вірю! На мою думку, та й не тільки на мою, для керівництва великою, величезною державою не досить однієї, як ви її називаєте, класової ненависті. З ненавистю легко руйнувати. А будувати, творити? Держава, погодьтеся, чимось нагадує людський організм: Голова думає, а руки роблять.

— І роль голови ви відводите... — швидко наставив палець Котовський.

Кров ударила Ектову у вилиці.

— Вибачайте, але роль голови я відводжу дворянству. Що держава для мужика? Пустий звук. Ви ж самі переконалися у цьому і ввели продрозверстку. Не вийшло з мужика громадянина? Знадобилася сила?

— Ми ввели!.. — Котовський сердито смикнув головою. — Що за манера все валити на нас?

З тонкою посмішкою Ектов розвів руками:

— Дозвольте, але хто ж винайшов цю саму розверстку?

— Не більшовики.

— Відхрещуєтеся?

— Ще чого! До вашого відома, продовольча розверстка як надзвичайний захід відома давним-давно! Давним-давно!

— Не знаю, не знаю, — Ектов захитав головою. — Не читав.

— Значить, погано читали! Так от знайте: в Італії уряд ще в світову війну реквізував хліб у селян. Мало того, ввів загороджувальні загони по боротьбі з міщечництвом, прийняв закон проти злісних приховувачів хліба.

— В Італії, кажете?

— І не тільки в Італії! У Польщі, в Румунії... Голод, знаєте, не тітка!

Ектов зітхнув:

— Чого нам на них рівнятися? Вони досита і в добрі часи не їли.

— А у нас? А в Росії? Навіть дивно чути!.. Царський уряд, коли хочете знати, ввів розверстку ще перед Лютневою революцією. Он коли! Що, і цього не знали, не читали?

— Ну, уряд!.. Увів він розверстку, та тільки... на папері. На ділі, коли розібратись...

— А ми, — перебив Котовський, — ввели насправді. Ввели і здійснили. Ми все любимо доводити до кінця!

— Це так, — Ектов гірко похитав головою. — Це ми знаємо, переконалися.

— Про кого це ви — «ми»? — примружився Котовський.

— Як «про кого»? Про мужика хоча б. Про жителя сільського.

— Тільки не розписуйтеся за всіх! Не треба. Мужик на мужика не схожий.

Штабс-капітан піднісся духом і хитрувато, ніби зазираючи у шпаринку, глянув на свого співбесідника:

— Тоді навіщо ж вам така армія, дозвольте запитати? Навіщо така сила? Адже вся губернія у військах!

— Дивно... — Котовський стенив плечима. — Ви офіцер і про таке запитуєте? Адже це закон: плуг завжди під захистом меча.

— Хороший захист! На кого ж ви йдете з кулеметами? На мужика?

— На куркуля, — поправив Котовський.

— А хіба куркуль не мужик? Де та межа, яку ви проводите в селі? Невже вас не насторожило, що навіть у такого нікчемного вождя, як Антонов, за зброю взялося п'ятдесят тисяч чоловік? П'ятдесят тисяч! Що ж, усі вони, як ви їх називаєте, куркулі?.. Ні, Григорію Івановичу, ще не пізно усвідомити, що народ, та сама більшість, якою ви так любите козиряти, проти вас. Так, проти! І цьому ви бачите величезні докази! Величезні!

Висловлювався штабс-капітан гаряче, відкинувши чи забувши свою розсудливість. Григорій Іванович слухав, не перебиваючи, і ніби в такт словам похитував голоною головою. Дивовижно, як вони схожі один на одного, ці початкуючі хазяйки! Точно таким же пам'ятав він поміщика Георгія Стаматова, в якого після втечі з каторги працював управляючим по підробленому документу. Стаматов теж, як і цей ось, тільки призвичаювався до становища поміщика, власника з труднощами зібраного господарства, і дивився на світ насторожено, боячись, щоб не відшукалася сила, здатна зруйнувати завойоване ним благополуччя.

— «Величезні докази»... — неголосно повторив Григорій Іванович і почекав, чи не скаже співбесідник ще чогось. Ектов, дивлячись кудись убік, нерозкаяно звів брови, стиснув зуби: висловився, і все!

— Павло... здається, Тимофійович? (Ектов, усе ще напружений, ледь помітно кивнув). Ви праві, п'ятдесят тисяч в Антонова — сила. Проти нас навіть Петлюра мав менше. Але скажіть: куди ж вони тоді поділися, ці п'ятдесят тисяч? Були, були — і раптом їх не стало! Полягли у боях? Ви самі знаєте, що ні. Боїв у нас було не так уже й багато. Може, вони відступили разом з Антоновим? Теж ні. До Бакур в Антонова було всього кілька полків. То де ж вони, запитується, ці самі п'ятдесят тисяч? Крізь землю провалилися? Так?.. А-а, мовчите! От вам і відповідь на ваші «величезні докази». Даремно ви, панове, тишили себе числом цих самих мужиків. Збити з толку, обдурити можна не одну тисячу. Спробуйте втримати їх, переконати битися до кінця, померти за свою справу! А мужик виявився не дурний.

У дрімучій бороді Ектова уїдливо блиснули зуби.

— Пропаганда, виходить? Безкровний метод? За Марксом?

Піднявши підборіддя, Григорій Іванович з подивом оглянув співбесідника, ніби з'ясовуючи причину його раптової іронії.

— А ви що ж, хотіли, щоб ми захлинулися кров'ю, бродили у ній по коліна? На це був розрахунок? Не вийшло, панове хороші! Дурних, як кажуть, немає.

Не погоджуючись з поразкою, Ектов з силою стиснув кулаки в колінах.

— Значить, мало було — п'ятдесят тисяч! Мало! Самі ж сказали: до Бакур в Антонова залишилося кілька полків. А коли б з самого початку у нас було тисяч сто, сто п'ятдесят? Уявляєте, з якою силою ви зустрілися б під Бакурами?

З відвертим жалем Котовський згори вниз глянув на наїжачену постать штабс-капітана.

— Скажіть, як по-вашому: Денікін хороший генерал?

— Вибачте, судити не мені, — буркнув той, зіщулюючись ще більше.

— Але армію він підібрав хорошу? Про це ви можете судити.

— Армію? — Ектов не розумів, куди хилиться розмова. — Я вважаю, що хорошу.

— Ну от. І дисципліна у нього була відповідна, так? І озброєння. Певно, те ж саме у Колчака, у Врангеля...

— Що ви хочете сказати? — не витримав Ектов.

— Я хочу запитати вас як офіцера, як людину, яка знає, що таке війна: чому ж ми тоді розбили всіх їх ущент? І Денікіна, і Колчака... Та всіх! А били чим? Ось, — показав руки, — майже голими. Все у них було, а ми їх розбили! І розіб'ємо ще, коли поткнуться. Повірте мені! То куди вже там вашому Антонову. Було б у нього хоч сто тисяч — кінець один. Та ви й самі це розумієте. Себе ж навіщо обдурювати?

Опустивши лобату голову, штабс-капітан впер у груди бороду.

— То що тепер, — запитав, — ви з мужика хочете зробити комісара?

— А ви що, — в тон йому відповів Котовський, — хочете чисту сорочку та на брудне тіло?

— Але мужик працювати повинен, а не комісарити!

— Він буде працювати, це ми йому забезпечимо. Для цього й прийшли сюди... Вперед треба дивитися, Павле Тимофійовичу, а не назад. Уперед. Назад нехай покійники дивляться.

Не підводячи голови, Ектов про щось тяжко розмірковував.

— І ви сподіваєтеся, що мужик сам відкриє вам свої комори?

— Відкриє! — добивав його Котовський. — Останнє віддасть.

Запустивши пальці в бороду, штабс-капітан з сумнівом покрутив головою.

— Що? Не вірите?

— Одне скажу: безжалісні ви люди. Крові вам не жаль, от що. Лоше б на своєму поставити!

Котовський випрямився, на обличчі відбився гнівний по-див.

— А ви? Ви? Жалісливі, так? Чистенькі?.. Чистуни? — Встав, різко обсмикнув гімнастерку, звів назад усі складочки, — Животи розпанахувати, живими в землю... Діткам, пораненим... голови відкрчувати!

Злякавшись, Ектов загородився обома руками:

— Я до цього... ніякого відношення... можете повірити. Мене знають...

— Мовчіть краще! — У Котовського затремтіла щелепа, він стримувався з останніх сил. — Хто б говорив про кров... Мовчіть, я сказав! — і, повернувшись, вибіг з приміщення.

Конвоїри-латиші прогавили, коли комбриг піднявся до себе нагору. Лише побачивши тінь, що метлялася туди-сюди в запнутому вікні, вони схаменулися і побігли. Тривога виявилася даремною: арештований сидів у пригніченій позі, тримав голову в обох руках і не дивився на розчинені навстіж двері.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Лист Матюхіну від військового старшини диктував Ектов, лестоців не жалів і запевняв, що переборщити тут неможливо, — всі бандити надзвичайно охочі до солодкого слова. В посланні Матюхін називався «командуючим Тамбовськими селянськими військами».

«...Ми Антонова і за людину не вважаємо. Одна надія на тебе, Іване Сергійовичу. Ведемо з собою два полки — донський і кубанський. А решта війська йде слідом. Давай і ти своїх орлів, червоний Тамбов візьмемо з ходу... Хазяїна немає в Тамбовській губернії, крім тебе. Чекають міцної влади мужики. А там, дивись, на Москву підемо, на весь світ прославимосся...»

Відшукати Матюхіна збиралися через його брата, Михайла, колишнього начальника районної міліції, який переховувався зараз десь в одному з глухих лісових сіл у районі дії повстанських полків, які ще залишилися. Як явку Ектов указав віддалену заїмку багатого пасічника. Повезли лист «осавул» Захаров (військком другого полку) і «хорунжий» Симонів (взводний з ескадрону Кириченка).

На дорогу пішла перша половина ночі. Михайла Матюхіна знайшли швидко, підняли з постелі. Він довго крутив заклеєного листа, чухався. Нарешті буркнув: «Ну гаразд», — і пішов одягатися.

У темному нічному лісі Михайло почував себе як дома. Він вів упевнено, забираючись усе глибше в нетрі. Ніяких доріг тут не було, й інший заблукав би навіть удень.

Проминули невелику галявину з рештками розкиданого вогнища. Почувся собачий гавкіт, і перед очима виникла висока міцна огорожа. Михайло неголосно постукав у ворота, прислухався. Собаки за огорожею заходилися ще голосніше.

Почулося човгання кроків.

— Кого там бог дає?

Михайло неголосно відгукнувся:

— А ми до дідуся, з поклоном від дядечка.

Загримів засув. Захаров з Симоновим зіскочили з сідел, узяли коней за повід.

Прибулих зустрів могутній дід, зарослий бородою. Він пошепотівся з Михайлом, показав рукою, щоб заходили.

Собаки рвалися на прив'язі, хрипіли, ставали дибки.

З будинку вийшов заспаний хлопчина, тер рукавом очі. Старий сховався у сарай за конем, кинув йому на спину подушку з мотузьяними стременами.

— Давайте листа!

«Осавул» з «хорунжим» сподівалися, що на заїмці пасічника вони зустрінуться з самим Матюхіним. Виявилось, що бандит був значно обережніший і переховувався десь далі. Такий поворот справи не був передбачений інструкцією, але Захаров, не змигнувши оком, дістав з-за пазухи конверт.

Хлопчина вліз на саморобне сідло і виїхав за ворота. Через хвилину десь близько в лісі різким голосом прокричав болотний бугай.

Старий повів прибулих у дім, засвітив лампу, поставив на стіл частування: мед, молоко, два кусні хліба. Перш ніж сісти за стіл, «хорунжий» і «осавул» зняли головні убори і перехрестилися. Помітили: старий схвально перезирнувся з Михайлом.

— А що, — запитав господар, — правду кажуть, ніби Ленін вільну торгівлю оголосив?

Підставивши долоню, щоб не капнути, Захаров смачно відкусив хліба з медом.

— Та ходить брехня, — пробурчав він з набитим ротом.

— Видно, не брехня, — зауважив старий. — Раз Ленін сам сказав, яка ж брехня?

— А ти чи не торгувати зібрався? — під'юдив його Михайло.

Господар махнув на нього, як на набридливу муху.

— Не гавкай. Торгівля — сила життя для мужика.

Михайло образився:

— Дивись, — промовив він з погрозою, — проторгуєшся!

— А це нехай моя голова болить. Твоє діло... знаєш?

— Старий щкарбун! — скипів Матюхін і звернувся до прибулих: — Бачили, які у нас тут ще є? Багато з ними каші зварш?.. У-у, дочекаєшся, борода, самого на базар відведуть!

— Сиди ти... генерал! — І старий, відвернувшись від нього, почав розпитувати свіжих людей про життя і порядки на Дону. Обсмоктуючи пальці, Симонов відповідав, що життя скрізь однакове, — скрізь кепське.

Повернувся захеканий хлопчина, витяг із пазухи складеного в кілька разів папірця.

Беручи, Захаров запитав:

— Передати нічого не наказував?

— Все там, — відрубав хлопчина і поліз на піч.

Прибулі почали дякувати господарю за частування. Михайло пішов уперед, до коней. Спускаючись на подвір'я, «осавул» думав: усе поки що складається не так, як гадалося. Матюхін, судячи з усього, стріляний вовк, і дотягнутися до нього буде важко.

Назад з лісу Михайло вивів їх зовсім іншим шляхом.

— Коли відповідь? — запитав він, прощаючись.

— Наша справа доповісти! — і «осавул», недбало козирнувши, торкнув коня.

Наближався світанок, треба було поспішати.

У доставленому листі Матюхін призначив військовому старшині Фролову зустріч у селі Кобилинці, за кілька кілометрів від заїмки пасічника. Строк був указаний — через тиждень. В листі була коротенька приписка: «Остерігайтеся Котовського. Я про нього, собаку, начувся. Це бессарабський циган, хитрий і сміливий. Зграю підібрав собі, самі голово-різи.

Справа ускладнювалася.

— Ви не маєте права ризикувати, Григорію Івановичу, — сказав Ільїн.

Комбриг глянув на начальника штабу з-під прикритих повік:

— Це хто ж, цікаво, у мене його відняв?

По інтонації, по цій зверхній поведці видно було, що не в настрій.

Втрутився Борисов:

— Григорє Івановичу, не роби дурниць. З хлопців когонебудь можна послати. Маштаву відрядити — тільки радий буде.

Несподівано Котовський посміхнувся:

— Хто не ризикує, той не п'є шампанського!

— Облиш! — розсердився комісар. — Знайшов, коли жартувати... Врешті-решт подумай про Ольгу Петрівну. Мало їй, так тут іще...

Роздуваючи шию, комбриг погрозливо процідив:

— А ось цього, товариші хороші, просив би не чіпати! Так, не чіпати!.. — Від стримуваного шаленства тремтіла щелепа. — Помічники! Не бригада, а обоз. Коні нав'ючені, як верблюди, ніг не носять... Барахольники! До бісової матері! Залишити вівса на п'ять діб. Сухарі й цукор. І все! І ніяких! Сам перевірю!

— Погони потрібні будуть і лампаси, — зауважив Борисов, відриваючись від паперів. Його діловий спокійний тон примусив комбрига спіткнутися на півслові.

— Ну? — зупинився він.

— Я кажу, в обозі десь іще старий фроловський прапорець валяється. Пам'ятаєте, під Вендичанами дістався? Чорний такий... Треба у Криворучка понишпорити, у нього начгосп запасливий. Побий мене грім, але в них і на лампаси знайдеться! З минулого року цілу штуку кумачу затирили.

Зупинившись на півслові, Григорій Іванович слухав, стримуючи гнів. Комісар говорив і говорив, — хвилина була перебита. Шаленство комбрига зняло як рукою.

— А, пішли ви всі від мене!.. — промовив він і побіг до себе.

Комісар і начальник штабу з посмішкою подивилися один на одного. Ільїн виразно зітхнув і похитав головою. Він уже зрозумів, що з командиром бригади, коли він розкип'ятиться, краще не сперечатися. Нехай нагримає, нехай грюкне дверима і побіжить, — через кілька хвилин з'являється знічений, мучиться, тягне, в очі не дивиться. Тут йому треба допомогти — заговорити про яку-небудь справу, і він, приймаючи цю допомогу, одразу просвітліє. І — весь конфлікт, уся сварка. А в лоб — перестрілятися можна.

Спалах комбрига накопичувався з тієї хвилини, коли був прочитаний лист від Матюхіна. Бандит вимагав на зустріч головного, найголовнішого, і Григорій Іванович вважав, що ризикувати повинен тільки він. Зрозуміло, товариші почнуть умовляти його, пропонувати інші варіанти, а найнестерпніше—

жаліти Ольгу Петрівну, а разом з нею і його самого, натякаючи на недавнє горе. Тому він і зірвався, ледве Борисов, здавалося б, жалісливо, а насправді необдумано торкнувся болючого місця...

Ще в лікарні, біля постелі дружини, Григорій Іванович вирішив, що весь ризик з Матюхіним ляже цілком на нього. Тоді він нічого не сказав Ользі Петрівні, теж пожалівши її, хоча завжди вважав, що становище дружини військового багато до чого зобов'язує. А втім, нічого конкретного тоді ще не було відомо, і він не хотів даремно її турбувати.

Гру з останніми бандитами було почато, велику, небезпечну, може бути, навіть смертельну гру, і тепер її треба було продовжувати. Ільїн доповів, що кумач в обозі знайшовся, зберігся навіть трофейний фроловський прапорець, чорний, з вишитою сріблом літерою «Ф». Треба було звернути увагу на дрібниці, такі, скажімо, що донці мають звичку надівати гвинтівки через праве плече, а кубанці — підстригати коням хвости. Командири ескадронів називатимуться осавулами і сотниками, взводні — хорунжими. Звертання бійців один до одного — станичник.

Село Кобилинку бандити вибрали для зустрічі не випадково: навколо ліс, глушина, своя звична стихія. За найменшої небезпеки пірнуть, як у воду... Під приводом підготовки зустрічі Ільїн збирався послати у село когось з хвацьких і метикуватих хлопців. Людину він уже намітив, але лукавив: чекав, кого запропонує сам комбриг.

Думав Котовський недовго.

— Петро Олександрович щось казав про Маштаву. Може, його?

Ільїн загамував посмішку: як завжди, комбрига дошкуляло почуття провини за свій спалах.

— Я вже розпорядився, Григорію Івановичу. Маштава готується.

— От і добре. Що там ще?

Залишалося вирішити з Герасимом Петровичем Полиновим. Почувши про Матюхіна, старий богом молив «допустити його до гада», розрахуватися за сина.

Іншим разом Котовський рішуче відмовив би одразу, але зараз на нього тисло все те ж почуття провини.

— А не зірветься? Всю справу загубить.

— Дев'ятий ручається. У коноводи призначив.

— А, дивіться самі! Вас же не перебалалакаеш!

Настрій йому підняв Маштава, ретельно вбраний для поїздки в Кобилинку. Він вийшов у черкесці, папаху набакир,

кинджал у золоті. За плечі красиво кинутий чеченський башлик. Під час світової війни в бою з німецькими кірасирами Маштава втратив три пальці на правій руці, через що постійно носить чорну рукавичку. Шаблю Маштава навчився тримати в лівій руці, лівою ж рукою він і козиряє.

Показуючи себе, Маштава крутнувся навшпинець. Поли черкески розлетілися. Ну чим не представник «Дикої дивізії» горців!

— Кра-асень!.. — протягнув комбриг і замилювався, з'єднав пальці в пальці. — Абсолютно б-бандитська пика!.. Ідь.

В апаратній Григорій Іванович наказав викликати штаб військ. Через хвилину зв'язківець доповів: біля прямого проваду Тухачевський.

— Так. Стукай тоді: «Біля апарата Гриша. На світанку піду прогулятися. Дядька Павла беру з собою».

— «Зрозумів. Назви контрольний строк. Після закінчення його вважатиму, що ви в скрутному становищі. Допоможу вам».

— «Сьогодні п'ятниця. Не пізніше вівторка доповім».

— «Бажаю удачі. Чекаю з нетерпінням донесення».

Залишивши апаратну, комбриг, ніби пригадав щось, зупинився. «Все-таки що не кажи, а гра затіяна небезпечна! Матюхін, чорт... Ключеш все-таки, вилізеш, іншого виходу у тебе немає. А там уже розрахуємось за все!»

— Та-ак!.. — промовив він, відкидаючи якісь останні сумніви. — Кому є у що — переодягнутися. Погони, кубанки... З людьми провести бесіди. Нехай знають: за кожним буде око й око. Не до дурників їдемо.

Начгоспи, як за ними не слідкуй, як не наказуй, ніколи не розлучаться з обозним добром. Так було і зараз. Серед всілякого збереженого мотлоху набралось досить погонів, папах, кубанок. Для самого Котовського знайшлися відзнаки козачого військового старшини. Перевдягаючись, він відчув, як усе в ньому напружилось від нетерпіння випробувати долю і себе. Вступивши в чужу роль, він почав і говорити, і рухатися зовсім інакше, ніби на заведеній кимось сталевій тугій пружині. Це був знайомий стан піднесення сил, передчуття удачі. Біс з нею, з безпекою! Потрапляв і не в такі халепи...

Черниш підвів йому Орлика, він забрав повід і злетів у сідло з повадками вже не червоного командира, а золотопогонника, військового старшини. Ординарець залишився непоміченим і шанобливо поїхав за ним.

Сигналів і команд наказано було не віддавати, взагалі шуміти якомога менше. У темряві чулася тиха, впівголоса, су-

перечка бійців (уголос балакати остерігалися — неподалік на коні, схожий на статую, їхав комбриг).

— Чого тягнеш, чого тягнеш? Я тобі потягну!

— Дурний, у тебе який погон? Урядницький! Роззуй очі!

Рухалися балками, ярами, дозорці промацували місцевість. Боялися не бандитів, а своїх: про операцію знали Тухачевський та уповноважений ВЧК. Була небезпека наразитися на заставу якого-небудь піхотного полку, що стояв у селах гарнізоном.

Почувся тріск, ніби хтось вистрілив, потім тупіт копит по вологій нічній землі. Люди в строю смикнулися, руки впали на рукоятки шабель. Але — спокійно! Це був всього-на-всього свій дозор, який повідомив, що треба брати ліворуч, — попереду застава з кулеметом.

У Кобилинку в'їхали на зорі, теплим тихим ранком. Ескадрони втомлено рухалися по сільській вулиці, бійці поглядали на вікна з фіранками, на соняшники за тинами. Зеленіли широкі городи. На виїзді з села бовванів вітряк з крилами прямим хрестом, біля підніжжя вітряка чорнів пагорб землі над викопаним окопчиком для кулемета, — постарався спритний Маштава.

Під штаб Маштава вибрав дім мірошника, самому «Фролову» приготував дім попа.

Піп зустрів військового старшину урочисто: підніс на рушнику хліб-сіль. Григорій Іванович зняв кашкета з кокардою, підійшов під благословення. Хрестячи його широким щедрим хрестом, піп пустив сльозу від зворушення. Погони, виправка, озброєння, нижні чини, які виструнчувалися перед офіцерами так, що шкура лопалася, — все радувало і давало надію на звільнення від тяжкої набридлої смуги.

Маштава господарював у хаті мірошника. Відкинувши рукави черкески, літав по подвір'ю, лазив у погріб, переморгувався з рум'яною Дуняшею, невісткою мірошника. Чоловік Дуняші служив у Матюхіна командиром ескадрону.

Ектова в селі знали добре: навесні він кілька разів ночував тут разом з Антоновим. Мірошник поривався про щось шепнути колишньому начальнику штабу. З'ясувалося, Матюхін був у селі вночі і знову пішов у ліс, сказавши, що шукати його не треба, сам дасть про себе знати.

Ну й обережний лісовий вовк!..

— Павле Тимофійовичу, — запитав Котовський, — він що ж, не довіряє вам?

Штабс-капітан сидів перед ним кволий, ніби вичавлений.

— Може бути. Який йому сенс довіряти? Він нікому не довіряє.

— Нам теж немає сенсу баритися!

Замість відповіді Ектов зробив німий жест: а що робити? Не подобався він сьогодні Котовському: відводив очі, не давав зазирнути. Щось з ним відбувається!

— Григорію Івановичу... — покликав він з невиразною посмішкою на блідих губах, за звичкою вивчаючи свої розношені чоботи, — хочу попередити вас: Матюхін — мужик хитрий, міцний. У разі чого, спуску не дасть.

— Ви це до чого? Лякаєте? Я, знаєте, не з лякливих!

— Та все до того: може, просто шльопнути його, та й справі кінець? Накажіть тому, хто листа передаватиме, і квит.

Григорій Іванович випростався, вивчаючи його.

— Ви що, в шахи граєте?

— Хай бог милує! — здивувався Ектов. — А чому ви запитуете?

— Бачите, це тільки в шахах всіма силами намагаються добратися до короля. Для мене Матюхін не король. Ми його все одно знищимо, рано чи пізно. Мені людей шкода, крові.

— Хіба? — глузливо посміхнувся Ектов, дивлячись спідлоба. Просто так-таки й жаль?

У Котовського напружився погляд. Та що з ним сьогодні відбувається?

— Слухайте, ви! Що це таке? Назад? Так?

Штабс-капітан гірко похитав опущеною головою.

— Григорію Івановичу! У моему становищі це було б безглуздо. Смішно.

— А коли самі розумієте, що смішно...

Без стуку розчинилися двері, увійшов молодцюватий, перетягнутий у поясі Маштава, за ним захеканий Тукс. Побачивши їх, комбриг затнувся на півслові: Тукс був у бойовій охороні на вітряку.

— Пане отаман! — Маштава клацнув підборами. — Непередбачена обставина.

— Слухаю! — Григорій Іванович стояв, намагаючись зрозуміти по обличчях, що сталося.

Обидва, Маштава і Тукс, повели очима на стороннього.

— Вивести! — наказав комбриг.

Тепер доповідав Тукс. На бойову охорону натрапила розвідка червоноармійського полку, два бійці. Без пострілу, без рукопашної вдалося взяти обох. Зрозуміло, їх зв'язали, зачепили в коморі. Тепер залишається гадати: яких заходів вживе

командування полку, довідавшись про зникнення розвідки? У грі, що почалася, можуть переплутати всі карти.

— Хто-небудь знає про полонених? — запитав комбриг.

Маштава відповів, що полонених вели вулицею, зачиняли в коморі, — бачили, звичайно.

— Тоді нехай сидять. Вояки!.. Оголосіть у селі, що полонені будуть повішені. Для більшої переконливості нехай поставлять шибеницю. Але нехай не квапляться! Більше стукають, стружуть...

На закінчення комбриг повторив суворий наказ: нікого ні в село, ні з села не пропускати. Всіх затриманих негайно направляти у штаб.

Ближче до полудня на охорону, що сиділа в секреті, натрапили два чоловіки, які вийшли з лісу. Один був без руки по лікоть, беззбройний, другий — з довгим до плечей волоссям, у пенсне, з наганом і шаблею. Затримані попросили доставити їх до отамана Фролова.

Безрукий виявився сином мірошника, Ваською, він одразу ж наказав топити баню і разом з Дуняшею зник з очей до самого вечора. Довговолосий пред'явив документ на ім'я Макарова, колишнього телефоніста зі станції Моршанськ, довго ходив по селу, приставав до «станічників» з каверзними запитаннями. Маштава, який супроводжував його, не сумнівався, що Макаров є однією з найдовіреніших осіб Матюхіна.

— Коні у вас які хороші! — похвалив Макаров. — А казали: йдете з Дону. Щось жоден не схуд.

— Трофейні, — знайшовся що відповісти Маштава. — У будьоннівців відбили.

— А, ну, ну...

За обідом, відкинувши нарешті останні сумніви, Макаров дістав і передав Котовському лист Матюхіна. Довелося пілвестися з-за столу і вибачитися: справа перш за все! За ним вийшов Гажалов. З гостем за столом залишилися Ектов, Маштава, Борисов, Захаров, Симонов.

У своєму листі Матюхін нічого не говорив про зустріч, а вимагав, щоб до нього у ліс приїхав сам Ектов, один, без супроводу.

— Ну що ти робитимеш! — сплеснув руками Гажалов. — Ніяк!

— Лякливий, обережний, — промовив комбриг, задумливо згортаючи листа. На його погляд, обережність Матюхіна могла стати у пригоді. Якщо такий обережний, значить, смертельно боїться, а коли так, то сам нікуди не поткнеться. З лісу він все одно вилізе, рано чи пізно, діватися йому нікуди, і потягне

за собою все своє оточення, всю головку, весь штаб. Отож тягнути його з лісу важко, ніби іржавий цвях з дошки. Зате все можна закінчити враз, одним ударом.

Обід минув добропристоїно, про справу не говорили. Маштава підливав Макарову самогону, той поблискував пенсне і ввічливо, але вперто відсував склянку. Чоловік був собі на умі. Він часто позирав на Ектова, той не стільки їв, скільки качав кульки з хліба і кидав їх на скатертину. Зрозуміло, відпускати його до Матюхіна ніхто не збирався.

Після обіду Макарову вручили відповідь. Ектов писав, що їхати йому в ліс самому — значить незаслужено образити Фролова, а разом з ним і представників ЦК есерів і батька Махна. Всі вони пройшли важкий кружний шлях через Дон і з нетерпінням чекають зустрічі з «відважним командуючим Тамбовськими загонами». «Іване Сергійовичу, — умовляв Ектов обережного бандита, — які люди заради вас приїхали!»

Чи вдалося переконати Макарова? Адже Матюхін у першу чергу розпитуватиме про особисті враження. Гажалову здалося, що довговолосий політпрацівник їде з деяким сумнівом. Так, Ектова він бачив і пізнав, але порозмовляти з ним віч-навіч не вдалося — весь час хтось заважав. Познаййомили його з представником ЦК есерів (Борисов) і махновцем (Мартинів, який розчесав для такого випадку кучерявого чуба).

Вирушаючи, Макаров добряче вишпетив однорукого Ваську, наказав йому залишатися на місці і чекати розпоряджень. «І дивись у мене!» — пригрозив він. Васька злякано кивав головою. Певно, перші підозри були правильними: і того й другого послали не тільки передати листа, але й рознюхати, розвідати, зібрати враження.

Провівши Макарова, почали чекати. Невже не клієне?

— Павле Тимофійовичу, — запитав Котовський, — ви добре знали людину, з якою вирушили на з'їзд, у Москву?

— Ішина? — підвів очі Ектов. — Ну, як вам сказати? В душу, звичайно, не залізеши, але... знав, взагалі!

— А ви знали, що він мав завдання пристрелити вас у разі чого?

Повідомлення не здивувало Ектова.

— Розумієте, я трохи здогадувався. Так, трішечки. Дуже вже розпинався на прощання Олександр Степанович, надто гаряче обнімав.

Після цього він поринув у задуму, став не до ладу відповідати на запитання, і Котовський розпорядився вивести його.

Увечері охорона затримала хлопчину. Захаров і Симонов

упізнали в ньому малолітнього гінця з лісової заїмки старого пасічника. Хлопчина, не кажучи жодного слова, дістав з-за пазухи аркуш паперу.

Цього разу Матюхін давав згоду побачитися з Фроловим, але ставив умову, щоб його зустріли і провели в село два чи три козачих офіцери. Котовський повеселішав.

— Осавул Захаров! Хорунжий Симонов!

У дорогу вирушили негайно. Безрукий Васька, відмитий у бані, трохи посоловілий, показував дорогу.

Непримітна стежина, що починалася одразу за останніми сільськими городами, петляла по лісу, спускалася в яри, завертала у такі непролазні хащі, що доводилося златити з коней і вести їх на повідку. «Осавул» і «хорунжий» здивувалися, коли виїхали до знайомої заїмки. Минулого разу дорога ніби не була такою заплутаною. Але, може, пров'язаті вели їх так навмисне, щоб збити з толку?

Ворота заїмки розчинені, на подвір'ї стоять осідлані коні, багато озброєних, зарослих бородами людей. «Осавул» зловив насторожений погляд «хорунжого» і ледь помітно кивнув головою: тут.

Прибулих, не затримуючи, провели в дім. У кухні, довкола накритого столу, сиділи неохайні бородаті люди, рвали руками м'ясо, ламали хліб. У кожного з правого боку стояв карабін.

«Осавул» одразу виділив за столом величезного чорного чоловіка з важким поглядом спідлоба. Обличчя чорнобородого перетинали навскіс два потворних рубці.

Подаючи записку, «осавул» виструнчився і чітко доповів:

— Від військового старшини отамана Фролова полководцю Івану Сергійовичу Матюхину!

Виправка, погони, рапорт — усе це прийшлося до душі Матюхину. Регулярна армія, одразу видно! Він покрутив у руках листа, тицьнув його комусь, не дивлячись. «Осавул» упізнав жовчне обличчя Макарова. «А, і цей тут!»

— Сідайте, панове офіцери, повечеряємо на дорогу, — запросив Матюхін і провів м'ясистою лапою над столом.

«Хорунжий» стояв навитяжку, ніби скам'янів.

— Дякую, пане командуючий, — клацнув підборами «осавул». — Дозвольте відмовитись.

Могутня, в куделі густого волосся голова бандита міцно сиділа на крутих плечах. Матюхін відверто милувався підтягнутим, вилощеним офіцером. За такою от виправкою сама по собі вгадувалася армія з усією її дисциплінованою незламною силою.

— А коли так, — він з гуркотом підвівся на весь величезний зріст, — і нам нічого розсиджуватися. Ідемо!

З молодцюватим «осавулом» він їхав стремено в стремено. Дуже чимось сподобався йому цей акуратний офіцер. Матюхін розпитував про бої, з якими фроловці пробивалися з Дону, згадав про Котовського. «Осавул» недбало зауважив, що Котовський, здається, попався: Кубанський полк оточив його зі штабом у селі Мідному. Військ у Котовського небагато, і найкраще було б не марнувати час даремно, навалитися на нього об'єднаними силами. А втім, судити про це, звичайно, не йому, він висловлює тільки свою особисту думку.

За розмовами не помітили, як виїхали на узлісся. Попереду вгадувалися обриси вітряка. Там уже охорона з кулеметом, там свої! Напруження було таким великим, що Захаров витягнувся у сідлі, звів лопатки. Залишалося зовсім небагато!

Несподівано Матюхін натягнув повід, ззаду, зупиняючись, загомоніли люди, почувся дзенькіт зброї, хропіння коней. Хтось вилаявся довго, хитромудро. Підїхали Макаров, Симонов, начальник матюхінського штабу Муравйов.

Матюхін мовчки вдивлявся в тихе село, поглядав на вітряк із зупиненими крилами. Важкі, нерозв'язні думки крутилися в його кудлатій голові.

— От що... як тебе? ваше благородіє, — сказав він. — Далі не поїду. Нехай вони до мене їдуть. Фролов ваш і Ектов. Сюди, — і тицьнув пальцем перед своїм конем.

— Хорунжий Симонов! — покликав «осавул».

Зустріти Матюхіна приготувалися в кутовій світлиці, де завчасу позсовували столи, застелили скатертиною. У літній кухні на подвір'ї Дуняша, рожевіючи від милих речей Маштави, готувала частування. Мірошник, бігаючи по селу, розживався на самогон. Розрахунок був напоїти всю бандитську верхівку «вусмерть», як любив казати Герасим Петрович Поливанов.

Бойове завдання бригади — піший бій у селі. На випадок прориву в засідку вивели три ескадрони під командою Чистякова. Микола Слива продумано розташував кулемети.

Повідомлення, доставлене Симоновим, ніби прострелило наскрізь змучених чеканням людей: разом підхопилися, забігали. Борисов навіщось кинувся на кухню. Володимир Дев'ятий, з розвішаними на грудях хрестами, провів рукою по розкішних вусах.

З Котовським на зустріч з бандитами вирушав півескадрон. Комбриг розпорядився приготувати Ектова: дати йому зброю, коня, причому хорошого коня і справжню зброю.

— От цього він не дочекається! — запротестував Ільїн. Його підтримав і Борисов.

— Та ви що? — накинувся на них комбриг. — Він хто — начальник штабу чи не начальник штабу? А коли так, значить, і спорядити його треба як слід.

Ільїн вперто стояв на своєму:

— Дай йому наган, дай коня, а раптом він щось візьме та й устругне?

— Ну, гаразд, як знаєте, — поступився комбриг. — Але тільки нічого він не встругне. Йому мат, діватися нікуди.

В кобуру Ектова засунули незаряджений наган, осіддали вибракovanого коня.

Штабс-капітан, помітно хвилюючись, усівся в сідло. Комбриг спостерігав за ним збоку.

— Павле Тимофійовичу, останнє слово. Як ви розумієте, я дуже ризикую. Давайте домовимося одразу: найменша спроба — і вас немає. — Він дістав з кишені і знову сховав наган із зведеним курком. — Не відривайтеся від мене навіть на метр. Я повинен весь час відчувати ваше стремено. Ось так, — і коліном штовхнув його коліно.

— Послухайте... ви! — спалахнув штабс-капітан. — Та подумайте самі... куди мені діватися? Куди? До них? — кивнув головою у бік лісу. — До покійників? Я жити хочу. Розумієте — жити!

І відвернувся, згорбив спину.

За ними збоку спостерігав Володимир Дев'ятий, із занепокоєнням ловив погляд комбрига. Григорій Іванович посміхався. Зухвалість арештованого він пояснив відчаєм і нічим іншим. Людина зробила вибір і тепер біситься від свого безсилля що-небудь змінити. Так би мовити, збитки важкого рішення.

— Павле Тимофійовичу, скоро все закінчиться. Постарайтеся триматися спокійніше. Гаразд?

За повідомленням Симонова, Матюхін з штабом і передовими загонами зупинився недалеко від села. Проте на тому місці, де «хорунжий» одержав наказ «осавула», Котовського з командирами зустріла бандитська застава, чоловік п'ятдесят. Далі в ліс поїхали ніби під посиленою охороною.

Матюхінці, чекаючи, не злазили з сидел і тримали зброю напоготові. Велика галявина була заповнена людьми. Густі людські маси вгадувалися в навколишньому осичнику, там постійно з'їжджалися і роз'їжджалися кінні групи.

— А-а... Пал Тимофійч! — вишкірився Матюхін, побачивши Ектова, але не зробив жодного кроку назустріч, чекав, коли під'їдуть.

Котовський ворухнув коліном і переконався, що штабс-капітан точно виконує одержану інструкцію — їде впритул. По обличчю Ектова вгадувалася болісна душевна боротьба. Зараз досить одного слова, одного руху! Нагадуючи йому про себе, Григорій Іванович дзенькнув стременом об стремено. Ектов ніби отямився від своїх думок і з полегшенням зітхнув.

— Заждалися, Пал Тимофіїч, заждалися, — примовляв Матюхін, вдивляючись у штабс-капітана з-під сплутаного волосся. Отамана Фролова він поки що ніби не помічав.

— Дорога важка, Іване Сергійовичу, — виправдовувався Ектов. — Он якого гака довелося робити.

— З'їздив як? З користю чи ні?

— Потім буде розмова, Іване Сергійовичу. Поки що познайомся. Великих людей тобі привіз.

З цієї хвилини Григорій Іванович більше не сумнівався в Ектові, — свою роль штабс-капітан доведе до кінця¹.

Представлення ватажка бандитів «отаману Фролову» відбулося натягнуто. Дотримуючись офіцерського достоїнства, «військовий старшина» зауважив:

— Признатися, втратив усяку надію побачити вас.

— Швидко роблять, сліпих родять, ваше благородіє. А ми люди темні, сільські. Нам усе руками помацати кортить.

У відповідь на офіцерську острашку Матюхін вирішив прикинутися недоумкуватим мужичком.

Рішуче завертаючи коня назад, у село, «військовий старшина» поскаржився:

— У мене критичне становище. Половина сил зайнята під Мідним. Чи смію я розраховувати на вашу допомогу?

— Це можна, — з награною простодушністю погодився Матюхін, прилаштовуючись зліва від Котовського. — Коли треба, чому не допомогти? Ми, ваше благородіє, нікому не відмовляємо.

За Котовським і Матюхіним рушили штабні.

Ззаду почувалася команда:

— Справа по три...

Коні йшли ступою, колона військ розтягнулася по дорозі. Григорій Іванович не виймав руку з правої кишені, збоку було схоже, що хвацький військовий старшина їде, молодцювато взявшись під боки.

— Стій! Хто йде?

---

¹ Після операції з Матюхіним вирок Ектову був скасований. Тривалий час колишній штабс-капітан з сім'єю жив на Уралі, потім на Далекому Сході, де працював начальником постачання Рибтресту.

Із свіжого окопчика у бік тісної групи, що наближалася, дивилося тупе рильце станкового кулемета: За кулеметним щитком блиснув офіцерський погон.

Вперед виїхав Симонов і голосно назвав пароль:

— Київ.

— Відгук? — зажадали з окопу.

— Корсунь.

Начальник застави Тукс, з погонями підпоручика, виліз з окопу, взяв під козирок.

— Можна їхати далі.

— Суворо у вас, — схвалив повеселілий Матюхін.

З готовністю висунувся довговолосий Макаров:

— Муха не пролетить, Іване Сергійовичу. Сам перевірів.

За командирською групою, в колоні, чийсь хрипкий, простуджений голос зтягнув пісню, приспів підхопили голосно, але врозбрід:

Эх, доля-неволя,
Глухая тюрьма!
В долине осина,
Могила темна.

Побачивши свіжу шибеницю із зашморгом, Матюхін пожвавився:

— Кого це збираєтесь?

— Та тут, — «військовий старшина» недбало смикнув голеним підборіддям, — дехто з червоних попався.

— А ми простіше справляємося. Візьмеш його і... — показав, як скручують шию. — Хрусне у нього, і відпустиш. Він ще дригається, та дарма. Все одно вже жоден фершал не допоможе!.. А то — городити, добро на них переводити... Ну, та у вас, певно, свої порядки! — додав Матюхін, помітивши, що отаманське обличчя стало раптом як чорна хмара.

Увагу «військового старшини» відволікла горласта козака група, яка, схоже, добряче підгуляла. Кілька чоловік у кубанках тримали за руки старого, той рвався до колони, що проходила мимо, настирно ліз уперед, не зводив очей з чорнобородого Матюхіна, який сидів перехильцем.

— Станичник!.. Ех, станичник! — умовляли старого, що втратив голову, молоді козаки і загороджували його від гнівних отаманських очей.

— Рр-озпустилися! — гарикнув «військовий старшина», випинаючи щелепу.

Командирський владний окрик примусив Матюхіна з докором озирнутися на своїх. У нього в загоні з дисципліною було поганенько: кожен сам собі отаман.

До старого і козаків одразу підскочив «хорунжий» Симонов, почав відтирати їх конем убік. Старого, певно, втихомирили, повели. Два чи три голоси з присвистом загорланили:

Партизант молодой,
Зачем женисси?
А как красные придут,
Куды денисси?

Побачивши вершників, Маштава злетів зі сходинок ганку, хлібосольно махнув широким рукавом черкески:

— Прошу!

На подвір'ї тягнулася навшпиньках, виглядаючи когось, ошатно вбрана рум'яна Дуняша.

— Васька, твоя, чи що? — усміхнувся в бороду Матюхін, злязючи з коня. Син мірошника шанобливо притримав йому стремено.

Біля ганку виникла невелика штовханина. Вперед, у дім, пропустили найголовніших. Мірошника з намащеним волоссям відтиснули вбік.

Приготувань до обіду і щедрої випивки Матюхін не схвалив.

— Ваше благородіє, голови у нас перозумні, мужичі. Вип'єш і зметикувати нічого не зметикуєш. Треба спочатку діло робити.

— Згоден! — і «військовий старшина» рухом наказав очистити стіл.

Офіцери, проходячи за стіл, відстібували шаблі і кидали їх у куток. Бандити усілися із броею, карабіни поставили між коліньми. Матюхін посадили в почесний куток, під образами.

Муравйов, матюхінський начальник штабу, дістав з сумки і спритно розклав на столі новеньку карту.

— Як-ка карта! — заздрісно протягнув «військовий старшина», помітивши на ній печатку штабу тамбовських військ.— У червоних розжилися?

— Навіщо? — заскромничав Матюхін, сідаючи ширше і викладаючи на стіл свої лапи. — Віддані люди дістали.

Нараду, як старший за чином, відкрив «отаман Фролов». Вірний звичці військової людини, він не терпів багатослів'я, коротка промова його нагадувала рядки бойового рапорту.

Підвівся Ектов, розгорнув приготовлені аркушки. Його виступ був основним, для того й зібралися, щоб його послухати. У Звенигороді, на з'їзді, сказав він, прийнято важливе рішення — об'єднати сили козачих полків з селянськими загонами. Досягнута також тверда домовленість з Махном: у

випадку, якщо командування Червоної Армії рушить війська з України, то Махно одразу ж натисне з тилу. Таким чином колишньому роз'єднанню сил повстанців буде покладено край.

— Розумні слова приємно й чути! — крикнув Матюхін і міцно потер руки.

На з'їзді, додав Ектов, був присутній сам Савинков. Звичайно, дуже ризикував, але такий момент, така історична подія! Не втерпів старий бойовик, плюнув на ризик. За завданням Савинкова Ектов вирушив на Дон по допомогу — ось результат.

Вісті були хороші, давали надію, у тих, хто сидів за столом, веселішали очі. Дехто презирався. А що? Поживемо, погуляємо!.. Викликало здивування, що «отаман Фролов» нібито не поділяв загального піднесення. Весь час, поки виступав Ектов, у нього смикалася губа, хмурнів погляд. Не згоден він, чи що?

Так і виявилось. Тільки-но «представник ЦК есерів» почав зачитувати довжелезну і тріскучу резолюцію Всеросійської наради повстанських загонів і організацій, «військовий старшина» не витерпів і перебив його. Він, звичайно, за боротьбу, за активну боротьбу з Радянською владою, проте, як військова людина, вважає за потрібне висловити свої сумніви. Найголовніше: недостатньо сил. Будучи ще на Дону, він надіявся, що в Тамбовській губернії величезна армія. Проте де ж вона? Те, що йому вдалося побачити, сміховинно. Хіба можна з такими силами розраховувати на успіх? Тому він пропонує відмовитися від озброєної, відкритої боротьби і перейти до таємної, підпільної.

— Ваше благородіє! — вигукнув Матюхін. — Та ти, проєти господи, з глузду з'їхав! Сил йому мало!

— Мало, Іванє Сергійовичу, дуже мало, — похитав головою головою «Фролов».

— Та ти зачекай! Що ти бачив, що знаєш? — і почав перелічувати села і цілі волості, де у нього були свої люди, які чекали лише умовного сигналу.

— Ну, добре, це, так би мовити, резерв особового складу, — уперто тримався свого «військовий старшина». — А зброя?

— Хо, зброя! — Матюхін переможно презирнувся із своїми. — У нас, ваше благородіє, зброї стільки, що вистачить до Москви добратися. — По пам'яті, швидко загинаючи пальці, він назвав кілька таємних баз, замаскованих у лісі.— Армію в десять тисяч озброю і не чхну! Я з цього Котовсь-

кого ще кров пушу. Він мою руку знає, пам'ятатиме. Ось вона! — трусонув розчепіреною п'ятірнею. — Скількох я нею до боженьки відправив — не полічити! Як курчат давив.

Краєм ока Григорій Іванович вловив — Гажалов квапливо записує.

— Що ж, Іване Сергійовичу, ви мене переконали. Я готовий зняти свою пропозицію.

— Ще б не зняти!..

Після цього слово взяв «представник Махна». Відкинув розкішного чуба, вдарив себе в груди.

— Ми несемо людству чорне знамено анархії! Нехай шезнуть, проваляться крізь землю міста і заводи, бруковані вулиці і залізниці! Відсутність влади, вітер, незвідане щастя суцільної свободи...

На порозі світлиці виріс Володимир Д'евятий, віддано витріщив очі, випнув груди з хрестами.

— Пане отаман... не знаю навіть... Коня коваль спортив! Почав кувати і...

— Що-о?! — заревів «військовий старшина», вибираючись з-за столу. — Та як він... Негідник! Своєю рукою р-розпотрошу!

У сінях, зачинивши за собою двері, Григорій Іванович пильно глянув Дев'ятому у вічі:

— Що трапилось?

— Біда, Григоре Івановичу. Коноводи наші їхніх усіх порізали. В кинджали взяли, в шаблі — чисто. Герасим Петрович там...

— Казав же вам!.. А дідько б вас усіх забрав!

— Григоре Івановичу! — Дев'ятий схопив комбрига за руку. — Не ходіть туди. Небезпечно. Ми з ними самі справимося. Не ходіть!

Коліном Дев'ятий загородив двері до кімнати. Григорій Іванович подивився на руку ескадронного, на коліно, і той згадав про дисципліну.

— Давай на місце, — наказав комбриг. — Зараз усе закінчимо.

Назад у штаб він увірвався шумно, гнівно:

— Сам не доглянеш, ні біса не зроблять! Якого коня! Голову зніму мерзотнику!

Проліз на своє місце за столом.

— Коваль тутешній? — запитав Матюхін, відставляючи карабін і знову вкладаючи руки.

— Не мій же! — все ще кипів «військовий старшина». — А може, він це навмисне, га?

Раптова підозра, висловлена отаманом, відволікла увагу всіх, хто слухав доповідача-махновця.

В одну мить комбриг вихопив наган, наставив на Матюхіна.

— Ну, досить ламати комедію. Я — Котовський. Р-розстріляти цю сволоту!

За столом запала мертва тиша, обірвалося дихання. В тиші дзвінко клацнув спущений курок — осічка. Потім ще одне клацання, ще одне. Прокляття!.. Несамовито вилаявшись, комбриг шпурнув непотрібний наган у бородату пику закляклого бандита і став квапливо рвати кришку маузера.

Очі Матюхіна блиснули радістю. Обома руками він відкинув від себе стіл і рвонувся до вікна. Бігти! Тікати! Один порятунок зараз — тікати, вибратися з пастки... Безладно вдарив залп — упав Муравйов, схопився за бік і почав завалюватися Макаров.

Нарешті долоня Котовського відчула рубчасту рукоятку маузера. В цю мить ад'ютант Матюхіна з-під столу вдарив майже впритул з карабіна. Відкинутий до стіни, комбриг спочатку сів, потім почав підводитися, впираючись однією лівою рукою, права з розтрощеним плечем повисла, як нежива.

У метушні криків, пострілів, вовтуженні людей, що стовпилися врукопашну, комбриг з зусиллям дряпався по стіні. Його підхопив Мартинов, допоміг підвестися, стати на ноги.

— Григоре Івановичу, треба кров зупинити!

З повислої руки капало, рукав набряк і тягнув до землі. Котовський відчув запаморочливу нудоту. Цього ще не вистачало!

— Ріж рукав к бісовій матері!

Розпоротий рукав лягнувся на підлогу важкою мокрою ганчіркою. Оглядаючи залиту кров'ю руку комбрига, Мартинов хитав головою.

— Кістку зачепило, Григоре Івановичу!

— Перетягни!.. — командував Котовський, зціплюючи зуби. — Міцніше! Міцніше!.. Та міцніше ж, я кажу!

— Куди вже міцніше, Григоре Івановичу!..

Кровотеча зупинилася, комбриг глибоко зітхнув і огледівся знебарвленими від болю очима. Перекинутий стіл, уламки посуду, валяються вбиті. На підвіконні розбитого вікна перевалившись назовні головою і руками, висіла могутня постать.

— Як решта?

— Кінчають, — відповів Мартинов, киваючи на вікно. З вулиці чувся діловитий стукіт кулеметів.

Перш ніж піти, Мартинов уважно вгледівся в бліде обличчя комбрига: чи відійшов, не впаде? Котовський, увесь заляпаний кров'ю, в розірваній гімнастерці, притримуючи замотану нашвидкуруч руку, зробив кілька кроків, переступив через лаву.

Спіткнувшись на порозі, вбіг Борисов, в очах майнула радість: комбриг на ногах. Повідомив, що операція розвивається за наміченим планом. Невеликій групі бандитів вдалося прорватися, в погоню за ними послано ескадрон.

— Чоловік десять зачинилися в коморі. Я відвів їм п'ять хвилин на роздуми, — і додав: — Данилова поранило. Але не так... не дуже...

На подвір'ї почулися крики, метушлива стрілянина. Комбриг, відкидаючи коліном розстебнуту коробку з маузером, стурбовано поспішив з будинку.

Пораненого Котовського Ольга Петрівна повезла у Москву. Військовий госпіталь розташовувався на Арбаті, в Срібному провулку. Після лікування Григорій Іванович довідався, що за ліквідацію антоновського заклоту уряд нагородив близько двохсот бійців і командирів бригади. Сам він був удостоєний найвищого у Республіці знаку військової доблесті — Почесної Революційної Зброї.

З НАКАЗУ

РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ РЕСПУБЛІКИ

«м. Москва»

20 вересня 1921 р.

...Нагороджується Почесною Революційною Зброєю: командир окремої кавалерійської бригади т. Котовський Григорій Іванович — за особисте керівництво 20 липня ц. р. видатною по сміливості операцією біля с. Дмитрівське (Кобилінка), в результаті якої були знищені ватажки великих зграй, а самі зграї у значній мірі порубані, розпорошені і цілком деморалізовані. Тов. Котовський, будучи поранений, не залишив керівництво ввіреними йому частинами, завдяки чому операція була закінчена так успішно.

Заступник голови Революційної Військової Ради Республіки

Е. Склянський

Головнокомандуючий всіма збройними силами Республіки

С. Каменєв».

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Г. І. КОТОВСЬКОГО¹

1881, 12(24) червня ²	— народився в м. Ганчешти (нині Котовськ) Кишинівського повіту Бессарабської губернії.
1889—1895	— учився в двокласному училищі міністерства народної освіти в Ганчештах.
1895	— кілька місяців навчався в реальному училищі м. Кишинева.
1896—1900	— учився в Кокорозенській сільськогосподарській школі.
1900, грудень — 1902, осінь	— працював у різних поміщицьких маєтках.
1902, жовтень	— перший арешт по доносу Скоповського. Засуджений до місячного арешту при арештному домі.
23 листопада — 23 грудня	— відбував місяць арешту.
1902, 24 грудня — 1903, квітень	— перебував у кишинівській в'язниці по звинуваченні за підроблений відгук; випущений із в'язниці за станом здоров'я до суду під нагляд поліції.
1903, весна — осінь	— працював лісовим об'їждчиком у маєтку Молешти Бендерського повіту, робітником на пивоварному заводі.
22 листопада	— засуджений кишинівським окружним судом за підроблений відгук і ухилення від служби в царській армії до трьох тижнів арешту. Ухиляючись од відбуття вироку, Котовський перейшов на нелегальний стан.
1904	— блукав по містах України в пошуках роботи.
1905, 9 січня	— арештований у Кишиневі за ухилення від воїнської повинності.

¹ Таблицю склав завідуючий сектором Г. І. Котовського республіканського музею Г. І. Котовського і С. Т. Лазо в Кишиневі Б. Н. Ройтман.

² Далі дати до 1 лютого 1918 р. наводяться за старим стилем.

квітень	— відбував тритижневий арешт за вироком 1903 р.
весна	— направлений на воїнську службу в 19-й Костромський полк в м. Житомир.
24 травня	— втік з полку.
1905, літо	— повернувся в Бессарабію.
початок грудня	— організував дружину для боротьби з багатіями краю.
1905, грудень — 1906, лютий	— керував діями дружини, що діяла в Кишинівському і Оргіївському повітах Бессарабії.
1906, 18 лютого	— арештований у Кишиневі.
31 серпня	— утік з кишинівської в'язниці.
24 вересня	— арештований у Кишиневі.
1907, 13 квітня	— засуджений кишинівським окружним судом до 10 років каторжних робіт і позбавлення громадянських прав.
23 листопада	— засуджений кишинівським окружним судом за сукупністю на 12 років в'язниці і каторжних робіт.
1908, квітень — 1910, березень	— утримувався у миколаївській зразковій каторжній в'язниці.
1910, 26 березня — 1911, 15 грудня	— перебував у смоленській тимчасовій каторжній в'язниці.
1911, грудень	— відправлений на каторгу у Сибір для роботи в золотоносних шахтах при казковській в'язниці.
1912, 3 липня	— відправлений на будівництво Амурської залізниці.
1913, 27 лютого	— здійснив втечу з нерчинської каторги.
березень — серпень	— нелегально жив і працював у Поволжі.
1913, осінь — 1916, червень	— жив нелегально в Бессарабії, працював на заводі, кочегаром на млині, поденником у землевласника, управляючим маєтку; на чолі створеного ним загону здійснював напади на поміщиків і представників буржуазії.
1916, 25 червня	— арештований у маєтку Стаматова на вотчині Кайнари Бендерського повіту Бессарабії.
липень	— переведений з кишинівської в'язниці в одеську.
4 жовтня	— присуджений військово-польовим судом до смертної кари через повішення.
18 жовтня	— головнокомандуючий Південно-Західним фронтом замінив смертну кару на безстрокову каторгу.
1917, весна	— працював в одеській Червоній гвардії, виконував доручення Одеської Ради робітничих депутатів.

- 6 травня — звільнений з одеської в'язниці.
- літо — жив у Кишиневі, брав участь у громадському житті міста.
- 4 серпня — направлений в 6-ту армію Румунського фронту.
- серпень — листопад — рядовий пішої розвідки 136-го Таганрозького піхотного полку, член полкового комітету.
- 26 листопада — брав участь у роботі 2-го з'їзду Рад і комітетів 6-ї армії в Галацах, вибраний у склад армійського комітету.
- 4 грудня
- кінець грудня — прибув у Кишинів як представник від комітету 6-ї армії при місцевій Раді.
- 1918, січень — брав участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Бессарабії.
- початок лютого — командир кінно-розвідувального загону і працівник штабу Тираспільського загону.
- 6 квітня
- 7 квітня — захворів і залишився на території, незабаром захопленій противником.
- 1918, літо — діяв в одеському підпіллі, створив партизанський загін на лівобережжі Дністра.
- 1919, квітень
- 1919, квітень — червень — формував кавалерійські загопи в Придністров'ї, очолював Овідіопольський військовий комісаріат, командував кавалерійським загonom 44-го полку 5-ї Української стрілецької дивізії.
- 3 липня — призначений командиром 2-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії.
- липень — серпень — керував діями бригади у боях з петлюрівцями в районі Жмеринки, Ямполья, Томашполя, Вапнярки, Кам'янки.
- кінець серпня — командував лівою (резервною) колоною Південної групи військ 12-ї армії під час Південного походу.
- 17 вересня
- 20 вересня — нагороджений золотим годинником з надписом «Червоному герою. Реввійськрада Південної групи 12-ї армії» за те, що «стримуючи довіреною йому бригадою натиск противника при відході дивізії і ведучи безперервні бої з противником, що оточив його з усіх боків, планомірно вивів бригаду на з'єднання з дивізією, порвав у тилу противника залізничну лінію і телеграф».
- 5—7 жовтня — брав участь у боях, під Бородянкою, Берестянкою і Новою Греблею на київському напрямку.
- друга половина жовтня — керував доукомплектуванням бригади в м. Рославлі.

початок листопада	— перекинутий у складі 45-ї дивізії на петроградський фронт.
15 листопада — 15 грудня	— хворів запаленням легенів, перебував у госпіталі в Петрограді.
1920, 12 січня	— призначений командиром кавбригади (кавполків) 45-ї дивізії.
січень — лютий	— брав участь на чолі кавбригади в остаточному розгромі денікінців на південному заході України і в лівобережній Молдавії.
30 січня	— кавбригада і 402-й полк 45-ї дивізії звільнили м. Вознесенськ.
7 лютого	— кавбригада першою увірвалася в Одесу і спільно з частинами 41-ї стрілецької дивізії звільнила місто.
12 лютого	— кавбригада спільно з 2-ю бригадою 45-ї дивізії звільнила м. Тираспіль.
кінець лютого — початок березня	— постановою Реввійськрази 14-ї армії нагороджений орденом Червоного Прапора № 882 за заслуги у боях з денікінцями (нагорода була затверджена наказом Реввійськрази Республіки № 204 від 18 червня 1921 р.).
початок березня	— переформування кавбригади в окрему в м. Ананьєві.
друга половина березня — 18 жовтня	— брав участь на чолі кавбригади у боях з білополяками.
кінець березня — середина травня	— кавбригада вела тяжкі оборонні бої з білополяками в районі Бар — Летичів — Комарівці.
20 квітня	— прийнятий у ряди РКП(б).
кінець травня — перша половина червня	— кавбригада брала участь у наступі на Білу Церкву — Фастів.
середина червня — середина серпня	— кавбригада брала участь у наступальних діях від м. Козятина до м. Львова.
16 липня	— тяжко контужений під селом Горинкою в районі Кременця; перебував на лікуванні в Одесі.
28 серпня	— приступив до командування кавбригадою після видужання.
кінець серпня — 18 жовтня	— кавбригада вела оборонні бої з білополяками в районі Львова і Летичева.
10—21 листопада	— на чолі кавбригади брав участь у розгромі армії Петлюри і так званої 3-ї армії Врангеля.
14 листопада	— постановою Реввійськрази 14-ї армії за заслуги у боях з петлюрівцями нагороджений золотим годинником.
30 грудня	— наказом Реввійськрази Республіки № 607 кавбригада Котовського за заслуги у

- боях з петлюрівцями у листопаді 1920 р. була нагороджена Почесним Революційним Червоним Прапором.
- 31 грудня — приступив до командування 17-ю кавалерійською дивізією 1-го кінного корпусу.
- 1921, січень — керував ударною групою 1-го кінного корпусу, що переслідувала банди Махна, березень — керував діями кавбригади у боях з бандами Антонова в Тамбовській губернії.
- кінець квітня — середина серпня — наказом Реввійськради Республіки № 209 нагороджений другим орденом Червоного Прапора № 36 «за мистецьке і доблесне керівництво кавбригадою в період операції 45-ї стрілецької дивізії проти Петлюри» у листопаді 1920 р.
- 3 липня — керував ліквідацією банди Матюхіна — останнім угрупованням антоновських військ.
- 20 липня — призначений начальником 9-ї Кримської кавалерійської дивізії 3-го кінного корпусу.
- 1 вересня — наказом Реввійськради Республіки № 264 був нагороджений Почесною Революційною Зброєю «за особисте керівництво 20 [липня] ц. р. видатною за сміливістю операцією біля с. Дмитрівське (Кобилінка), в результаті якої були знищені ватажки великих зграй, а самі зграї значною мірою порубані, розсіяні і цілком деморалізовані. Тов. Котовський, будучи поранений, проте не залишив керівництво довіреними йому частинами, завдяки чому операція була закінчена так успішно».
- 20 вересня — на чолі 9-ї кавдивізії брав участь у ліквідації банди Тютюнника.
- листопад — наказом Реввійськради Республіки № 171 окрема кавбригада Котовського була нагороджена орденом Червоного Прапора «за заслуги у боротьбі з бандитами Тютюнника» в листопаді 1921 р.
- 1922, 11 серпня — призначений командиром 2-го кавалерійського корпусу імені Раднаркому УРСР.
- 28 жовтня — був делегатом II Всесоюзного з'їзду Рад.
- 1924, січень — наказом Реввійськради Республіки № 177 був нагороджений третім орденом Червоного Прапора № 21 за заслуги у бою з бандою Тютюнника в районі Малі Минки — Звиздаль 17 листопада 1921 р.
- 27 червня — підписав документ про створення Бес-
- 20 липня —

сарабської сільськогосподарської комуни.

- 1924 — брав активну участь у створенні Молдавської АРСР.
- грудень — обраний членом Молдавського обласного партійного комітету КП(б)У.
- 1925, квітень — брав участь у роботі I з'їзду товариства бессарабців.
- 6 серпня — вбитий у радгоспі Чсбанка Одеської області.

ЗМІСТ

Розділ перший	.	.	5
Розділ другий	.	.	20
Розділ третій	.	.	28
Розділ четвертий	.	.	40
Розділ п'ятий	.	.	50
Розділ шостий	.	.	66
Розділ сьомий	.	.	81
Розділ восьмий	.	.	98
Розділ дев'ятий	.	.	114
Розділ десятий	.	.	126
Розділ одинадцятий	.	.	140
Розділ дванадцятий	.	.	161
Розділ тринадцятий	.	.	181
Розділ чотирнадцятий	.	.	190
Розділ п'ятнадцятий	.	.	201
Розділ шістнадцятий	.	.	208
Розділ сімнадцятий	.	.	217
Розділ вісімнадцятий	.	.	226
Розділ дев'ятнадцятий	.	.	232
Розділ двадцятий	.	.	237
Розділ двадцять перший	.	.	253
Розділ двадцять другий	.	.	259
Розділ двадцять третій	.	.	273
Розділ двадцять четвертий	.	.	285
Основні дати життя і бойової діяльності Г. І. Котовського	.	.	305

Кузьмін М. П.

К89 Григорій Котовський: Біографічна повість. [Переклад з рос.] — К.: Молодь, 1981.— 312 с., фотоіл.— (Серія біографічних творів «Уславлені імена». Випуск 54).

В повісті відтворено життєвий і бойовий шлях героя громадянської війни, видатного полководця, улюбленця народних революційних мас Григорія Івановича Котовського.

70302—088

К 98.81.4702010200

M228(04)—81

63.3(2)712.8

9(с)22(092)

Николай Павлович Кузьмин

ГРИГОРИЙ КОТОВСКИЙ

Биографическая повесть

Серия биографических произведений
«Прославленные имена», выпуск 54
Библиотека юности

С русского перевел
Иван Васильевич Сподаренко

Киев. «Молодь»
(На украинском языке)

Художне оформлення *М. Р. Залевського*
Редактор *Н. Б. Мурченко*

Художній редактор *С. В. Василенко*

Технічний редактор *М. Г. Чередник*

Коректори *І. А. Бондаренко, Р. О. Кондрацька*

Информ. бланк № 1178

Здано до набору 23.03.81. Підписано до друку 09.07.81. БФ 20506.
Формат 84×108^{1/2}. Папір друк. № 2. Гарнітура літературна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 17,22. Умовн. фарбо-відб. 18,69.
Обл.-вид. арк. 19,29+0,81 вкл. Тираж 30 000. Зам. 698. Ціна
1 крб. 40 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, 252004, Київ-4, Пушкінська, 28.

Білоцерківська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Української РСР в справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, 256400, м. Біла Церква, вул. Карла Маркса, 4.

1 крб. 40 к.

